

САМУНІКАТ.ОРГ

Шчырая ўдзячнасць спадарыні Зоры Кіпель і дырэктару Беларускага Інстытуту Навукі і Мастацтва ў Нью-Ёрку доктару Вітаўту Кіпелю за дапамогу ў пошуках мэмуарнай літаратуры, каштоўныя парады й нязьменную ўвагу да падрыхтоўкі й публікацыі гэтай кнігі.

Вялікі дзякуй дырэктару Беларускай Бібліятэкі імя Францішка Скарыны ў Лёндане айцу Аляксандру Надсону, які даў магчымасць азнаёміцца з багатымі архівамі бібліятэкі й выкарыстаць яе матар'ялы.

Сардэчная падзяка ўсім, хто спрычыніўся да гэтага выданьня.

V I T A M E M O R I A E

Думаньне адрозьніваецца ад думкі, як жыцьцё адрозьніваецца ад жыцьцяпісу; неразгад жыцьця можа спасьцігацца толькі самім жыцьцём, ці то – не разумнай думкаю, а жывым думаньнем...

Мужнасьць тае далёкае перароды высьленцаў ня гэтак у іхнае нязломнае стойкасьці проці бальшавізму і звышпрусізму, чым яны праўна ганарыцца, – тут рэч не ў палітыцы, а ў самой беларускай творчасьці; нягледзячы на ўсе тагачасныя трагічныя падзеі, беларушчына ня толькі не загінула, але яна пашырыла свае геаграфічныя межы і паглыбіла нашу ідэю, і гэта – найвялікшы подзвіг тых людзей, якія ў самых неспрыяльных умовах духавытваралі нашу Беларусь.

Лявон Вашко¹

Мэмуары – memoria – памяць...

Vita memoriae – жыцьцё памяці – успаміны...

Успаміны спадарожнічаюць чалавеку ўсё жыцьцё, на чужыне – тым больш.

Успамінамі пранізана беларуская эміграцыйная літаратура. Яны ўзбагачаюць жывымі фактамі палітычныя й крытычныя артыкулы. Яны натуральныя ў гісторыка-этнаграфічных нарысах. Яны – неад’емны элемент палемічных зацемак і фэльетонаў. Яны ўплятаюцца ў тканку навуковых дасьледаваньняў. На іх грунтуюцца мастацкія творы. Успамінамі пра адышоўшых поўняцца экралёгі.

Бясспрэчна важныя працы для кожнага дасьледчыка эміграцыі „Матар’ялы да гісторыі беларускай эміграцыі ў Нямеччыне ў 1939-1951 гадах”² і „Матар’ялы да гісторыі беларускага скаўтынгу”³ Алеся Вініцкага ў значнай ступені сталіся магчымымі дзякуючы людзям, якія адгукнуліся на просьбу аўтара й даслалі свае ўспаміны.

Мэмуарныя сьведчаньні аўтара і ягоных карэспандэнтаў складаюць галоўную каштоўнасьць дасьледаваньня Юркі Віцьбіча „Антыбальшавіцкія паўстаньні і партызанская барацьба на Беларусі”⁴

¹Зь ліста да аўтара ад 28 сьнежня 1998 году. Захоўваецца ў архіве Л. Юрвіча.

²А. Вініцкі. Матар’ялы да гісторыі беларускай эміграцыі ў Нямеччыне ў 1939-1951 г.г. У трох частках. Лос Анжэлес, 1986. Чамусьці толькі першая частка была перавыдадзена на Беларусі ў сэрыі „Бібліятэка беларускай дыяспары”: А. Вініцкі. Матар’ялы да гісторыі беларускай эміграцыі ў Нямеччыне ў 1939-1951 гадах. Менск, 1994.

³А. Вініцкі. Матар’ялы да гісторыі беларускага скаўтынгу. Лос Анжэлес, 1972.

⁴Юрка Віцьбіч (Юры Стукаліч). Антыбальшавіцкія паўстаньні і партызанская барацьба на Беларусі. Нью-Ёрк, 1996.

– пры ўсёй значнасьці й вартасьці выкарыстаных у кнізе іншых гісторыка-літаратурных крыніц. Менавіта ўспаміны ўдзельнікаў барацьбы за незалежнасьць сталіся бясспрэчнымі дакумэнтамі эпохі замест зьнішчаных ці пахаваных ў сутарэньнях КТБ архіваў.

Ліставаньне, у прыватнасьці, Юркі Віцьбіча з айцом Львом Гарошкам, Ізыдарам Гуткоўскім, Антонам Адамовічам⁵, багатае на цікавыя, калярытныя факты, малаведамья на Беларусі, – ці не павінна яно стаць ў шэрагу ўспамінаў пра літаратурнае жыцьцё 20-30х гг. побач з падцэнзурнымі ўспамінамі Янкі Скрыгана, Максіма Лужаніна, Сяргея Грахоўскага?

Самыя цікавыя й каштоўныя старонкі кнігі Яна Пятроўскага з амаль барочным назовам „Тарас Сайка, ініцыятар і галоўны фінансавы ахвярадаўца на рэч перакладу й друку Бібліі на літоўскай мове”⁶ менавіта мэмуарныя, а не дасьледніцкія.

Яскрава выражаны аўтабіяграфізм уласьцівы раманам Кастуся Акулы „Змагарныя дарогі”, Масея Сяднёва „Раман Карзюк”, Алеся Змагара „Случчына ў вагні”, Міхася Кавыля „Із агню ды ў полымя”, аповесьцям і апавяданьням Аляксандры Саковіч, паэме Ўладзімера Клішэвіча „Васіль Каліна”.

Цяжка правесці мяжу паміж героем і аўтарам у рамане Уладзімера Глыбіннага „Вялікія дарогі”, і, верагодна, мае слухнасьць Ч.Будзька, сьцьвярджаючы, што калі-б аўтар не імкнуўся ўціснуць перажытае ў рамкі рамана, атрымаліся-б успаміны, значна больш каштоўныя за раман.

У аўтабіяграфічнай мастацкай прозе замена імя аўтара на імя героя аўтаматычна пераводзіць твор у іншую катэгорыю й пазбаўляе права разглядаць твор як мэмуарны, хоць у прыцыпе нельга не пагадзіцца зь назіраньнем Яна Чыквіна, што „амаль усе, зь невялікімі выняткамі, праязнічныя творы беларускіх эміграцыйных пісьменьнікаў зводзяцца да ўспамінаў і дзёньнікаў, словам, да жанру аўтабіяграфічнага або парадакумэнтальнага”⁷.

Дэталі асабістых успамінаў пісьменьнікаў, уплеченыя ў мастацка-публіцыстычныя нарысы⁸, набліжаюць чытача да падзеяў гістарычнай важнасьці, робяць яго саўдзельнікам аўтаравых адкрыцьцяў.

⁵Архіўная кніга. Нью-Ёрк, 1997, с.355-391.

⁶Ян Пятроўскі. Тарас Сайка, ініцыятар і галоўны фінансавы ахвярадаўца на рэч перакладу й друку Бібліі на літоўскай мове. Флярыда, 1995.

⁷Ян Чыквін. Далёкія і блізкія. Беларускае пісьменніцкае замежжа. Беласток, 1997, с.90-91.

⁸Гл., напрыклад, Юрка Віцьбіч. Плыве з-пад Сьвятога Гары Нёман. Мастацкі нарыс. Мюнхэн, 1956.

Шматлікія экскурсы ў „скарбонку памяці” пашыраюць межы літаратуразнаўчых дасьледаваньняў Антона Адамовіча, узбагачаюць іх. Так, менавіта ўспаміны дазваляюць Антону Адамовічу ня толькі паказаць разьвіцьцё творчасьці Алеся Салаўя, вызначыць асаблівасьці ягонага майстэрства, але і акрэсьліць жыцьцёвыя вытокі паэтавай сілы й слабасьці⁹.

Ужо з пералічанага бачна, што ўспаміны ва ўсіх названых тэкстах – ня другаснае, не мэханічна прыўнесенае, а, наадварот, часам вызначальнае.

Такім чынам, можна сказаць, што „мэмуарнасьць” уласьцівая практычна кожнаму жанру беларускай эміграцыйнай літаратуры. Таму, прыступаючы да агляду эміграцыйных мэмуараў, неабходна ў першую чаргу асэнсаваць і акрэсьліць само паняцьце (тэрмін) „мэмуарная літаратура”.

Мэмуарнымі будзем уважаць тэксты, якія маюць на мэце ўзнавіць, удакладніць на аснове ўспамінаў падзеі, зьявы, учынкi й характары пэўных асоб; тэксты (да іх залічым ліставаньне, прамовы, успаміны й г.д.), у якіх „мэмуарнасьць” – не дадатковы, а галоўны элемент зьместу.

Пры такім разуменьні „мэмуарнасьці” зь ліку мэмуарных тэкстаў выпадаюць дзёньнікі. І гэта зразумела, бо дзёньнікі фіксуюць, як правіла, дзень сёньняшні і ў часе напісаньня ня маюць мэмуарнага характару. Але з дыстанцый часу, праз гады, дзёньнік усё больш набліжаецца да ўспамінаў і нарэшце зьліваецца з імі: храналягічныя запісы падзеяў мінулага, зробленья навочным сьведкам у той час, калі яны адбываліся, практычна не адрозьніваюцца ад аналягічных запісаў, узноўленых у памяці відавочніка праз гады.

Мэта гэтай працы, якая, можна спадзявацца, зьявіцца прыступкаю да наступных дасьледаваньняў, сьціплая – даць агляд мэмуараў беларускіх эмігрантаў, увесці ў навуковы ўжытак тыя зь іх, што да гэтага часу заставаліся невядомымі, закласьці асновы бібліяграфіі й біябібліяграфіі беларускай эміграцыйнай мэмуарыстыкі.

Праца складаецца зь дзьвюх частак. У першай частцы кнігі мэмуарныя матар’ялы ўключаны ў тэкст дасьледаваньня. Гэта абумоўлена тым, што большасьць беларускіх эміграцыйных мэмуараў яшчэ ня стала здабыткам грамадзкасьці, а гэта, у сваю чаргу, выклікае

⁹Ант. Адамовіч. Жыцьцё й паэтычная спадчына Алеся Салаўя. У кнізе: Алесь Салавей. Нятуская краса. Збор твораў. Нью-Ёрк – Мэльбурн, 1982, с.283-329.

неабходнасьць іх разгорнутага цытаваньня пры аналізе, хаця ў пэўнай ступені і ўскладняе часам кампазыцыю дасьледаваньня.

У другой частцы гэтай кнігі друкуюцца манускрыпты ўспамінаў і жыцьцяпісаў ведамых беларусаў-эмігрантаў, сьведчаньні якіх маюць бясспрэчную дасьледча-навуковую вартасьць і значную цікавасьць як для дасьледчыкаў, так і для шырокага кола чытачоў. Акрамя таго, тут зьмешчаны ўспаміны ўкраінскага гісторыка й грамадзкага дзеяча Сямёна Підгайнага „Беларусы на Салаўках” – аповяд аб трагічным лёсе былых кіраўнікоў „Грамады”.

Успаміны друкуюцца зь мінімальным рэдагаваньнем з мэтай захаваньня асаблівасьцей мовы й стылю аўтараў.

Складанасьць у вывучэньні беларускіх эміграцыйных мэмуараў тая, што асноўная частка іх маладаступная, бо выдадзены былі яны вельмі нязначнымі накладамі, акрамя таго, друкаваныя выданьні на эміграцыі раскіданыя й сабраць іх цяжка.

Толькі колькасна невялікая частка эміграцыйных мэмуараў перавыдадзена на Беларусі ў зборніках¹⁰, часапісах¹¹, выйшла асобнымі выданьнямі¹² і ўжо нават сталася тэмаю й зьместам навуковых дасьледаваньняў¹³, трывала ўвайшла ў агульнабеларускі культурніцкі набытак¹⁴. Асобныя ўспаміны, напісаныя па-за межамі Беларусі, упершыню сталі даступнымі чытачу, дзякуючы віленскім выданьням¹⁵. Ёсьць і яшчэ адна, вельмі значная, частка беларускіх эміграцыйных мэмуараў, гэта – рукапісы, вядомыя нават спэцыялістам толькі ў вынятках або адно назовамі.

Мэмуары – самы суб’ектыўны род літаратуры. Адна й тая-ж падзея, адны й тыя-ж асобы, іхныя ўчынкі, іхная роля ў грамадзкім жыцьці па-рознаму насвятляюцца і ацэньваюцца сьведкамі. На гэта ўплывае і асабістая пазыцыя аўтара, і групавыя інтарэсы, і асаблівасьці людзкой памяці. Але, магчыма, галоўным тут зьяўляецца

¹⁰На суд гісторыі. Успаміны. Дыялогі. Мінск, 1994; 3 гісторыі на „Вы”. Артыкулы. Дакумэнты. Успаміны. Выпуск трэці. Укладанне Янкі Запрудніка. Мінск, 1994.

¹¹Гл., напрыклад, публікацыі ў часапісах „Спадчына”, „Крыніца”.

¹²В. Рагуля. Успаміны. Менск, 1993; А. Калубовіч. На крыжовай дарозе. Менск, 1994; К. Мерляк. Дзейнасьць Кастуся Мерляка на эміграцыі. Менск, 1994 ды іншыя.

¹³Зора Кіпель. Успамін на ўсё жыцьцё. У зборніку: Янка Купала _ публіцыст. III Міжнародныя Купалаўскія чытанні 20-21 кастрычніка 1997 г., Мінск. Мінск, 1998, с.140.

¹⁴Напрыклад, успаміны Яўхіма Кіпеля пра Уладзімера Жылку ў часапісе „Беларуская моладзь”, № 18, 1962; потым яны былі выдрукаваныя ў зборніку „На суд гісторыі” і ў кнізе: Уладзімер Жылка. Выбраныя творы. Мінск, Беларускае кнігазбор, 1998.

¹⁵Ю. Вітан-Дубейкаўская. Мае ўспаміны. Вільня, 1994; М. Пешкокевіч. У пошуках зачараваных скарбаў. Вільня, 1998. (Няскончаная публікацыя ўспамінаў М. Пешкокевіча: „Беларускі сьвет”, № 20 (49), 1988, с.50-62; № 21 (50), 1989, с.66-71; № 22 (51), 1991, с.57-67); Алесь Алехнік. Пад бел-чырвона-белым. Вільня, 1999.

актыўнасьць памяці, яе здольнасьць творча пераўтвараць, рабіць адбор, соўваць пэрспэктывы. Мінулае ва ўспамінах азорана сьвятлом сёньняшняга, гэта значыць, таго часу, калі мэмуарыст узяў у рукі асадку й стаў запісваць свае ўспаміны. Мы можам убачыць мінулае й спасьцігнуць яго толькі вачыма сёньняшняга. Меўрацыю амэрыканскі дасьледчык Рой Паскаль, калі пісаў: „Аўтабіяграфія – заўсёды ўзаемадзеяньне, пагадненьне паміж мінулым і сёньняшнім; яна, безумоўна, мае большае значаньне для разуменьня сёньняшняга, чым для адраджэньня мінулага”¹⁶.

Часта мэмуарыст згадвае, што штуршком да напісаньня ўспамінаў зьявіліся падказкі, просьбы сяброў, родных, аднадумцаў. Мінулае ва ўспамінах – гэта не памерлае мінулае, яно ў пэўным сэнсе жыве й сёньня. Толькі дзякуючы мэмуарам праступае праз смугу часу канкрэтная карціна мінулага, застаюцца ў гістарычнай памяці постаці людзей зь іхнай непаўторнай адметнасьцю. Больш таго, часта толькі ў мэмуарах знаходзім зьвесткі пра невядомыя ці малавядомыя падзеі, пра забытых дзеячаў і зробленае імі для Бацькаўшчыны.

Менавіта таму, чым больш успамінаў пра той ці іншы факт, тым больш рознабакова, дакладна, аб’ёмна й разнастайна паўстане мінулае, тым больш аб’ектыўна можна будзе рэканструяваць праўдзівую карціну.

Стваральнікі мэмуараў бачылі сваю задачу ў тым, каб перадаць нашчадкам навочныя сьведчаньні ўдзельнікаў тых падзей, пра якія наступныя пакаленьні могуць і ня зьведаць, захаваць тое, што, на іхную думку, сталася вызначальным у гісторыі Беларусі, зафіксаваць моманты хуткаімклівага жыцьця.

Васіль Рагуля: „Шмат хто зь беларусаў другога пакаленьня, асабліва з савецкай часткі Беларусі, мала абзнаёмлены з гэным пэрыядам жыцьця беларусаў пад Польшчай. Уступаючы іх настойлівым просьбам, пасля доўгіх ваганьняў, я наважыў пасьвяціць вольны цяпер у мяне час на тое, каб аб’ектыўна й добрасумленна асьвятліць перад сучасным пакаленьнем працу Беларускага Пасольскага Клубу й тагачасных палітычных дзеячаў, а таксама й настроі нашага народу”¹⁷.

Яўхім Кіпель: „Этапы, сьледства... І сам у сябе пытаеся: ці варта пра тое ўспамінаць, ці варта цьвяліць незагойнае? І тут-жа сам сабе адказваеш: і варта, і патрэбна, і гэта твой абавязак перадаць

¹⁶Pascal R. Design and Truth in Autobiography. Cambridge, Mass: Harvard University Press, 1960, p. 11.

¹⁷Васіль Рагуля. Успаміны. Нью-Ёрк, 1957, с.8

нашчадам пра тое нарадагубства, якое адбылося на адной шостаі зямное кулі на нашых вачах, і пра здзекі, якія давалася нам, беларусам, у гэтым стагоддзі перажываць”¹⁸.

Баляслаў Грабінскі: „Адна з мэтаў маіх успамінаў – гэта апісаньне жыцця паўночнае Сакольшчыны з часоў, калі я жыў там у маіх маладых гадох. Хачу аставіць сьведчаньне аб беларускасьці гэтае прасторы, каторая цяпер, падпаўшы пад польскую акупацыю, шпаркім ходам палянзіуецца, асабліва тая аколцы, дзе выключна каталіцкае насельніцтва. Зьмяняюцца ня толькі мова й пераконаньні, але і ўсе аспэкты жыцця, як у духовай, так і ў магар’яльнай культуры”¹⁹.

Ян Пятроўскі: „Якое ўсё тут дзіўнае, зусім не падобнае да таго, што пакінуў я там, на Бычковай вуліцы. А ўсё, знойдзенае тутака, неабходным ёсьць для майго духовага й народнага жыцця. І ня толькі для мяне – для ўсіх, калі мы маем ацалець, як усе. Я ня бачу нічога іншага, што можна было-б супрацьставіць, пераконваючы падобнаму пагляду”²⁰.

У аўтараў успамінаў звычайна адсутнічае пачуцьцё мэсьянства, сваёй выключнасьці ў беларускім руху. Як сказаў Барыс Рагуля, „я хачу пазьбегнуць памылак іншых, што ў сваіх успамінах расказваюць пра мінулае так, быццам-бы яны, аўтары ўспамінаў, вызначалі ход падзеяў. Я перакананы, што калі-б не было мяне, нехта іншы выканаў-бы маю ролю. Магчыма, у іншай форме, але канчатковы вынік быў-бы той самы”²¹.

Трэба зазначыць, што часамі нададзеная нам звонку й прызнаная намі самімі беларуская сьціпласць, якая сталася ўжо традыцыйнай у характарыстыцы беларуса, адыгрывае далёка ня лепшую ролю: шмат хто зь дзеячаў эміграцыі й сёньня лічыць нявартым шырокай увагі грамадзкасьці свой уласны досьвед, свой жыцьцяпіс, а праз гэта й не бярэцца за напісаньне мэмуараў. Адзін з выпадкаў, калі ўсё-ж настойлівасьць, упартасьць сваякоў і блізкіх дасягнулі мэты і ўспаміны былі напісаныя, – выпадак зь Львом Акіншэвічам. Але й тут ён, нават пачаўшы пісаць, не перастае сумнявацца ў вартаснасьці сваёй працы: „Мушу сказаць, што навагу напісаць успаміны я прыняў не безь некаторых хістаньняў ды крыху пад націскам. Я й цяпер ня пэўны, ці мае ўспаміны маюць вартасьць, бо-ж я не належу да людзей, якія „робяць” гісторыю, да правадыроў і дзеячаў, што прысьвяцілі

¹⁸Я.К. БАМ. „Беларус”, № 246, 1977.

¹⁹Баляслаў Грабінскі. Успаміны. Рукпіс. Перахоўваецца ў архіве БНІМа (Нью-Ёрк).

²⁰Ян Пятроўскі. Мэмуары. Кніга першая. Гэйнсвільл, 1988, с.12.

²¹Барыс Рагуля. Беларускае студэнцтва на чужыне. Лёндан (Канада) – Нью-Ёрк, 1996, с.6-7.

сваё жыццё, каб дасягнуць пэўную мэту, ды апісваюць свой шлях да гэтае мэты²².

Мэмуары, створаныя на эміграцыі, – гэта вялікі й пакуль што амаль не крануты дасьледчыкамі цалік у беларускай гісторыі, літаратуры, этнаграфіі, культуры. Цалік, які захоўвае звесткі пра невядомыя альбо малавядомыя на Бацькаўшчыне падзеі, рухі, арганізацыі, дзейнасьць пэўных асоб і вымагае новага пагляду на гісторыю. Як слушна заўважыў Вітаўт Кіпель, гаворачы пра спэцыфіку літаратуры на выгнаньні, „эмігранцкі пэрыядычны друк выдрукаваў вельмі шмат матар’ялаў і для Мартыралёгу Беларусі: дзясяткі прозьвішчаў і мясцовасьцяў, пацярпеўшых ад раскулачаныя, сотні ўспамінаў аб розных канцлягерах, малаведамыя здарэньні на вёсках – супраціў русыфікацыі, саветызацыі – адлюстраваны, пры гэтым найчасцей вачавіднымі сьведкамі тых падзеяў і здарэньняў. На мой пагляд, эмігранцкі друк – выдатная крыніца рэгістрацыі Мартыралёгу Беларусі. Таксама варта адзначыць, што падзеі Другой сусьветнай вайны, як на Беларусі, гэтак і на баку альянтаў, засьведчаныя на эміграцыі. Прыкладам такі факт: у бітве пры горадзе Арнгайме ў Галяндьі ў 1944 годзе першыя парашутысты з брытанскага боку былі беларусы. Уздзельнік тых баёў пры Арнгайме Васіль Дурэйка падзеі апісаў. Альбо апісаньне баёў пры Монтэ-Касына, дэтална выкладзенае Пётрам Сычом²³.

Сапраўды, калі ўзяць толькі падзеі Другой сусьветнай вайны, то бачна, што яны дастаткова шырока асьветлены ў беларускіх савецкіх мэмуарах, але ёсьць яшчэ іншыя пагляды на гэтыя-ж падзеі, таксама пісьмова засьведчаныя, – пагляды й тых, каго называюць калябарацыяністамі, і тых, хто змагаўся ў арміях альянтаў, у атрадах французскіх макі, і тых беларускіх нацыяналістаў, што проста рабілі беларускую справу й не далучаліся ні да аднаго зь лягераў.

Менавіта пра гэта ўжо ў першым нумары свайго часопісу „Зважай” пісаў Кастусь Акула: „Што цікавага памятаецца з апошняе вайны? Дзе-б вы ні былі – на акупаванай двума ворагамі бацькаўшчыне ў вайсковым мундзіры ці ў цывільным, змагаліся ў каторай хаўрусьніцкай арміі, – напэўна, былі сьведкамі выпадкаў, пра якія варта напісаць, а можа й напісанае выдаць. А калі-ж вам здаецца,

²² Леў Акіншэвіч. Балонкі з Успамінаў. „Запісы БІНІМА”, № 19. Нью-Ёрк, 1989, с.128.

²³ Вітаўт Кіпель. Інфармацыя пра Беларусь у эмігранцкім друку: раней і цяпер. У кн.: Другі міжнародны кангрэс у абарону дэмакратыі і культуры „Незалежная прэса: свабода і адказнасьць”. Менск, 1996, с.40.

што вартаснага ня маеце, дык, пэўна, ёсьць у вас сябры ці знаёмыя, якія штосьці могуць прыгадаць.

У беларускай паваеннай нацыянальнай літаратуры, за малымі выняткамі, дарэмна шукаць будзеце дакумэнтальнай літаратуры, якая б дала чытачу вобраз беларускага збройнага змаганьня супраць акупантаў на бацькаўшчыне, здзекаў і зьверства большавіцкіх партызанаў і немцаў у вадносінах да нашага цывільнага насельніцтва, дзейнасьці гэтак званай польскай арміі краёвай (асабліва Лідчына і іншыя сумежныя раёны) або ўдзелу Беларусаў у хаўрусніцкіх арміях. Трэба згадзіцца, што гэта недапушчальны прабел.

Ёсьць-жа між нас вялікая колькасць жывых сьведкаў важных гістарычных падзеяў, што чулі й бачылі ды самі бралі ўдзел у змаганьні на шматлікіх франтах. Шматлікія зь іх носяць у памяці скарбы-ўспаміны, што могуць быць вельмі карыснымі для гісторыкаў гэнага трагічнага для Беларусі пэрыяду.

Каб уявіць вартасьць запісаных, апрацаваных і выданных успамінаў з часоў вайны, гляньма ў іншы бок.

Каляніяльныя маскоўскія акупацыйныя дзейнікі на нашай бацькаўшчыне прысьвяцілі шмат сілаў і матар'яльных сродкаў пераважна на гэтак званую дакумэнтальную („роднапартыйную“) літаратуру, каб паказаць нашу Беларусь як краіну большавіцкіх партызанаў, на сто працэнтаў ляжальную Маскве, што пралівала рэкі крыві, каб вярнуць зьненавіджаны савецкі лад, уключна з ваяўнічымі бязбожнікамі, канцлягерамі сьмерці, праклятымі кагэбэшнікамі й сталінскімі прыгоннымі калгасамі, русыфікацыяй, духовай галечай і шматлікімі іншымі маскоўскімі „благами“.

Трэба прызнаць, што маскоўскія „роднапартыйцы“ пры помачы бэсэраўскіх паўзуноў змаглі паказаць ваенную Беларусь у такім агідна-крывым сьвятле, што непайнфармаванаму чужынцу або нават і нашай моладзі, што на эміграцыі вырасла, і ў галаву нават ня прыйдзе думка, што Беларусь не была абсалютна паслушная маскоўска-большавіцкай пачвары.

А дзе праўдзівае адлюстраваньне падзей? Яго няма. І ў гэтым наша вялікая й непрабачальная віна. Ці мы й далей можам пакінуць гэтую дзялянку без увагі? Безумоўна, што не. Мусім выканаць свой абавязак перад нашчадкамі й неадкладна ўзяцца за працу”²⁴.

Кастусь Акула меў рацыю. У 1957 годзе ў Лёндане выйшла кніга ведамага ангельскага пісьменьніка Антонія Рычардсона „Няма дзе

²⁴ „Зважай”, № 1, 1974, с.7-8.

пакласьці сваю галаву”²⁵, у прадмове да якой доктар Отта Гейлбрунн адзначаў, што пра беларускіх партызанаў напісана багата працаў, а вось антыпартызанскае змаганьне амаль што не знайшло свайго адлюстраваньня ў літаратуры, і кніга Рычардсона запаўняе гэты прабел²⁶. Пра што кніга і якое яна мае дачыненне да беларускіх мэмуараў, тлумачыць ва ўступным слове аўтар.

Гісторыя, што лягла ў аснову кнігі, адбылася насамрэч. А. Рычардсон сустрэў яе героя, Сашу Нёмана (Sasha Nioman), які жыў на той час у Брайтане зь сям’ёй і працаваў на заводзе, дзякуючы свайму сябру-драматургу, што палічыў гісторыю вартай быць пакладзенай на паперу з тым, каб пазней яна сталася сцэнарыем фільма.

Сашу было шаснаццаць гадоў, калі ягонага брата Міколу партызаны прымусілі пайсьці ў лясы. Сам ён, ратуючы сваю сям’ю, запісаўся ў 34-ы батальён мясцовай паліцыі, які ўзначальвалі афіцэры вэрмахту. А. Рычардсон апісвае барацьбу з партызанамі, калі кожны рэйд у лясы мог паставіць перад выбарам – забіць брата ці загінуць самому, вынішчэньне вёсак савецкімі войскамі, сьмерць шасьцісот бяззбройных жыхароў – толькі адзінкам пашчасьціла выратавацца. Саша бяжыць у Францыю, дзе паступае ў антытэрарыстычны атрад. Яго вяртаюць на фронт, але там ён затрымліваецца нядоўга: неўзабаве афіцэры атраду дызэртуюць, і Саша йдзе да амэрыканцаў, каб скласьці зброю. Называючы сябе палякам, атрымлівае дазвол стаць жаўнерам польскай арміі, трапляе ў Італію, дзе змагаецца ў шэрагах брытанскіх войскаў.

А. Рычардсон сьцьвярджае, што ў кнізе зьменена адно імя Сашы ды назва ягонай роднай вёскі, усё-ж астатняе – толькі запіс успамінаў беларускага героя.

Посьпех кнігі, шокавае ўражаньне ад бэлетрызаваных успамінаў, безумоўна, сьведчылі ня толькі пра няведаньне на Захадзе сапраўднага стану рэчаў на Беларусі, негазэтнай гісторыі монстра – Савецкага Саюзу, але й пра магутны, нерэалізаваны патэнцыял беларускай мэмуарыстыкі.

Храналягічна мэмуары беларускіх эмігрантаў ахопліваюць прамежак часу ад пачатку й да 90-х гадоў XX стагодзьдзя.

Сярод эмігрантаў, што пакінулі бацькаўшчыну пасля Другой сусьветнай вайны, было мала тых, якія бралі ўдзел у беларускім руху да Першай сусьветнай вайны. З гэтых на эміграцыі апынуліся Васіль

²⁵ Anthony Richardson. No Place to Lay My Head. Long Acre, London. 1957

²⁶ Тамсама, с.11.

Шчорс, Мікола Шыла, Эдвард Будзька, Радаслаў Астроўскі, Васіль Рагуля Янка Станкевіч. І паколькі сярэдні ўзрост паваеннай эміграцыі быў адносна малады, успаміны, прысьвечаныя дарэвалюцыйным падзеям, беларускаму жыццю таго часу адзінкавыя²⁷.

Аўтары большасці мэмуараў імкнуліся апісаць увесь свой жыццёвы шлях, а таму многія ўспаміны бяруць свой пачатак на Беларусі, а заканчваюцца ў краінах Амэрыкі, Аўстраліі, Эўропы, узнаўляючы, такім чынам, значны пэрыяд беларускай гісторыі. Да такіх належаць мэмуары Леаніда Галяка, Яна Пятроўскага, Кастуся Мерляка, Яўхіма Кіпеля, Юры Весялкоўскага.

Іншыя аўтары абмяжоўваюць свае ўспаміны пэўным акрэсам часу. Так, Уладзімер Дудзіцкі²⁸ стварае дакументальны аповяд пра зьнішчэньне беларускай інтэлігенцыі, пра зьнечалавечаныя асобы ў савецкіх турмах і канцлягерах. Вінцэнт Жук-Грышкевіч²⁹ занатоўвае, як ён сам гаворыць, „пяць абразкоў успамінаў – адзін зь Першага Ўсебеларускага Кангрэсу й чатыры зь сьвяткаваньня 25-га Сакавіка ў розных часох, розных мясцох і абставінах”. Масей Сяднёў³⁰ апісвае Беласток у часе вайны. Успаміны Пётры Сыча³¹ – пра адзін з эпізодаў Другой сусьветнай вайны³². Барыс Рагуля³³ расказвае пра шляхі беларускай моладзі на эміграцыі, пра беларускае студэнцтва на чужыне.

Ёсць і мэмуары эмігрантаў, якія пакінулі бацькаўшчыну ў раннім узросьце і якім давялося ўбачыць яе зноў у сталым веку. Гэта, напрыклад, кніга „Што я бачыў у Савецкай Расіі” Менскага Мужыка³⁴, аўтар якой, даўні жыхар Амэрыкі, выбраўся турыстам на бацькаўшчыну і апісаў пазьней свой побыт там: „Летась я здолеў

²⁷М. На зры беларускага адраджэньня. Успаміны са студэнцкіх часоў у Пецярбургу. „Крывіцкі сьветац”, № 11, 1946, с.15-17.

²⁸Уладзімер Дудзіцкі. Напярэймы жаданьням. Нью-Ёрк, 1994, с.216-236.

²⁹Вінцэнт Жук-Грышкевіч. 25-га Сакавіка. Успаміны зь Менску, Будслава, Вільні, Прагі, Савецкай турмы. Выдавецкі Фонд успамінаў зь Беларускага жыцця. Торонто, Канада, 1978.

³⁰Масей Сяднёў. Беластоцкі сшытак. У кн.: Масеева кніга. Мінск, 1994, с.263-290.

³¹Пётра Сыч. Сьмерць і салаўі. Успаміны афіцэра-Белару са спад Монтэ-Касьёно. Мюнхэн, 1965.

³²Пра ўдзел беларусаў у баёх пад Монтэ-Касьёно гл.: М. Швэдзюк. Удзел беларусаў у бітве пад Монтэ-Касьёно. „Беларус”, № 410, люты 1994; В. Сянькевіч. Аглядны артыкул аб беларусах на Монтэ-Касьёно. „Беларус”, №268, жнівень 1979; Сьпіс беларусаў, палеглых пад Монтэ-Касьёно. „За Волю”, Парыж, №4,5,6, 1951.

³³Барыс Рагуля. Беларускае студэнцтва на чужыне. Лёндан (Канада) – Нью-Ёрк, 1996.

³⁴Мінскі Мужык. Что я видел в Советской России. Из моих личных наблюдений. Чикаго, 1935. Можна таксама назваць кнігу Д. Гарбацэвіча „Два месяца в гостях у колхозников. Заметки американского туриста”, выдана ў 1967 годзе ў Нью-Ёрку.

зьдзейсьніць сваё даўняе жаданьне – адведаць радзіму, якую я пакінуў у 1913 годзе, калі мне было толькі 18 год”³⁵.

Усведамленьне эмігрантамі важнасьці архіваў і мэмуараў выявілася даволі рана. Яшчэ ў перадваенным часе ў Празе Васіль Русак, апрацоўваючы зборнік песьняў, пісаў: „Зборнік гэны ўложаны выпадкова. Паміма песень і народных танцаў, агульнадаступных і аўтараў вядомых, увайшлі матар’ялы зусім малавядомых аўтараў. Матар’ялы рукапісныя назьбіраліся ў Беларускіх заграічных архівах, за якімі й пакідаюцца правы аўтарскія”³⁶.

Ужо ў 1943-44 гадох бэрлінскія газэты „Раніца”, „Беларускі Работнік” друкавалі ўспаміны Ўладзімера Клішэвіча, Канстанціна Езавітава, Уладзімера Дудзіцкага³⁷. У 1960-м годзе ў артыкуле „Захоўвайма памяць аб мінуўшчыне” Станіслаў Станкевіч зазначаў: „Падзеі й людзі нашага нацыянальнага руху недалёкай нават мінуўшчыны хутка адыходзяць у небыцьцё, і весткі аб іх бываюць страчанымі для наступных пакаленьняў. Пісанья дакумэнты й матар’ялы, якія звычайна зьяўляюцца найлепшымі жароламі зьвестак аб мінуўшчыне або загінулі ў часы ваеннае завірухі, або зьнішчаныя ў працэсе савецкага тэрору, а жывыя сьведкі падзеяў, якія шмат што захавалі ў сваёй памяці, адзін за адным пакідаюць нашыя рады. Таму ў інтарэсе нашай агульнай справы ляжыць на кожным з нас абавязак замацаваць на пісьме й пажадана ў друку ўсё тое, што яму ведама із собскага ўдзелу або назіраньня аб людзях, выпадках і абставінах, якія могуць мець незвычайна вялікую цану для будучае гісторыі”³⁸. Ён-жа зьвяртаў увагу й на разнастайнасьць мэмуарных формаў: „Ведаем, што галоўным жаролам гісторыі зьяўляюцца дакумэнты й матар’ялы тагачаснасьці, што перахоўваюцца ў архівах, музэях ды бібліятэках. Але, апрача іх, вельмі важным дапаўняльным жаролам зьяўляюцца справаздачы, запіскі, дзёньнікі і ўспаміны сучасьнікаў”³⁹.

Багацьце мэмуарных формаў надзвычай разнастайнае, адметны аўтарскі падыход да распрацоўкі тэмы яшчэ больш пашырае іхную разнастайнасьць. Менавіта таму „і тэарэтычна, і эмпірычна

³⁵ Мінскі Мужык. Что я віделв Советской России, с.3.

³⁶ Bielaruskija (Kryvickija) pieśni dla sola, duetu, kvartetu z akompanimentem fortepiana i 4 narodnija tancy. Suchdol u Prahy, na Budovce 456. Česky. [Бяз даты].

³⁷ Ул. Клішэвіч. Успаміны прафэсара Адамава аб М. Багдановічу. „Раніца”, № 4 (116), 24 студзеня 1943; К. Езавітаў. Васіль Захарка – змагар за беларускую дзяржаўнасьць. Успаміны. „Раніца”, № 38 (150), 1943; Ул. Клішэвіч. На Калыме. Успаміны выгнанца. „Беларускі работнік”, № 20, 1944; Кампазытар Мікола Равенскі аб сабе. „Беларускі работнік”, № 33, 1944; Ул. Дудзіцкі. „Даруй, што я плачу...”. Замест успамінаў. „Беларускі работнік”, № 39, 1944 ды іншыя.

³⁸ Ст. Крушыніч. Захоўвайма памяць аб мінуўшчыне. „Бацькаўшчына”, № 5, 1960, с.1.

³⁹ А. Крыга. Занядбаная справа. „Бацькаўшчына”, № 30, 1952, с.3.

аўтабіяграфія & г.зн. мэмуары⁴⁰ – Л.Ю* цяжка паддаецца агульнаму значэньню; кожны канкрэтны выпадак зьяўляецца выключэньнем з агульнага правіла⁴¹. Такая асаблівасьць мэмуараў тлумачыцца тым, што ўнутраная форма іх практычна поўнасьцю свабодная, яна ня мае ўстойлівых канонаў, залежыць ад волі аўтара й звычайна падпараджуецца толькі капрызам памяці. У мэмуарах аповяд можа ісьці павольна, са шматлікімі зігзагамі адступленьняў, праваламі замоўчваньня.

Калі Мікола Вольны (Панькоў) наважыўся пісаць кнігу ўспамінаў пра Кастуся Езавітава, ён звярнуўся па дапамогу й парады да Часлава Будзькі, які адпісаў яму вялікі ліст⁴². Ліст, сапраўды, даволі доўгі, але варта прывесць яго поўнасьцю: „Пачнем ад кніжкі. На маю думку, у нас замала пішацца кніжак, галоўна з увагі на тое, што кніжку мы ўяўляем у клясычных формах. Калі аповесьць, напрыклад, дык гэта мае быць такая аповесьць, як іншыя пішучь. А дзеля таго, што мы сабе не давяраем, баімося правалу, дык і не турбуемся пісаць повесьцяў. (А калі нехта й прабуе, дык слаба выходзіць). Магчыма, што тут віной сацыяльнае паходжаньне нашай інтэлігенцыі. Мужыцкая інтэлігенцыя, як ведама, хварэе на „ўнтэрмэнства” й баіцца, каб нехта зь яе не сьмяяўся. А калі нехта нечага баіцца, дык найлепшым выхадам зьяўляецца _ сядзець ціха й ня рыпацца.

Возьмем такога М. Ваньковіча⁴³. Клясычных повесьцяў ён пісаць ня ўмее, і калі-б ён быў мужыцкім сынам, ён, можа, і не адважыўся-б лезьці ў літаратуру. Але дзеля таго, што ён шляхціч, ён плюе на крытыку й піша так, як хоча і як умее. І сягоньня ён ужо такі слаўны, што й крытыкі ўжо не адважваюцца на яго нападаць, а толькі ківаюць галовамі й дзівяцца, якім чынам ён у пісьменьнікі выбіўся.

Або возьмем другога нашага шляхціча М. Паўлікоўскага⁴⁴ (кузына Мацкевіча). Сэлета ў Лёндане выйдзе ягоная кніжка – повесьць тым арыгінальная, што зусім без сюжэту. Няма ніякай завязкі, акцыі й таму падобнага. А чытаецца яна вельмі добра, бо ён апісаў толькі тое,

⁴⁰Тэрмін „аўтабіяграфія” ў амэрыканскім літаратуразнаўстве адпавядае прынятым у беларускім літаратуразнаўстве тэрмінам „мэмуары”, „успаміны”.

⁴¹De Man P. *Autobiography as Defacement*.// *The Rhetoric of Romanticism*. New York: Columbia University Press, 1984, p.67-81.

⁴²Ліст ад 16.04.1956 перахоўваецца ў архіве Л. Юрэвіча.

⁴³Мельхіёр Ваньковіч (1891-1974). Польскамоўны пісьменьнік, народжаны на Беларусі. Аўтар шэрагу кніг, тэматычна зьвязаных зь Беларуссю. Сярод іншага – успаміны пра маленства на Ковеншчыне й Меншчыне „Шчаниюковы гады”.

⁴⁴Michał K. Pawlikowski. *Аўтар кнігаў: Sumienie Polski; rzecz o Wilnie i kraju Wilenskim*. Londyn, 1946; *Dwa światy*. Londyn, 1952; *Dzieciństwo i młodość Tadeusza Irteńskiego*. Londyn, 1959.

што бачыў у маладосьці (пад Менскам), і, пішучы, дбаў толькі аб праўдзе, а не аб літаратурных канонах.

І калі мы так прастудыюем творчасць нашай шляхты ня толькі ў XX стагодзьдзі, але і ў XIX, дык мы пабачым, што яны ўсе маюць паміж сабой нешта супольнае, а гэта будзе якраз агульнае плявацельнае адношаньне да літаратурных канонаў. Яны стварылі свой літаратурны канон – пішы так, як пішацца. Літаратурная крытыка гэты літаратурны жанр назвала з польскага боку „гавэнда”, а з расейскага, здаецца, сказ.

На маю думку (мусіць, іншага выхаду пакуль няма), нам трэба было-б ня столькі аглядацца на заходне-эўрапейскія ўзоры, колькі на нашыя радзімыя – шляхоцкія. Пісаць так, як яны пісалі й пішучы, а гэта значыць – не ўціскаць думак у нейкія шаблённыя формы, а забыцца аб форме й думаць толькі, каб думка свабодна шыбала, выкінуць усякія жанры на сьметнік, бо гэтыя жанры дэфармуюць думкі й не дазваляюць забурлець нашай маладой літаратуры. (Вы чыталі раман Сядуры⁴⁵? – друкаваўся кускамі – гэта-ж нуда. А калі-б ён не трымаўся клясычных рамак, можа, нешта й выйшла-б цікавага...).

Ваньковічавя галава, напэўна, ня менш умэблёвана за Вашу, але калі-б Ваньковіч ведаў тое, што Вы ведаеце, ён ужо напісаў-бы з гэтага дзесяць кніжак. А Вы зусім магчыма (і ці толькі Вы?) можаце з усімі сваімі ведамі затануць у Пінскіх балотах, як прарочыў латыскі Ваш прыяцель, бо вы й мы ўсе загіпнатызаваныя літаратурнымі канонамі.

У Канадзе ёсьць пісьменьнік Сівая Сава⁴⁶, мне ён спадабаўся тым, што ён на літаратурныя каноны пляваў з вышэйшага паверху, як нашыя шляхцюкі. Яго цікавіла толькі адно – Канадзійская пушча, хараство яе й таямнічасць, і пісаў ён свае кніжкі на экспарт, каб прыцягнуць турыстаў у Канаду. Кніжкі ягоныя перакладаліся на розныя мовы, я чытаў яго зь вялікім зацікаўленьнем у польскай мове. Чытаў і думаў: такая дрэнь дзясяткі кніжак піша, а мае ў руцэ толькі дзьве карты – бабры й лася якога. А мы паходзім з краіны (ёсьць на сьвеце краіна адна), дзе кожная рэч надаецца для літаратурнай апрацоўкі, толькі трэба ўмець глянуць літаратурнымі вачыма, а хто ня ўмее глянуць, мог-бы ў нашых шляхцюкоў павучыцца. (Перадваенная

⁴⁵ Поўнае выданьне твора: Ул. Глыбінны. Вялікія дарогі. Пра мінулае. Grand Rapids, 1997.

⁴⁶ Grey Owl(1888-1938).

кніжка Язэпа Мацкевіча⁴⁷ аб беларускай экзотыцы „Бунт ройстаў” ужо давала пасмакаваць, што можна было-б зрабіць у гэтай галіне, каб упорыста за гэта ўзяцца. Ужо сам назоў „ройсты” геніяльна прыдуманы для тытулу, як сымбаль Беларусі – трава, якая гнецца, а ня ломіцца, як і Беларусь, празь якую праходзілі розныя навалы з усходу й захаду, а яна й далей зелянее, як і зелянела). (Гэтыя „ройсты” Мацкевіча нагадваюць, між іншым, „шпышыну” Дубоўкі).

Калі ідзе аб літаратурных формах, мне ўспомніўся яшчэ прыклад з М. Горкім⁴⁸. Калі памёр ягоны прыяцель Л. Андрэеў⁴⁹, Горкі, не чакаючы, аж сюжэт выльецца ў нейкія формы, напісаў успаміны пра Андрэева бяз формы. Пісаў так, як пісалася, як набягалі думкі, без увагі на храналёгію ці іншую філзафію. Помню, мне якраз спадабалася гэтая хаатычнасьць у пісаньні, але за гэтым хаосам думак і фактаў дамінавала праўда аб ягоным прыяцелі. І гэта найбольш цанілася, бо вылізаная й прычасаная праўда ня мае подыху аўтэнтычнасьці. Падстрыжаны ангельскі парк – рэч прыгожая й кур’ёзная, але мы – людзі дзікай прыроды – любім больш прыроду ў натуральным выглядзе.

Вось-жа, каб нам удалося ў літаратуры пазбыцца снабізму й каб мы не захапляліся літаратурнымі стрыжанымі сабакамі, наша літаратура зацвіла-б, як толькі на Беларусі цвітуць аселіцы.

Але вернемся да тэмы.

Вы хочаце напісаць кніжку аб беларусах у Латвіі.

Аб Езавітаве таксама.

І аб сабе.

Мая прапанова: не пішэце навуковай кніжкі. Напішэце штось (замест вянка – пару дзікіх кветак на магілу Езавітава), штось ад сэрца, як „Сповідзь” Русо, перасыпаючы выразкамі з газэт...

Можа найлепш было-б не дзяліць кніжку на разьдзелы, а на гады – што ў такім-та годзе Вы рабілі, што думалі, што Езавітаў рабіў, што іншыя рабілі, якія вынікі (статыстычная ілюстрацыя).

Пачаць хіба-ж варта было-б ад Усяслава, значаньня Дзвіны, з анэкдотамі, з адступленьнямі, з рэфлексіямі, каб гэта не сьмярдзела навуковасьцю.

На маю думку, Вам трэба было-б прачытаць хоць адну кнігу Ваньковіча не на тое, каб навучыцца, як пісаць, а на тое, каб ён Вам

⁴⁷ Пра Юзэфа Мацкевіча глядзі эсэ Чэслава Мілаша „Канец Вялікага Княства Літоўскага”. „Спадчына”, № 3, 1998, с.3-30.

⁴⁸ Расейскі пісьменьнік Максим Горький (1868-1936).

⁴⁹ Расейскі пісьменьнік Леонид Андреев (1871-1919).

памог вызваліцца зь літаратурных путаў, бо, каб напісаць такую кніжку, Вы мусілі-б самі ўнутры сваім быць вольным чалавекам (Мікола Вольны), бо-ж адзіная рэч, якая не дазваляе нам пісаць, – гэта намацвальны хаця, але падсвядомы гнёт літаратурных канонаў і ўзораў.

Такой кніжкай, якая-б памагла Вам вызваліцца духова ад літаратурных штампаў, была-б, можа, кніжка Ваньковіча „Ziele па Kratere”. Вы зьвярніце ўвагу на тытул – гэта тья самыя „ройсты”, толькі больш пэсымістычныя, але як тытул – вельмі ўдала выдуманы.

Адным словам, ня столькі як пісаць, колькі як не пісаць: не пішэце навукова, не пішэце вялізнымі сказамі, ня мучце пярэ.

Папросту сядзьце – і пішэце. Вызначце на дзень якіх паўгадзіны й пішэце гэтых паўгадзіны тое, што Вам у галаву прыйдзе ў часе гэтых паўгадзін. Пасья, як уцягнецеся, Вы ўжо зусім думаць ня будзеце, думка будзе падсведама круціцца ў галаве ў часе працы, а як Вы сядзеце за стол, пярэ будзе само пісаць”.

(Тут дарэчы будзе заўважыць, што ўспаміны Паўлікоўскага былі ня толькі заўважаны беларускай эміграцыяй, але й неадназначна ацэненыя. Так, Вітаўт Тумаш у лісьце да Юркі Віцьбіча пісаў: „Паўлікоўскі ў міжваенную пару быў супрацоўнікам віленскага манархістычнага „Слова”. Чатыры гады таму ён апублікаваў кніжку ўспамінаў з свае маладосьці, праведзенай па дварох Меншчыны. Характэрна для яе тое, што там народу беларускага, сялянства наагул няма, ён яго быццам і ня бачыў. Апісвае толькі польскія маэнткі ды менскія публічныя дамы”⁵⁰. Да постаці аўтара В. Тумаш зьвярнуўся яшчэ раз у ліставаньні зь Віцьбічам: „Пісаніну ягоную знаю яшчэ зь Вільні, калі ён быў сталым рэдакцыйным супрацоўнікам віленскага штодзённіка „Слова”, праграма якога для беларусаў была – безаглядная асыміляцыя.

На паліцах мае прыватнае кніжніцы стаіць недзе і ягоная аўтабіяграфічная кніга „Маленства й маладосьць Тадэвуша Іртэнскага” (хтосьці калісьці мне яе падкінуў). Аб беларускім народзе ў ёй бадай нічога абсалютна – з панскага двара, дзе ён нарадзіўся й гадаваўся, ён народу наагул ня бачыў. Нават зь некагорай гіроніяй абмалёўвае, як нейкага „юродзівага”, аднаго дацэнта ўнівэрсытэту ў Капэнгаге, які, ужаніўшыся ў сям’ю аднаго дробнага абшарніка на Беларусі, зжыўся з народам, пазнаваў яго мову ды нават публікаваў нейкія моваведныя

⁵⁰Ліст ад 24.03.1963 перахоўваецца ў архіве БІНІМа (Нью-Ёрк).

дысэртацыі. Для Паўлікоўскага ягоная родная Беларусь „уздыхала па-беларуску, але пяяла па-польску”, хоць, маючы на ўвесе, што ў фразе гэтай намёк на беларускае сялянства ды спаліянізаную сацыяльную вярхушку, што займалася літаратурнай польскай дзейнасцю, правільней гэтую фразу фармуляваць, што народ і край „стагнаў па-беларуску, а пяяў па-польску”, пяяў, пэўна-ж, розныя польскія сэнтымэнтальна-патрыятычныя баляды й раманы. А што да падрабязнага апісвання Менску, дык найяскаравейшы там вопіс, як аўтар, будучы яшчэ гімназістам, з сваімі сябрамі наведваў менскі публічны дом.

Гэта мэмуары таленту невялікага. Лепшыя зь літаратурнага гледзішча ягоныя нарысы ў другой кнізе „Вайна й сэзон”, знаю зь іх толькі некагорыя, што друкаваліся ў „Wiadomościach”. Ягоныя кнігі цікавыя хутчэй гісторыку Беларусі для вывучэння жыцця й быту й паглядаў спалічэлых сацыяльна слаёў беларускага народу, слаёў камплетна ізаляваных ад яго жыцця, справаў, патрэбаў, мовы й традыцыяў⁵¹).

Аўтабіяграфіі, успаміны, дзёньнікі могуць быць аб’яднаныя як літаратура спавядальная і як літаратура факту. Аўтабіяграфіі і ўспаміны, хаця часам памылкова атаясамліваюцца, адрозніваюцца канцэнтрацыяй увагі на абставінах прыватнага жыцця мэмуарыста ці на знешніх акалічнасцях. Ва ўспамінах звычайна асоба мэмуарыста адсунута на другі плян, галоўнае месца адводзіцца людзям, зь якімі сутыкаецца аўтар успамінаў, і найбольш важным, на ягоную думку, падзеям. Аўтабіяграфія – гэта гісторыя жыцця мэмуарыста, з элементамі самарэфлексіі, самааналізу, усведамлення значнасці (ці нязначнасці) свайго жыцця, сваёй уплывовасці на падзеі часу.

Дзёньнікі й занатоўкі, якія фіксуюць канкрэтныя жыццёвыя зьявы, па сваёй сутнасці менш падуладныя зьменам ў паглядах аўтара на характар мінулых падзей. Яны даюць карціну непасрэдных уражаньняў відавочніка. Аднак часам здараецца, што дзёньнікі падпраўляюцца, карэктуюцца з улікам новага аўтаравага бачання падзей, калі рыхтуюцца да друку або калі на іх грунце ствараюцца ўспаміны. У такім выглядзе яны выйграюць у мастацкай форме, набываюць большую паслядоўнасць, лягічнасць, завершанасць, але губляюць непасрэднасць успрымання.

Літаратура факту, як можна абагульнена назваць мэмуарную літаратуру, дазваляе аўтару сыцьвердзіць сябе адначасна і як пісьменьніка, і як грамадзкага дзеяча – гістарычную асобу.

⁵¹ Ліст ад 9.04.1969 перахоўваецца ў архіве БНІМ.

Чым прывабліваюць аўтараў мэмуары?

Назавем, як падаецца, найбольш істотныя і характэрныя прычыны.

Нават адно толькі дачыненне да гістарычных падзеяў можа даваць спадзяванне аўтару, што ягоная праца будзе патрэбная нашчадкам. У ягоных паглядах, бачанні гісторыі можа быць штосьці адметнае, незвычайны ракурс успрыняцця падзеяў, дзейных асобаў. У такім выпадку нават самыя суб'ектыўныя пагляды, уражанні могуць быць успрынятыя як падсвядомыя асацыяцыі з часам, пра які ідзе гаворка. Інакш кажучы, суб'ектыўнае ўспрыняццё падзей аб'ектывізуецца.

Калі аўтар адыгрываў пэўную ролю ў гістарычным працэсе як палітык, грамадзкі дзеяч, ён мог спадзявацца, што наступныя пакаленьні зацікавяцца ягонымі паглядамі, ягоным бачаннем эпохі і ацэнкамі сучаснікаў.

Калі мэмуарыст разыходзіцца ў паглядах на гістарычныя падзеі і гістарычных дзеячаў з сучаснікамі, ён можа спадзявацца толькі на адэкватны водгук і ўзаемаразуменьне нашчадкаў.

Безумоўна, мэмуары даюць магчымасьць аўтару і „палічыцца” са сваімі ворагамі „перад тварам вечнасьці”, асабліва калі гэта не ўдалося яму зрабіць пры іхным жыцьці.

Таму зразумела, што зьяўленьне мэмуарных твораў сустракалася зь вялікай цікавасьцю і выклікала часам вострую рэакцыю, дыскусіі ў друку ды асяродзьдзі эмігрантаў. Беларуская грамада, як і ўсякая іншая, вельмі часта крытычна ставілася да адлюстраваньня часу, „на свой капыт” мерала аўтаравы ацэнкі падзеяў, асобаў, учынкаў.

Кожны з мэмуарных твораў вымагае асобнай гаворкі, асобнага разгляду, а таксама гістарычнага і культуралёгічнага камэнтару, бо гэта менавіта той літаратурны жанр, што заўсёды застаецца сацыялягічным, прывязаным да пэўнай рэчаіснасьці, да пэўных гістарычных падзеяў, у зьвязку зь якімі і павінен разглядацца. Такі падыход магчымы і неабходны, калі ў цэнтры ўвагі дасьледчыка знаходзіцца адзін твор ці група твораў, прысьвечаных адной праблеме, аднаму часу і г.д.

Мэта прапанаванага чытачу дасьледаваньня больш інтэгральная.

Пры ўсёй хісткасьці падзелу мэмуарыстыкі на формы можна вылучыць **аўтабіяграфіі, нэкралёгі, інтэрвію, ліставаньне, запіскі і занатоўкі, выступленьні, прамовы, дзёньнікі, уласна ўспаміны.**

Гістарычную вартасьць **аўтабіяграфій** разумелі многія. Ужо ў 1944 годзе ў часопісе „Новы Шлях”, рэдагаваным Уладзімерам

Сядурам-Глыбінным, пад загалоўкам „Ад рэдакцыі” было надрукавана: „Часта выдатныя людзі, адыходзячы з гэтага сьвету, не пакідаюць па сабе ніякіх выказваньняў аб сваім жыцьці й дзейнасьці. Гэта страшэнна абцяжарвае беларускіх бібліёграфіў і гісторыкаў у вадное ўсіх вехаў жыцьця выдатных людзей. Адылі гісторыя нашага адраджэньня мае выключнае значаньне для ўзгадаваньня новага пакаленьня беларускіх культурных і грамадзкіх дзеячаў. Прыклады ахвярнае працы найвыдатнейшых беларускіх адраджэнцаў маюць у сабе шмат узгадавальнага й павучальнага. Таму рэдакцыя „Новага Шляху” стараецца выкарыстаць усе магчымасьці, каб аднавіць веданьне жыцьця й дзейнасьці многіх загінуўшых беларускіх дзеячаў. Але ніколі ніхто лепш не раскажа пра іншых, як сам чалавек пра сябе. Няма лепшых сьведчаньняў і дакумэнтаў жыцьця й дзейнасьці чалавека, як уласныя выказваньні пра жыцьцё”⁵².

І ўсё-ж, нягледзячы на агульнае ўсьведамленьне важнасьці жыцьцяпісаў, у беларускай прэсе апублікавана ня так шмат аўтабіяграфіяў: Льва Акіншэвіча „Балонкі з успамінаў”⁵³, Д. Аніські „Аўтабіяграфія”⁵⁴, а. Віталіса Хамёнка „Мой жыцьцяпіс”⁵⁵, Канстанціна Езавітава „Аўтабіяграфія”⁵⁶ ды іншыя.

Мала пісалі пра сябе, а друкавалі яшчэ менш на эміграцыі й пісьменьнікі⁵⁷. Каштоўныя біяграфічныя звесткі, аповяд пра няпроста пражытыя гады, пра шляхі да творчасьці, сяброўства й варожасьць, вернасьць і здраду пакінулі Натальля Арсеньнева – „Кузьня духу. Крыху ўспамінаў”⁵⁸, „Майму жыцьцю. Гутарка на літаратурным вечары ў Таронта”⁵⁹, „У казахстанскай ссыльцы”⁶⁰, „Як я сталася

⁵² „Новы Шлях”, № 10(46), травень 1944. Нумар быў гатовы да друку, але ня выйшаў у сьвет. Матэрыялы нумару захоўваюцца ў архіве БНІМ (Нью-Ёрк).

⁵³ „Запісы БНІМ”, № 19, 1989, с.128-150.

⁵⁴ „Божым Шляхам”, № 1(129), студзень-люты, 1972, с.5-7.

⁵⁵ „Божым Шляхам”, № 2(113), сакавік-красавік, 1969, с.8-11.

⁵⁶ „Полацак”, 5 (15), 1992, с.16-23.

⁵⁷ Хоць трэба сказаць, што каштоўнасьць мэмуараў пісьменьнікі ўсьведамлялі добра. Прыкладам, у гутарцы з Барысам Сачанкам, укладальнікам кнігі „На суд гісторыі”, Масей Сяднёў кажа: „Я стаў беластоцкім паэтам, мае вершы вучылі напамяць, яны друкаваліся ў кожным нумары. А артыкулы зьявіліся толькі дзякуючы Ільіашэвічу. Ён у мяне іх проста выіскаў. Я не любіў іх пісаць, бо гэта не маё. Сёньня я лічу тэя артыкулы наўнымі, інфантаўнымі. Але Ільіашэвіч пасля нават аб’яднаў гэтыя артыкульчыкі пад назвай „Ахвяры бальшавізму” (с.236). Праз чатыры гады па гэтым інтэрвію, у 1994 годзе, у „Масевай кнізе”, заяўленай самім аўтарам як этапнай, ці не найбольш цікавай і каштоўнай стаўся менавіта разьдзел „Сполахі даўніх зарніц” – фактычна перадрук той старой кнігі „Ахвяры бальшавізму”.

⁵⁸ „Бацькаўшчына”, № 16(500), Вялікдзень 1960, с.5.

⁵⁹ „Беларус”, № 143, сакавік 1969, с.4-5.

⁶⁰ „Бацькаўшчына”, №15-16(94-95), Вялікдзень 1952, с.4; №17(96), 27 красавіка 1952, с.4.

паэтам⁶¹; Язэп Лешчанка (Міхась Кавьль) – „Казённы дом і казённая дарога”⁶² і „Мой шлях”⁶³; Масей Сяднёў – „Заміж жыцьцяпісу”⁶⁴.

Найбольш пра сябе, акрамя ненадрукаванай аўтабіяграфіі⁶⁵, раскажаў Сяргей Хмара: „Картуз-Бярозаўскі Парнас”⁶⁶, „Сялянскі літаратурны фонд”⁶⁷, „Польская літаратурная лявіца й „Маладая Ўскалось”⁶⁸, „Літаратурныя серады за кратай. Агент. Наша літаратурная камуна ў Менскай турме”⁶⁹, „Падгітляроўцамі”⁷⁰, „У гітляроўскім гнязьдзе”⁷¹.

Магчыма, што ў прыватных архівах ляжаць жыцьцяпісы многіх беларускіх дзеячаў. У архіве Беларускага Інстытуту Навукі й Мастацтва (Нью-Ёрк) перахоўваюцца рукапісы аўтабіяграфій Натальлі Арсеньневай⁷², Францішка Кушалея, Антона Адамовіча, Міколы Равенскага⁷³, Вечаслава Сэлях-Качанскага⁷⁴ ды іншых.

Большай часткай аўтабіяграфіі падпарадкоўваецца „дыктату даты”, але нават і ў такім выпадку даты – толькі вехі, якія дапамагаюць групуваць матар’ял, сам-жа адбор і асэнсаваньне матар’ялу вельмі разнастайныя.

Так, „Мой жыцьцяпіс” Алеся Змагара інпрыгуе пэрыпэтыямі ягонага супрацьстаяньня савецкай уладзе, амаль дэтэктыўнымі калізіямі ўцёкаў ад пераследу карных органаў, паказвае дзейнасьць аўтара ў беларускай справе, знаёміць зь ягоным інтымным жыцьцём⁷⁵.

„Кароткі жыцьцяпіс і праходжаньне службы” Канстанціна Езавітава – пералік, па-вайсковаму ляканічны й дакладны, зьнешніх абставін жыцьця⁷⁶.

„Аўтабіяграфія” Ўладзімера Брылеўскага – своеасаблівыя духовы тастамант, надыктаваны невылечна хворым чалавекам. Сааўтарам тэксту была ягоная жонка Лёнгіна⁷⁷.

⁶¹ „Бацькаўшчына”, № 16(500), Вялікдзень 1960, с.4-5.

⁶² „Запісы БНІМ”, № 20, 1992, с.65-101.

⁶³ „Беларускі сьвет”, № 22 (51), 1991, с.4-13.

⁶⁴ „Беларуская моладзь”, № 18, 1963, с.10-13.

⁶⁵ Перахоўваецца ў архіве Л. Юрвіча.

⁶⁶ „Баявая Ўскалось”, № 4, 1954, с.32-34.

⁶⁷ „Баявая Ўскалось”, № 8, 1969, с.28-29.

⁶⁸ „Баявая Ўскалось”, № 12, 1972, с.22-26.

⁶⁹ „Баявая Ўскалось”, № 14, 1974, с.26-32.

⁷⁰ „Беларускі Голас”, № 172, травень 1969, № 178, лістапад 1969.

⁷¹ „Беларускі Голас”, № 184, чэрвень 1970.

⁷² „Аўтабіяграфічны нарыс” Натальлі Арсеньневай друкуецца ў другой частцы гэтай кнігі.

⁷³ „Жыцьцяпіс” Міколы Равенскага друкуецца ў другой частцы гэтай кнігі.

⁷⁴ „Уласны жыцьцяпіс” Вечаслава Сэлях-Качанскага друкуецца ў другой частцы гэтай кнігі.

⁷⁵ „Мой жыцьцяпіс” Алеся Змагара друкуецца ў другой частцы гэтай кнігі.

⁷⁶ „Кароткі жыцьцяпіс і праходжаньне службы” Канстанціна Езавітава друкуецца ў другой частцы гэтай кнігі.

⁷⁷ „Аўтабіяграфія” Ўладзімера Брылеўскага друкуецца ў другой частцы гэтай кнігі.

У лягеры ДП⁷⁸ склаў свой „Жыцьцяпіс” Янка Станкевіч. Ягоная аўтабіяграфія напісана, праўдападобна, для патрэбаў працы ці выезду на эміграцыю: „Я нарадзіўся 26 лістапада 1891 году ў Арлянятах на Віленшчыне, у той частцы Беларусі, што ад 1921 году належала да Польшчы. Першая сьветная вайна перарвала маю навуку; дзеля таго я паступіў на ўнівэрсытэт – Унівэрсытэт Кароля ў Празе (Чэхаславацчына) у 1921-1922 акадэмічным годзе й закончыў яго ў 1926 г. з тытулам доктара філязофіі, маючы спэцыяльнасьцю славістыку (славянскія мовы й гісторыя славян). Галоўнымі маімі настаўнікамі былі праф. О. Гуер і праф. Я. Бідло.

Вярнуўшыся ў 1926 г. на бацькаўшчыну, я пацьвердзіў на Ўнівэрсытэце Стэфана Батуры ў Вільні свой доктарскі дыплём і здаў дзяржаўны экзамен зь беларускае й польскае мовы на настаўніка сярэдніх школаў. У 1926-1927 гадох я вучыў у сярэдняй школе ў Вільні. У 1928-1930 гг. быў паслом на польскі сойм у Варшаве. З 1929 г. я выкладаў беларускую мову й літаратуру на Ўнівэрсытэце Стэфана Батуры ў Вільні, застаючыся на гэтым становішчы да 15.6.1940 г. – да займу Вільні бальшавікамі (ад кастрычніка 1939 г. Вільня належала да Літвы, і тут быў унівэрсытэт літоўскі). Увесь гэты час і далей, да 1944 г., я быў сапраўдным сябрам Беларускага Навуковага Таварыства ў Вільні, а з 1929 г. да пачатку другога сьветнае вайны ў 1939 годзе быў таксама сапраўдным сябрам Польскага Інстытуту Вывучэньня Спраў Народных Меншасьцяў у Варшаве.

Увесь гэты час я пісаў навуковыя артыкулы й працы на лінгвістычныя, літаратурныя й гістарычныя тэмы; між іншага, рэдагаваў лінгвістычны часопіс беларускі „Родная Мова”.

Ад 1940 да 1944 году стаяў на чале Ўсекрывіцкага (Усебеларускага) Дэмакратычнага Незалежніцкага Задзіночаньня, якое ажыцьцяўляла акцыі супраць нямецкіх акупантаў. У чэрвені 1944 г. я быў арыштаваны немцамі й вывезены ў Нямеччыну. Пасьля капітуляцыі Нямеччыны ў 1945 годзе жыў як ДП, прадаўжаючы свае навуковыя працы, спыненыя ў 1944 г. арыштам.

Ад паловы 1946 г. я стаю на чале Крывіцкага (Беларускага) Навуковага Таварыства Франціша Скарыны, якое лучыць беларускіх навукоўцаў, што як ДП апынуліся ў трох заходніх зонах Нямеччыны.

З 1946-1947 акадэмічнага году я – надзвычайны прафэсар славянскай філялёгіі Ўкраінскага Вольнага Ўнівэрсытэту ў Мюнхэне⁷⁹.

⁷⁸ Аўтабіяграфія напісана 30.4.1949.

⁷⁹ Архіў БНІМ (Нью-Ёрк).

„Кароткі жыцццяпіс” кампазытара Міколы Куліковіча-Шчаглова – пералік найбольш важных этапаў творчай дзейнасці: „Нарадзіўся ў Ломжы ў 1887 годзе, 11 чэрвеня. Адукацыю атрымаў у Маскве ў Музычнай Акадэміі, якую скончыў у 1915 годзе як кампазытар і тэарэтык. Працаваць па спецыяльнасці пачаў з 1918 г. як выкладчык тэорыі, гармоніі, кантрапункту й музычных формаў. Працаваў таксама і як дырыгент оперы й сымфанічнае аркестры. З 1921 г. пачаў займацца творчаю працаю. У 1922 г. была напісаная першая опера „Марсель Блан” (пастаўлена ў Кіеве), у 1923 г. – першая сымфонія, у 1925 г. – 2-я сымфонія й 2 сюіты, зь якіх адна на беларускую тэму. З 1926 па 1937 пішуцца творы для аркестры, хору, камэрная музыка: інструментальныя рэчы, рамансы. (У 1938 г. 2-я сымфонія ідзе на Беларускай дэкадзе ў Маскве). У 1939 г. напісаны канцэрт для фортэпіяна з аркестраю на беларускія тэмы. У тым-жа годзе – опера „Кацярына” (пастаўлена ва ўрыўках у 1940 годзе ў тэатральным клубе ў Маскве). У 1942 г. выйшла опера „Лясное Возера” (пастаўлена ў Менску ў 1943 г.), а ў 1943 годзе – опера „Ўсяслаў Чарадзеі” (ішла на радзё ў Менску ў 1943 г.). З 1939 г. па 1949 г. ідзе даследчая праца ў галіне беларускага фальклёру. За гэты час напісаныя дзве буйныя рэчы: „Беларуская народная песня” (у 4-х частках) і „Гісторыя беларускай музыкі” (11 кніг ад пачатку да 1914 году). Апрача таго, шмат больш кароткіх рэчаў, як, напрыклад, „Светапагледы й вераванні беларускага народу паводле вуснае народнае творчасці”, „Характар і натура беларуса ў мастацтве”, „Беларуская опера” й г.д. Сюды-ж належаць і дробныя творы для хору, аркестры, салістаў і інструменталістаў, музыка й песні для вайскоўцаў і юнацтва й г.д. З 1925 г. ішла праца па стварэнню тэатральнай музыкі да п’есаў клясычных (Мальер, Сэрвантэс, Гаўптман, Ібсэ, Сафокл, Гальдоні і інш.) і беларускіх нацыянальных („Кастусь Каліноўскі”, „Цудоўная дудка”, „Салавей” і г.д.). За гэты час шмат рэчаў было запісана на грамафонныя пліткі й на тон-фільмы”⁸⁰.

Не заўсёды жыцццяпісы сваіх суайчыньнікаў выклікалі зацікаўленасць сярод беларускай эміграцыйнай грамады. Адна з прычын, верагодна, і ў адсутнасці дыстанцыі часу, якая звычайна дазваляе зразумець і рэальна ацаніць чалавека. Такая сытуацыя часам тлумачылася й выключна асабістымі, прыватнымі стасункамі. Нярэдка яна прыводзіла да таго, што аўтар, імкнучыся кампэнсаваць недахоп увагі грамадзкасці да сваёй асобы, выдаваў пад псеўданімам кнігу ці

⁸⁰ Архіў БІНІМа (Нью-Ёрк).

брашуру, прысьвечаную ўласнаму жыццю, грамадзкай і літаратурнай працы⁸¹.

Нэкралёгі – ці не найбольш значная крыніца біяграфічных звестак, асабліва калі гаворка ідзе пра людзей, якія пры жыцці былі менш вядомымі, менш навідавоку.

Нэкралёгі, набліжаныя да ўспамінаў, звычайна падпісвалі не арганізацыі, а прыватныя асобы, якія добра зналі памерлага яшчэ з даваеннага, даэміграцыйнага жыцця. Яны ўтрымлівалі жывыя дэталі, малавядомыя факты з жыцця адышоўшага, як, прыкладам, у нэкралёгу памяці Мечыслава Рачыцкага, напісаным Кастусём Акулам: „Святой памяці Мечыслава Рачыцкага давялося мне пазнаць шмат раней, чымся даведаўся ягонае імя й прозьвішча... І вось прыгдваецца станцыя Пархвенава ля Докшыц. На плятформе – высокі, стройны юнак у форме кіраўніка СБМ, ля яго, бы кураняткі, юнакі і юначкі. Як сяньня, стаіць ён у вачох і, як на дзіва, ніводнага разу, здавалася, не праехаў я Пархвенава, каб яго ня бачыў. То садзіў моладзь у цягнік і гукаў на разьвітаньне, а то й сам ехаў разам. Вагон поўніўся маладым бурлівым сьмехам, цудоўнымі й жыццядайнымі патрыятычнымі песьнямі... І паўстае Мечык зь ягоных апавяданьняў. Бедная вясковая каталіцкая сям’я, у хаце посьніца й нішчымніца. І яшчэ бязмежная прага да навукі, каб неяк выйсьці ў людзі...”⁸².

Нэкралёгі змяшчаліся ва ўсіх пэрыядычных выданьнях беларускага эміграцыйнага друку. Іх шмат... Гэтая жалобная хроніка – неасвоеная яшчэ крыніца звестак пра жыцьцёвы шлях беларусаў-выгнанцаў.

Інтэрвію, як яшчэ адна мэмуарная форма, атрымала даволі шырокае распаўсюджаньне на эміграцыі, пачынаючы зь 50-х гадоў. Натуральна, што, перш за ўсё, інтэрвію праводзіліся з палітычнымі, грамадзкімі й культурнымі дзеячамі, пазыцыі якіх, пагляды на актуальныя праблемы жыцця беларускай эміграцыі, узаемадачыненьні з бацькаўшчынай, творчыя дасягненьні ў літаратуры й мастацтве цікавілі чытачоў. Звычайна кожнае інтэрвію закранала ня толькі агульныя пытаньні, але й канкрэтную дзейнасьць і біяграфічныя факты. Можна назваць інтэрвію са старшынёй БНР Міколам Абрамчыкам⁸³, са старшынёй БАЗА Станіславам

⁸¹ Гл., напрыклад: Кастусь Старажоўскі & Ул. Сядура-Глыбінны*. 30 гадоў на службе роднай культуры. Беларускае выдавецтва „Сьвет”. Друкавана ў 1961 г. у Дзтройце, ЗША. 14 с.

⁸² „Беларус”, № 183, ліпень 1972, с. 5.

⁸³ „Бацькаўшчына”, № 1(61), 1 студзеня 1950; „Беларускі Эмігрант”, № 29, 26 жніўня 1950.

Станкевічам⁸⁴, са старшынёй ЗБК Барысам Рагулем⁸⁵, са старшынёй карпарацыі Бэлэр-Менск Васілём Юрцэвічам⁸⁶, са старшынёй Этнічнай рады штату Нью-Джэрзі Вітаўтам Кіпелем⁸⁷, з куратарам Беларускай калекцыі, супрацоўніцай Славянскага аддзелу Ньюёркскай публічнай бібліятэкі Зорай Кіпель⁸⁸, зь пісьменьнікам Кастусём Акулам⁸⁹, з мастакамі – Віктарам Жаўняровічам⁹⁰, Міхасём Наўмовічам⁹¹, Тамарай Стагановіч⁹².

Актывізацыя гэтай формы ўспамінаў асабліва заўважаецца ў апошні час⁹³. Упершыню створана кніга, цалкам пабудаваная на інтэрвію-ўспамінах дзеячаў эміграцыі⁹⁴, голас аўгара тут амаль не чуцён.

Зацікаўлены дасьледчык мае магчымасьць зьвярнуцца й да шматлікіх скрыптаў інтэрвію-ўспамінаў, назапашаных у архівах радыёстанцыі „Свабода”.

Ліставаньне – адна з актыўных формаў кантактаваньня суайчыньнікаў на чужыне ў 50-60-я гады. Раскіданыя па краінах сьвету, яны празь лісты навязвалі лучнасьць з роднымі й знаёмымі, пошукі якіх ускладняліся тым больш, што страх за сваіх блізкіх на тэрыторыі БССР і боязь перасьледу з боку КГБ вымушалі многіх жыць пад чужым імем. Лісты адлюстроўвалі варункі, у якіх апынуліся эмігранты, выяўлялі адносіны, што складваліся паміж імі на выгнаньні. У лістах дзяліліся паўсядзённымі клопатамі й трывогамі, абменьваліся вопытам выжываньня ў чужой краіне, шукалі й давалі параду, па-сяброўску падтрымлівалі адзін аднаго. Але ня толькі.

Лісты былі мастком да нядаўнага й далёкага мінулага. Прыгаданае імя, геаграфічны назоў, напамінак пра падзеі, ведамыя толькі былым землякам, – усё гэта было штуршком да ўспамінаў. Лісты поўніліся

⁸⁴ „Беларус”, №80, лістапад 1963.

⁸⁵ „Беларус”, №87, чэрвень 1964.

⁸⁶ „Беларус”, №82, студзень 1964.

⁸⁷ „Беларус”, №259-260, лістапад-сьнежань 1978.

⁸⁸ „Беларус”, №308-309, люгы 1983.

⁸⁹ „Беларус”, №253, травень 1978.

⁹⁰ „Беларус”, №226-227, люгы-сакавік 1976.

⁹¹ „Беларус”, №236, сьнежань 1976; №250, люгы 1978; №251, сакавік 1978.

⁹² „Беларус”, №242, чэрвень 1977.

⁹³ Л. Юрэвіч. Беларускаму Інстытуту Навукі й Мастацтва – 45. Гутарка з дырэктарам БНІМІа доктарам В. Кіпелем. „Беларус”, №440, сьнежань 1996, с.4-5; І. Урбановіч, Зьм. Саўка. „Ёсьць дзе прыкласьці свае сілы”. Гутарка з маладымі беларусамі. „Беларус”, № 452, сакавік 1998, с.6-7; І. Урбановіч. „Я ўсё жыцьцё на Беларусі”. Гутарка з Івонкай Сурвіллай. „Беларус”, №454, травень 1998, с.3-5; Зьм. Саўка. Інтэрвію з айцом А.Надзонам. „Беларус”, № 456, жнівень 1998, с.2-3.

⁹⁴ Л. Пранчак. Беларуская Амерыка. Мінск, 1994.

згадкамі пра родныя мясьціны, пра тых, каго любілі й ненавідзелі. У лістах ажывалі народныя звычаі, успаміналіся й нанова ацэньваліся беларускія сямейныя традыцыі. Лісты лучылі пакаленьні.

Лісты захоўваліся амаль пад кожным эмігранцкім дахам. Дзякуючы зьберажонаму ў сям'і Юзэфы й Часлава Найдзюкоў ліставаньню з Ларысай Геніюш праз гады ўдалося па-новаму асьвятліць некаторыя старонкі ейнага жыцьця й творчасці⁹⁵.

Зь ліставаньня Юркі Віцьбіча й Рыгора Драчалуцкага паўстаюць Віцебшчына, яе непаўторныя краявіды, гістарычная Дзвіна, шматлікія асяродкі актыўнай барацьбы з бальшавізмам, жывыя эпізоды гэтага супраціву й постаці саміх барацьбітоў⁹⁶.

Ліставаньню Юркі Віцьбіча з Антонам Адамовічам мы, спасярод іншага, абавязаны ўнікальнымі зьвесткамі пра „Узвышша”, „Шыпшыну”, МОНРП (Московское Об'єдинение Национальных Революционных Писателей), беларускую сэкцыю „Кузніцы”, пра асобу і арганізацыйныя здольнасьці экстравагантнага Паўлока Шукайлы, пра беларускую багему – ТАВІЗ (Таварыства Аматараў Выпіць і Закусіць)⁹⁷.

Адсутнасьць патрэбных кніжак, даведнікаў, абмежаванасьць гістарычнай і надзённай інфармацыі пра Беларусь пабуджала эмігрантаў нярэдка шукаць неабходныя звесткі, карыстаючыся знаяй высокай інтэлектуальнасьцю й шырокімі, разнастайнымі ведамі сваіх землякоў. Антон Адамовіч, Вітаўт Тумаш, Янка Станкевіч, Леў Гарошка, Станіслаў Станкевіч, Юрка Віцьбіч, Часлаў Будзька былі на той час і энцыкляпэдыямі, і захавальнікамі гістарычнай памяці.

„Дарагі айцец Леў. Вас цікавіць: дзе падзеўся колішні дырэктар Віцебскага музэю Язэп Васілевіч? Чым займаўся апошні час Шлюбскі й што зь ім сталася? Адказваю. Калі не памыляюся, дык у Віцебскім музэі не было гэткага дырэктара. Значны час у музэі працаваў як старэйшы навуковец Васілевіч, вучань Сапунова, на жаль, ня памятаю ягонае імя. Менавіта разам зь ім мне пашэньціла ўратаваць Віцебскі касьцёл сьв. Антона Падуанскага ад разбурэньня й ператварыць яго ў філіял музэю. Ведаю, што ў часе вайны Васілевіч зьявіўся да Міхася Рагулі (у той час разам з Усеваладам Родзькам меўся ў Віцебску) і запрапанаваў свае паслугі ў захаваньні старадаўніны. Аднак чамусьці

⁹⁵ „Беларус”, № 452, сакавік 1998, с. 9-11. Публікацыя Л. Ю.

⁹⁶ Юрка Віцьбіч (Юры Стукаліч). Антыбальшавіцкі паўстаньні і партызанская барацьба на Беларусі, с. 242-323.

⁹⁷ Архіўная кніга, с. 365-379.

яго адсунулі ўбок. Па тых звестках, якія ёсьць у мяне, Васілевіч памёр ад голаду ў Аліце (Летува), дзе ад тае-ж сьмерці загінула шмат добрых віцяблянаў.

Шлюбскага ведаю з маленства. Можа, ён найбольш тыповы для нашых нацдэмаў. Можа, ён адзін з тых, хто найбольш зрабіў для нашае Бацькаўшчыны як архэалёг, этнограф, а самае галоўнае, як закаханы ў нашую старасьвеччыну. Ён быў рэпрэсаваны ў 1931 г., потым, калі адбыў тэрмін высылкі, яму не дазволілі вярнуцца ў БССР, і ён абраў Невельшчыну (Беларусь!), дзе настаўнічаў. Неаднойчы прыяжджаў у Віцебск і гасьцяваў у мяне, але больш нікога не наведваў”⁹⁸.

Юрка Віцьбіч узнаўляе рэальную фантазмагарычную карціну даваеннага жыцця беларускіх пісьменьнікаў, малюнкi ўзьлётаў і падзеньняў, перапляценьне трагічнага з камічным. Ягонья ацэнкі часам спагадлівыя, а часам непрымірыма бязьлітасныя.

„Нарыс пра Эдуарда Самуілёнка я распачаў і, магчыма, неўзабаве скончу. На мой асабісты пагляд, гэты выдатны пісьменьнік стаўся ахвярай бальшавізму, які перакруціў яго як пісьменьніка й забіў як чалавека. З гэтым паглядам супадае заглавак – „Спадманулі русальчыны сьцежкі”. Безумоўна, на пагляд таго артадокса, што, поркаючыся ў Ньюёркаўскай Публічнай бібліятэцы шукае ў пісьменьнікаў колішніх блохаў, – Эдуард Самуілёнак на 120% савецкі пісьменьнік, аб чым сьведчыць ягоная афіцыйная творчасць і ордэн. На жаль, такі артадокс не разумее, што простая лінія ў жыцці – ад калыскі да труны – уласьцівая толькі сьвятым і недарэкам. Аднак, калі няма геамэтрычнае простае, затое існуе адзіны напрамак з тымі ці іншымі тымчасовымі зрывамі. Мне здаецца, што ні адзін добрасумленны крытык не пачне абагульніваць творчасць ці жыцьцё таго ці іншага пісьменьніка на падставе вылучна ягоных зрываў. Хочацца прывесці адзін прыклад, што сьведчыць аб тым, як калечыла савецкая рэчаіснасьць душы „інжынэраў чалавецкіх душаў”.

Міхась Багун меў заўсёды напaгaтoвe 5-6 вeршaў „На сьмерць пpaвaдьpa”. Кaлi xтo-нeбyдзь зь iх здыxaў, дык ён, пaдcтaвiўшы aдпaвeднaе iм'я, як хутчэй бeг ca свae Дaўгaбpoдзкae ў „Зьвязду” ці „Чырвoную зьмeну”. Aднoйчy, кaлi пaмёр Дз'яpжынскi, пaбeг ён з пpaчyлым вeршaм y „Зьвязду”. Пpыбeг, aж зacoпcя, a зь яe вoхoдзiць

⁹⁸Зь ліста Юркі Віцьбіча да Льва Гарошкі ад 13.05.54. Арыгiнал пeрaxoўвaeццa ў aрхiвe Фyндaцii Пётpы Кpэчэўcкaгa (Нью-Ёрк).

Тодар Кляшторны і ўсьміхаецца: „Дарма, братка. І тут, і ў „Чырвонай змене“, і ў „Работніцы і сялянцы“, і ў „Піянеры Беларусі“ ідзе маё”. Хто ў стане кінуць камянем у гэтых двоіх, што сталіся ахвярамі бальшавізму?”⁹⁹

„Заўчора даведаўся пра сьмерць Андрэя Александровіча. Наразе спрабую прыгадаць яго чым-небудзь добрым і... ня ў стане. І справа тут палягае не ў асабістым, не ў ягоным сталым цкаваньні мяне. (Ягоны-ж подпіс першы пад артыкулам у „ЛіМе” – „Нашы абвінавачваньні Віцьбічу”). Між іншым, характэрна, што не пісьменьнікі-габраі, а жонка Александровіча заўважыла „герэтычнасьць” назову „Лшона Габоа Бйрушалайм”. Перадусім згадваецца подлы вершаваны данос „Цені на сонцы”, што цалкам супадаў з невершаванай жыцьцёвай практыкай – Александровіч добра ведаў, як адчыняюцца дзьверы ў ГПУ й не адзін пісьменьнік загінуў дзякуючы яму. „Эх, Андрюша, Вырвіглаз. Налетай, рабочы клас...” – гэтак трапна ахарактарызаваў яго незабытны Ўладзімер Хадыка.

Таму, калі дайшла чарга да Александровіча, дык, паколькі я вычуў, ніхто ў душы не спачуваў яму з гэтае прычыны. У часе допытаў яму зламалі два рабры, але й на Ігарцы ён заўсёды выхваляў „вялікага” й „мудрага” Сталіна (успамін Тодара Лебяды), чым узброіў супраць сябе большасьць з паняволеных...¹⁰⁰

Часта лісты дзеячаў эміграцыі зьяўляюцца вельмі важнай крыніцай інфармацыі пра іхнае жыцьцё, дзейнасьць, творчасць. Ліставаньне раскрывае нам ня трапіўшыя ў аўтабіяграфіі й часам „закрытыя” старонкі жыцьця, сапраўдныя прычыны тагачасных падзеяў, вытокі адносін паміж асобнымі людзьмі, групамі, партыямі. Гэта выдатна ілюструе ліст Уладзімера Дудзіцкага, у біяграфіі якога па-ранейшаму нямала „белых плямаў”. Ліст быў дасланы 30 чэрвеня 1955 году дырэктару БІНІМа Вітаўту Тумашу як адказ на прапанову заняць пасаду дырэктара беларускай сэкцыі радыё „Вызваленьне” („Свабода”). (Заўважым: пакуль што ані рукапісаў зборнікаў, ані навуковых працаў, ані газэтных артыкулаў, якія ўпамінае ў сваім лісьце Дудзіцкі, ня знойдзена).

„Дарагі доктар Тумаш!

Ліст Ваш з дня 12.06 атрыманы. Прыемна, што маленькае непаразуменьне, укліненае ў пачатак нашага супрацоўніцтва, не

⁹⁹Зь ліста да Антона Адамовіча ад 21.11.54. Арыгінал ліста перахоўваецца ў архіве Фундацыі Пётры Крэчэўскага (Нью-Ёрк).

¹⁰⁰Зь ліста да Антона Адамовіча ад 14.01.63. Арыгінал ліста перахоўваецца ў архіве Фундацыі Пётры Крэчэўскага (Нью-Ёрк).

зрабіла жаднага ўплыву і адразу заламалася ў сваім няпосьпеху. І праўда тое, што няма добрага без благога.

Пра выданьне Альманаху¹⁰¹ даведаўся нядаўна: спачатку напісаў мне сп. Юрка Віцьбіч, а пазьней і сам сп. др. С. Станкевіч. У лісьце паважанага доктара гаварылася пра вызначаньня вершы й пра час выхаду Альманаху з друку. Я не падаў ніякае думкі, што да адбору вершаў, бо ўважаў гэта правам самога выдаўца. Ваш ліст дапоўніў папярэднія спавешчаньні, і я поўнасьцю згодны з Вашымі заўвагамі, што да ўключэньня іншых вершаў у згаданае вышэй выданьне. Вашую прапанову рыхтаваць зборнік вершаў ня толькі помню, але й чытаю сёньня. У Вашым лісьце ад 7.04.1950 гаварылася наступнае: „У апошнім нумары „Божым Шляхам” кінуўся мне ў вочы Ваш верш „Цьмяныя плямы”. Ён, як і другі верш „Дымяцца хмары”, зрабіў на мяне моцнае ўражаньне. Трэба думаць пра зборнік”.

Вельмі прыемнымі былі й Ваша думка й Ваша прапанова, аднак, беручы на ўвагу нават і тое, што першы зборнік быў ужо гатовы яшчэ ў 1943 г., нічога ня мог зрабіць: ня меў часу ні на карэктку, ні на канчальны адбор твораў. Па-першае, мусіў шмат працаваць, каб не загінуць ды, як кажуць, „выйсьці ў людзі” ў незнаёмым, эгаістычным і бяздушным сьвеце; па-другое, мусіў адбіваць брудныя наклёпы й мэтадычныя атакі камуністычных правакатараў, што выходзілі з тонка змайстраванай камбінацыі расейцаў-маскалёў, пуэртарыканцаў і вэнэцуэльцаў. Правакацыя набрала сілы й бессаромнасьці асабліва ў 1951 годзе, калі выйшла ў сьвет напісаная й перакладзеная мной у гішпанскую мову антыкамуністычная лятучка „Pueblo libre de Venezuela!” (У гэты час я належаў да АБН¹⁰² у Вэнэцуэле й працаваў у якасьці заступніка старшыні).

Гэтымі днямі пачаў апошні перагляд зборнікаў і адзін зь іх _ першы _ перашлю ў набліжэйшым часе. Перапісваю начыста й зборнік прозы „Зоры зямныя”. Пры першай магчымасьці пачну ладаваць асобныя выразкі й перадрукі з гішпанскае прэсы, бо бальшыня з надрукаванага захавалася ў адным экзэмпляры. Спачатку, аднак, перашлю весткі што да працы „Лясныя багацьці Вэнэцуэлы”, выказваньні прэсы пра дзейнасьць у галіне батанікі, лесазнаўства, культываваньня сельска-гаспадарскіх культураў краю.

Коротка пра радыёперадачы „Вызваленьня”. З гледзішча матар’яльнага ня маю ніякіх падстаў пакідаць Вэнэцуэлу.

¹⁰¹ Маецца на ўвазе альманах „Ля чужых берагоў”. Мюнхэн, 1955.

¹⁰² Антыбальшавіцкі Блэк Народу.

Забяспечаны й маю ўсе магчымасці, як кажуць, стаць нагамі на ўласны грунт, іншымі словамі – стацца гаспадаром вялікае фармы на новых землях (прапанавала дзяржава; нехаця сьмяюся ды прыгадваю Коласавага дзядзьку ў Вільні). Прызнаньне й службовае становішча (дырэктар Экспэрымэнтальнага Цэнтру Аграрнага Інстытуту й Міністэрства Земляробства ў вобласьцях эўрапэйскіх каляністаў) паставілі мяне ў роўніцу з прывілеяванай інтэлігенцыяй краю (гэта, аднак, не выключае магчымасці раптоўнага падзеньня: у краінах Паўдзённае Амэрыкі няма немагчымых рэчаў). Зрэшты, усе гэтыя плюсы й мінусы ня вельмі мяне цікавяць, галоўнае палягае ў іншым.

Я падыходжу да Вашае прапановы з гледзішча нацыянальнага, з гледзішча нацыянальнай карысьці маёй працы і, нарэшце, з гледзішча духоўнага самазахаваньня. Нацыянальны бок справы – ясны, як Божы дзень; нацыянальная карысьць працы палягае ў нязломнасьці й вытрываласьці духу й сэрца; трэба-ж зубамі вырываць чорную карту жыцьця із крываваых рук чырвонага акупанта-далакопа! Калі нацыянальная рэвалюцыйная інтэлігенцыя і Ўрад БНР уважае кандыдатуру маёй асобы карыснай і патрэбнай, я не магу не згадзіцца й не прыняць Вашую прапанову.

Шчырыя прывітаньні ўсім сябрам Інстытуту. Уладзімер Дудзіцкі¹⁰³.

Лісты-ўспаміны генэрала Міколы Дзямідава¹⁰⁴ пра падзеі 1918-1921 гадоў дадаюць багата новага, у прыватнасьці, да разуменьня постаці Булак_Булаховіча й гісторыі стварэньня Беларускіх збройных сілаў¹⁰⁵.

Часамі для аўгара важным было ўзнавіць у памяці субяседніка, акрамя фактаў, падзеяў, імёнаў, – пахі, колеры, гукі – сугестыўныя вобразы пакінутай Бацькаўшчыны. У такім выпадку ліст-ўспамін ставаўся імпрэсіяй, паэтычным творам:

„У Чыкага маім восень. На Беларусі, на маёй бацькаўшчыне, на маёй дзедаўшчыне і прадзедаўшчыне цяпер таксама час асеньні. На полі і ў лесе там цяпер лісьце на дрэвах і на кустах жаўцее, век свой дажывае, а на некаторых дрэвах і на кустах яно ўжо зусім пажайцела і асыпаецца на дол, на зямлю: рэшткі лісьця жоўтага вецер зрывае з дрэў і кустоў і разьвейвае скрозь, кругом дрэва, далей – на палі, на лугі, на сьцежкі-дарожкі.

¹⁰³ Ліст перахоўваецца ў архіве БНІМа (Нью-Ёрк).

¹⁰⁴ Біяграфічны матар’ял пра Міколу Дзямідава – ягону ю вайсковую кар’еру, працу настаўнікам – гл. „Беларускі Голас“, № 13, 1 чэрвеня 1955.

¹⁰⁵ Л. Юрэвіч. Да гісторыі Беларускіх збройных сілаў. „Беларусь“, студзень 1998, с.4-5.

Прыгледзеўшыся да сьветла-жоўтага лісьця з дрэва-клёну, аж хочацца падняць яго, сабраць і занесьці дамоў да мамы, каб замест подсыпкі з адсеву мукі падлажыла кляновага лісьця. Які-ж гэты добры пах чуецца ад сподняй скарынкі хлеба, печанага на кляновым лісьцю! Гэтак было калісь перад вайной – там, на бацькаўшчыне... Тутака таго паху ані смаку ад жытняга хлеба з падсяванай мукі не дазнаеш, чалавеча. Так, мае даражэнькія, жоўты колер лісьця на дрэвах, на кустох – гэта знак восені.

Летам на беларускай зямельцы жаўцелі палі ад дзікай кветкі – сьвірэпкі, а вялікія абшары выглядалі жоўтымі ад сьпелага збожжа, у гарадах жоўтым кветам цьвілі агуркі, гарбузы, сланечнікі. Ах, жоўтая кветка на Беларусі ёсьць скрозь і ўсюды знатнага роду!

А другі колер, сіні, радчэй на Беларусі спатыкаецца, але надта-ж ёсьць паважны. Сінім цьветам цьвіце лён. І як-жа міла, як прыгожа выглядае тады абсеяны лёнам палетак: сіні-сінюсенькі. Але сіні квет лёну маленькі ёсьць, дык да аздобы рэдка калі зрываецца. Затое большы квет, пахучы квет сіняга васілька. Як-жа часта здобіць, упрыгожвае ён вянком галоўкі дзяўчат, як-жа часта ў кубку з вадой цэлы пук васількоў сініх стаіць на вокнах у хатах вясковых і на стале!

Беларускі народ сваю спадобу да родных, добра знаных і мілых яму кветаў улажыў нават у песьню, якую прыйшлося мне пачуць і навучыцца ёй паўсотні год таму ад роднай маткі. Гэты мілы верш-песьню люблю я часамі ўспамінаць. Вось і зараз:

Няма квету пякнейшага,
Як сіні васілечак.
Няма роду мілейшага,
Як мілы дружочак.
Няма квету знатнейшага,
Як жоўтая кветка.
Няма роду раднейшага,
Як родная матка¹⁰⁶.

Як бачна, ліставаньне – надзвычай каштоўная, нават унікальная крыніца ўзбагачэньня ведаў пра беларускую гісторыю й культуру. Можна адно шка даваць, што ўмовы жыцьця нашых суайчыньнікаў на эміграцыі – няпэўнасьць існаваньня ў лягерах ДП, трывожнае чаканьне наступнага дня, частыя пераезды – не спрыялі захаваньню

¹⁰⁶Ліст Эдварда Будзькі да Міколы Панькова надрукаваны ў газэце „Беларус“, верасень-кастрычнік, 1996, с.9.

архіваў. Але нават тое, што збераглося, – гэта неацэнны скарб, збор і публікацыя якога толькі распачынаецца.

Здаралася, што да ўспамінаў звярталіся падчас **выступленьняў, прамоваў** на ўрачыстых імпрэзах, акадэміях. Прыкладам такога выступленьня зьяўляецца „Прамова доктара Івана Ермачэнкі на ўрачыстасьці 40-х угодкаў абвешчання незалежнасьці Беларускай Народнай Рэспублікі”¹⁰⁷. У невялікай прамове Іван Ермачэнка закрануў сваю дзейнасьць у якасьці консула на Балканах (а яна доўжылася да 1925 году), існаваньне беларускага батальёну ў Вількавішках, на чале якога стаяў маёр Ружанцоў; кангрэс у Празе Чэскай, не апошнюю ролю ў правядзеньні якога адыграў прэзыдэнт Масарык; спрэчкі ва Ўрадзе БНР вакол запрашэньня бальшавікамі будаваць агульны „беларускі дом”:

„Я пастараюся сягоньня даць насвятленьне гэтай галіны нашай гісторыі, паколькі мне дазваляе мая памяць з асабістага ўдзелу ў дзейнасьці тых часоў. Нашы дзяржаўныя архівы засталіся ў Беларускім Архіве ў Празе й сьняня недаступныя да карыстаньня, таму мне прыходзіцца абмежавацца собскімі ўспамінамі”¹⁰⁸.

У гэтай прамове Ермачэнка ўспамінае й цікавы, малавядомы факт – існаваньне прадстаўніцтва Беларускага Ўраду ў Канстантынопалі. Іван Ермачэнка ў 1920 г. апынуўся ў гэтым горадзе, што стаўся адным з цэнтраў сусветнай эміграцыі. Уцекачы ў пошуках ратунку, спосабаў выжываньня стваралі арганізацыі, якія маглі-б заапекавацца імі й прадстаўляць іхныя інтарэсы ў сьвеце. Зарганізаваліся й беларусы – быў створаны Беларускі Камітэт на чале з Базарэвічам. Менавіта гэты камітэт выправіў Ермачэнку ў Коўна для навязаньня лучнасьці з Урадам БНР. Як расказвае пасланец, „прыбыўшы ў Коўню, я зрабіў шырокі даклад Прэзыдэнту Рады БНР Пётру Крэчэўскаму й на агульным паседжаньні Рады і Ўраду БНР зрабіў прапанову адчыніць Прадстаўніцтва БНР на Балканах, з галоўнай сядзібай у Канстантынопалі й консульствамі ў Баўгарыі і Югаславіі. Прэзыдэнт і ўвесь урад аднагалосна акцэптавалі маю прапанову, і я атрымаў намінацыю, падпісаную грам. В. Ластоўскім, Старшынёй Ураду БНР, на Дыпляматычнага Консуля Беларусі на Балканах”¹⁰⁹.

Для афіцыйнай працы прадстаўніцтва трэба было атрымаць прызнаньне ня толькі турэцкага ўраду, але й тых краін, што пасья

¹⁰⁷У кнізе: 40-я ўгодкі абвешчання незалежнай Беларускай Народнай Рэспублікі. Нью-Ёрк, 1958, с.40-47.

¹⁰⁸Тамсама, с.40-41.

¹⁰⁹Тамсама, с.41.

Першай сусьветнай вайны акупавалі й падзялілі горад на зоны – ад Амэрыкі, Англіі, Францыі, Італіі, Грэцыі. Былі разасланья копіі дакумэнтаў прадстаўнікам гэтых дзяржаваў. Неўзабаве прыйшло прызнаньне з Парыжу, потым – зь Італіі й Грэцыі. Прадстаўнікі Англіі і Амэрыкі ўстрымаліся ад прызнанья, але запэўнілі, што аніякіх перашкодаў працы кансуляту рабіцца ня будзе. Такім чынам, у 1921 г. бюро пачало працаваць.

„Па адчыненні консульскага аддзелу я паставіў на яго чале грам. Аўчыньнікава, сакратаром быў грам. Лазарэвіч, а другім сакратаром быў грам. Абрамовіч. Праца консульскага аддзелу была вельмі вялікая: шмат беларускіх афіцэраў і жаўнераў было рэпатрыявана ў беларускі батальён ці на пражыцьцё ў Літву, шмат эмігравала ў Амэрыку і іншыя дзяржавы, дзе яны атрымалі працу й засталіся на пастаянна. Усе гэтыя эмігранты выяжджалі зь беларускімі пашпартамі, якія ў тых часы наагул афіцыйна прызнаваліся й візаваліся безь перашкодаў.

Па наладжаньні працы кансуляту ў Канстантынопалі я зрабіў падарожжа ў Баўгарыю і Югаславію, дзе адчыніў консульскія аддзелы з мэтай дапамогі беларусам у рэпатрыяцыі і эміграцыі. Па рэкамэндацыі Беларускага Камітэту ў Баўгарыі быў пастаўлены кіраўніком консульскага аддзелу генэрал Галубінцаў, а ў Югаславіі – капітан, прозьвішча якога ня памятаю. Я даў ім адпаведныя інструкцыі ў паракуменні зь міністрамі замежных спраў Баўгарыі і Югаславіі, і праца разгарнулася. З рэгулярных справаздачаў я бачыў, што беларуская справа карыстаецца пашанай у адпаведных установах, а беларусы атрымліваюць апеку й падтрыманьне¹¹⁰.

Прамовы, віншаваньні, словы на ўрачыстасьцях, зьвязаных са сьвяткаваньнем угодкаў, юбілеяў дзеячаў, – гэта таксама нагода да ўспамінаў. Яны рэдка траплялі ў друк, а таму тая каштоўная інфармацыя, якая пракідаецца ў іх, звычайна заставалася недаступнай і невядомай, нават калі аўтары выступленьняў захоўвалі тэксты ў сваіх архівах, як гэта зрабіў, прыкладам, Васіль Плескач з тэкстам свайго выступленьня на сьвяткаваньні 70-цігодзьдзя Язэпа Сажыча ў 1987 годзе¹¹¹:

„Юзкі з Гарадэчні, так называлі яго жыхары Наваградка, што бачылі малага хлапца, які кожны школьны дзень ішоў пехатою ў

¹¹⁰ Тамсама, с.43-44.

¹¹¹ В. Плескач. Віншавальнае слова на 70-годзьдзе Язэпа Сажыча. 1987. Рукпіс перахоўваецца ў прыватным архіве В. Плескача (Дэтройт, ЗША). Урыўкі друкуюцца з ласкавага дазволу аўгара віншавальнага слова.

школу з Гарадэчні, дзе ён нарадзіўся 5 верасня 1917 году. Нарадзіўся ня ў бацькоўскай хаце, бо акупацыйныя нямецкія ўлады перасялілі сям'ю Сажычаў у дом блізкага суседа Смаля, так Юзік атрымаў яшчэ адну мянушку – Смалько.

Дзед Юзіка Тамаш жыў у Нягневічах і належаў да Храптовіцкіх Шчарсуноў (назва гэтая паходзіла ад імя графа Храптовіча, які меў велізарныя абшары зямлі з галоўным маёнткам у Шчорсах). Бацька Юзіка Сымон быў у Злучаных Штатах, але вярнуўся дадому перад выбухам Першай сусветнай вайны, бо ягоная жонка нечакана памерла, пакінуўшы чатырох дзетак. Сымон ажаніўся другі раз з маладой дзяўчынаю Вераю з Дарашэвічаў, зь якой меў адну дачку й сына – Юзіка. На жаль, у 1919 годзе бацька памёр у час эпідэміі „гішпанкі”, пакінуўшы маладую ўдаву з шасьцю дзецьмі”¹¹².

Але было-б памылкаю лічыць, што нават на такіх прынагодных выступах, дзе, здавалася, тэма канкрэтна акрэсьлена, пэрсаніфікавана, прамоўцы абмяжоўвалі свае ўспаміны-віншаваньні адно юбілянтамі. Часта такія віншавальныя словы ператвараліся ў міні-лекцыі па гісторыі краю, гісторыі беларусызацыі, гісторыі антыбальшавіцкага і антыпольскага змаганьня:

„У Наваградку апынуліся многія слуккія паўстанцы – браты Аркадзь і Хведар Караткевічы, Віктар Шапялёвіч, адвакат Савіч, судзьдзя Біруковіч, якія прывезьлі з сабою беларускую літаратуру, нацыянальныя песьні й лэзунгі паўстанцаў, ідэі 25 Сакавіка й пры кожнай нагодзе вучылі наваградскую моладзь гісторыі сваёй Бацькаўшчыны”¹¹³.

Прамоўца расказваў пра Наваградскую гімназію, пералічваў прозьвішчы выкладчыкаў, вучняў, спрыяльных беларускай справе й школьніцтву, быццам імкнуўся аб'яднаць і тых людзей, што даўно адышлі, загінулі, і тых, хто сядзеў перад ім у залі, сьцьвердзіць гэтым еднасьць, непарушнасьць лучнасьці паміж даваённымі змагарамі за беларушчыню й сёньняшнімі эмігрантамі.

Форма вусных успамінаў шырока выкарыстоўвалася на навуковых канфэрэнцыях, вечарах памяці, ладжаных Беларускам Інстытутам Навукі й Мастацтва (Нью-Ёрк) на працягу многіх гадоў¹¹⁴.

¹¹²Тамсама.

¹¹³Тамсама.

¹¹⁴20.3.1954. Вечар памяці кампазытара Міколы Равенскага. Успаміны М. Абрамчыка, А. Орсы Б. Вержбаловіч, А. Адамовіча („Запісы БНІМа”, № 1, 1954, весткі хронікі, с.64); 16.10.1954. Успаміны пра Алёізу Пашкевічанку Кайрыс-Цётку. Успаміны Стэпонаса Кайрыса і Ю. Вітан-Дубейкаўскай („Конадні”, № 3, 1955, весткі хронікі, с.92; „Беларус”, № 4, 1954, весткі хронікі, с.7); 21.1.1967. Вечар памяці сьпявачкі Барбары Вержбаловіч-Вербіч. Успаміны А. Адамовіча, Н.

З гэтага бачна, што і выступленьні, і прамовы, і віншаваньні таксама могуць утрымліваць важную інфармацыю аб мінулым, гэта значыць, лічыцца адной з формаў мэмуарыстыкі.

Традыцыйнай формай мэмуарнай літаратуры зьяўляюцца **дзёньнікі**. На жаль, у беларускай эміграцыйнай мэмуарыстыцы вядомыя сёньня толькі лічаныя запісы падзеяў штодзённага жыцця. Думаецца, перш за ўсё, гэта тлумачыцца тым, што амаль усе беларускія эмігранты фармаваліся ў савецкі час: жыцьцё ў атмасфэры даносаў, перасьледу, пакараньня за жывое слова й вольную думку – даверанае паперы, сваё, сукрытае, магло абярнуцца абвінавачаньнем супраць самога аўтара¹¹⁵. Другой прычынай магло быць нежаданьне аўтараў выносіць сваё прыватнае жыцьцё на публічную арэну.

Але ўсё-ж мы маем дзёньнікі айца Язэпа Германовіча, біскупа Чэслава Сіповіча, Мікалая Мацукевіча (Мітрапаліта Мікалая), айца Т. Падзявы¹¹⁶, Леніда Галяка (што не выключае існаваньня і іншых дзёньнікаў).

Імя айца марыяніна Язэпа Германовіча добра вядома, як і ягоныя літаратурныя працы, падпісаньня псеўданімам Вінцук Дважны, – „Байкі”, „Князь і лапаць”.

Айцец Германовіч вёў „Дзёньнік Дважнага Гультая”¹¹⁷ з 1967 да 1970 году. У запісе ад 23.08.1967 году ён так тлумачыць назоў: „Наагул ня ўмею каардынаваць працу з адпачынкам і знайсці „залатую сярэдзіну” ў сваіх занятках. Найтрудней з квэстыяй страты часу. Дзіўлося, як умеў згарманізаваць свае абавязкі Папа Ян XXIII? Здаўна я меў клопаты з партыкулярным рахункам сумленьня й праз доўгі час яго, так сказаць, забыўся адпраўляць і проста адвык! Цяпер, прачытаўшы „Дзёньнік Душы” Папы Яна, мушу зь вялікім стыдом прызнацца перад Богам і перад сабою ў сваім надбалстве і абавязкова

Чамярысавай-Майсеевай, М. Куліковіча („Беларус”, № 118, 1967, весткі хронікі, с.3); 24.5.1969. Вечар памяці кампазытара Міколы Куліковіча-Шчаглова. Успаміны А. Адамовіча, Н. Кушалы („Беларус”, № 146, 1969, весткі хронікі, с.3); 6.4.1974. Вечар памяці Лявона Савёнка (Крывічаніна). Успаміны А. Адамовіча ды іншых („Беларус”, № 204, 1974, весткі хронікі, с.2); 15.2.1975. Вечар памяці Юркі Віцьбіча (Стукаліча). Успаміны С. Станкевіча, А. Адамовіча, Л. Гарошкі, А. Шукелойцы, В. Кендыша ды іншых („Беларус”, № 215, 1975, справаздача, с.4); 2.5.1976. Успаміны А. Адамовіча пра Ўладзімера Дубоўку („Беларус”, № 230-231, 1976, весткі хронікі, с.8).

¹¹⁵ Вось сьведчаньне былога савецкага пісьменьніка, цяпер эмігранта Б. Хазанова: „Як усё недазволенае, ён (дзёньнік) крамольны, хаця-б у ім не было ні аднаго слоўка крамолы. Знойдзены пры вобвыску, ён абарочваецца доказам, служыць сродкам пантажу”. (Борис Хазанов. Дневник сочинителя. „Октябрь”, № 1, 1999).

¹¹⁶ Захоўваецца ў Беларускай бібліятэцы імя Францішка Скарыны (Лёндан).

¹¹⁷ Захоўваецца ў Беларускай бібліятэцы імя Францішка Скарыны (Лёндан).

паправіцца! І мушу перахрысьціць гэтыя свае дзеі: няхай называецца „Дзёньнік Адважнага Гультая” – гэта якраз адпавядае майму характару, чалавека запальчывага, які бярэцца энэргічна за новае, але ня мае вытрываласьці й запуская справы надта важныя дзеля, як яму здаецца, важнейшых, якія сапраўды ня бываюць важнейшыя”.

Дзёньнік айца Германовіча – гэта дзёньнік сьвятара, напоўнены малітвамі, роздумама пра Беларусь і Бога. Але зрэзьчасу ў ім занатоўваюцца і ўспаміны – з нагоды юбілеяў (80-цігодзьдзя зь дня нараджэньня й 60-цігодзьдзя сьвятарства), або, як у запісе ад 10.01.1972 году – як разьвітаньне зь сябрамі: „Чатыры сьмерці, зь якімі я быў зьвязаны й дружбай і іншым. Брат С. Даджанс. Францішак Савіцкі, мой дзядзька, памёр у Амэрыцы 19.11.1971 г. Пахаваны 23.11. Гэта наймалодшы брат маёй маткі і ён малодшы ад мяне на чатыры гады, бо мая матка была найстаршая дачка ў сям’і, а Франак быў наймалодшы з 14 дзяцей. І Франак быў нежанаты. Я-ж наведваў яго ў Амэрыцы ў 1960-61 гг., і ён мяне вызваў, паслаўшы на дарогу 500 даляраў. 24.12 памёр у Польшчы ў кляштары Скужэц (ля Седлец) а. Віталіс Хамёнак, марыянін, 83 гады, чалавек саліднай цноты, ведамы спавяднік законнікаў. Гэта адзін з вывезеных польскай паліцыяй законнікаў-марыянаў, беларусаў з Друі. І Віталіс быў чалавекам тыпова беларускага характару: абавязковы й станоўкі, марудны, але чэсны да высокай ступені ахвярнасьці, разумна пабожны й глыбокай простае веры. Падчас вайны ў Варшаве, не зважаючы на франты, усюды йшоў спавядаць хворых, куды заклікалі; меў прастрэленую сутану, паліто й брэвіяр, які трымаў у руках, але сам ранены ня быў. Вялікі й грузны, дагодны да прыцэлу, на дзіва быў пад Божаю апекай і нікога не баяўся. Памёр 24.12, а пахаваны 28.12.1971. Спадар Дамінік Аніська, наш прыяцель і супрацоўнік у часапісе „Божым Шляхам”, 83 гады, памёр у Лёндане нагла. Чалавек вялікай цноты. У арміі расейскай на I-ай вайне быў мабілізаваны – прапаршчык, а пасля ў польскай на Ўкраінскім фронце ды ў II-й вайне ў польскай – афіцэрам. Аднак ва ўсіх войнах і на франтах трапляў на пару замірэньня ды ня ўчаснічаў у баёх. Нежанаты. Пабожны й хрысьціянскі пісьменьнік, які ўсыцяж заклікаў вернікаў да міласьці Божай і бліжняга. Выдаў некалькі брашураў у мове беларускай і польскай, але найбольш пісаў артыкулы па-беларуску. Памёр 28.12.1971 г., пахаваны 7 студзеня 1972 г. на магільніку сьв. Панкрата ў Лёндане ў беларускім кутку.

Гэтыя чатыры сьмерці даюць мне добры прыклад, як жыць у старасьці з Богам і з Богам памерці. Стараюся прывыкнуць да гэтай думкі – памерці, хоць неяк яна мне ня ўкладваецца ў розум: не магу ясна зьмеркаваць, як праходзіць той марш з гэтага на той сьвет? Бярэ, праўда, цікавасьць – пабачыць „той сьвет”, але пацягу да таго ня маю. Ведаю, што людзі найбольш неспадзявана, нават і падчас цяжкіх хваробаў, пераходзяць туды, а мне вельмі хацелася-б (і маюся аб тым) памерці сьведама й пасья належных Сакрамантаў дый прыгатаваны адысьці з гэтае „даліны плачу” ў тую рашучую вечнасьць. Ах, Божа, памажы! І Божая Маці, сьцеражы. І Сьвяты Язэпе, адвядзі, як мой верны Патрон, ад шчаслівай сьмерці!”.

Дзёньнік пісаўся спачатку на асобных аркушах паперы, а потым пераплятаўся ў агульныя сшыткі – аўтар хацеў, каб яны былі прачытанья. Пра тое сьведчыць і адзін з апошніх запісаў (27.08.1972): „А наконт самога „Дзёньніка”, дык няхай цярплівы Чыгач хоць раз шчыра пасьмяецца зь мяне, дык мне ў магіле лягчэйшая будзе лёнданская гліна... Брр! Ня хочацца ў гэтую гліну (а можа яшчэ й мокрую?) мне класьціся. О, каб у беларускі пясочак!.. І аставайцеся, Чыгачы, здаровыя й вясёлыя! Ваш Я. Г.”.

Біскуп Чэслаў Сіповіч пісаў свой „Дыярыуш”¹¹⁸, наадварот, без намеру калі-небудзь друкаваць яго; на такую думку наводзіць ужо тое, што пераважная большасьць старонак напісана італійскай мовай і лацінай, толькі асобныя запісы зробленыя на беларускай мове – лацінкаю.

„Дыярыуш” Сіповіча – гэта, у першую чаргу, дзёньнік рэлігійнага й грамадзкага дзеяча, у якім занатоўвалася зробленае й плянаванае. Але ягоны дзёньнік – і сьведчаньне цікавасьці да людзей, глыбокага разуменьня чалавечай натуры. Ягоныя назіраньні, часам поўныя болю й расчараваньня ў людзях, не перашкаджалі яму любіць іх з усімі іхнымі недахопамі.

Ён умеў радавацца зробленаму – ня толькі самім, але і іншымі, ня толькі на эміграцыі, але й на Беларусі: „Сёньняшні дзень радасны: мы атрымалі першы том Этымалягічнага Слоўніка Беларускай Мовы. Я, магчыма, першы маліўся з гэтае нагоды ў капліцы й дзякаваў Богу за гэтакі дар. Як-жа нам цяжка даганяць культурны сьвет! Аднак каб хтосьці зрабіў статыстыку, якія народы і ад якога часу маюць свае этымалягічныя слоўнікі, то думаю, што яшчэ шмат знайшлося-б бязь іх. У Эўропе, аднак, гэта ня толькі прызнак сьведамага культурнага

¹¹⁸Захоўваецца ў Беларускай бібліятэцы імя Францішка Скарыны (Лёндан).

жышцыя народу, але гэта ёсць неабходнасць да далейшых студыяў роднай мовы. Гэта – скарбніца найдаражэйшых дыямантаў, якія можна пераглядаць, цешыцца імі. Якую адвагу мелі першыя беларускія адраджэнцы, пісьменьнікі, паэты, палітыкі, нашыя сьвятары, што былі ў першых радох змагароў за мову! Творцамі Яе ўсе – прапрапрадзеды, бедныя й багатыя, вучоныя й няграматныя людзі. Колькі разоў я заглядаў у чужыя слоўнікі й шукаў пачатку слоў. Хацелася дайсьці да Адама і Эвы й даведацца, якою яны гаварылі моваю. Чаму такая прыгожая грэцкая, італійская мовы? І горка рабілася мне на душы, калі чуў пагарду да сваёй мовы. Не магу забыцца таго доктара Залускага, марыянніна, які бясстыдна, ня ведаючы сам ані прынцыпаў філялёгіі, ані больш славянскіх моваў, апрача польскае, гаварыў: „Сó-ž to za białoruska mowa? То-ž dialekt”. Я тады не пагаджаўся зь ім, але я ня ведаў, як яму даказаць! Я-ж ніколі ня меў шчасця добра пазнаць сваю мову ў школах сваіх родных! Але я да сьлёз любіў сваю мову й не забыўся Яе, хаця гада\$мі, жывучы ў Рыме, я ня меў да каго загаварыць свайго роднага слова. Баяўся, што забуду Яе гукі, Яе выгавар, што разгублю свой скарб і, знаючы іншыя мовы, стануся жабраком найбяднейшым, згубіўшым сваё! Але Ты, Божа, не дапусьціў да гэтага. І я пасыла нават стаў пісаць і друкавацца ў сваёй мове. І сяньня трымаю ў руках этымалёгічны слоўнік сваёй беларускай мовы! І як-жа я рады знайсьці там слова *Бог* на старонцы 366! Значыць, праўдзівая навука не фанатычная, не бязбожна-марксісцкая. Яна кажа, што славяне маюць слова *Бог* і што, магчыма, гэтае слова праз стагодзьдзі пераклікаецца са стараіндыскім *багацьце, шчасьце*. Так нашая навука сталася багацейшай, і мы _ усе беларусы _ шчаслівейшыя. О, каб дачакацца мне яшчэ апошняга тому! Але ўжо й за гэты я дзякую Богу й тым нашым навуковым працаўнікам за гэтакі падарак”¹¹⁹.

Дзеньнікі Мікалая Мацукевіча й Леаніда Галяка сталіся асновай іхных успамінаў, пра якія будзе гаворка далей.

Уласна **ўспаміны** займаюць галоўнае месца сярод публікацыяў беларускай эміграцыйнай мэмуарыстыкі. Найбольшая частка іх выдрукавана ў пэрыядычным друку. Яны зьяўляліся на старонках амаль усіх беларускіх эміграцыйных часапісаў і газэтаў, ахоплівалі шырокае кола тэмаў, у тым ліку й тых, што заставаліся па-за ўвагай аўтараў кніг.

¹¹⁹Ч. Сіповіч. „Дыяр’юш”, запіс ад 22.02.1979.

Пачнем разгляд успамінаў з кніжных выданняў¹²⁰.

Адно зь першых – „Успаміны” сэнатара Васіля Рагулі¹²¹, выдадзеныя ў 1957 годзе пасля сьмерці аўтара. Разам з тым, гэта першая кніга, якая апавядае пра падзеі дваццатых гадоў XX веку – Грамаду, Сойм. Як ніякая іншая, яна прыцягнула да сябе ўвагу эміграцыі, выклікала хвалю водгукаў, артыкулаў, узварушыла думку, узняла шэраг пытанняў.

Успаміны пра беларускае палітычнае змаганьне ў Сойме й Сэнаце, гісторыя Беларускага Пасольскага Клубу й народзіны Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады¹²² напісаны знутры – адным з тых, хто, разам з Браніславам Тарашкевічам, Сьмонам Рак-Міхайлоўскім ды іншымі беларускімі дзеячамі браў чынны ўдзел у змаганьні за незалежнасьць Беларусі ад Польшчы.

З успамінаў паўстае постаць аўтара як чалавека, які здольны глядзець на сябе й навокал цьвяроза й ня мае жаданьня праз гады перапісваць гісторыю ці ўпрыгожваць самога сябе. Пра сябе, дарэчы, ён піша даволі жорстка (трэба ўлічваць, што „Успаміны” ствараліся на выгнаньні палітычным, а для беларусаў, можна сказаць, – на выгнаньні нацыянальным): „У той час я сапраўды стаяў на пункце гледжаньня фэдэрацыі з Расеяй, адхіляючы ідэю незалежнасьці, як падсунутую, паводле майго тагачаснага перакананьня, палякамі”¹²³.

Сувора ацэньвае Васіль Рагуля й прычыны правалу выбараў у Сойм: „Дзе-ж прычына нашага ў сапраўднасьці выбарчага паражэньня? У народзе? Не! У кіраўніцтве выбарамі? Так! Сябры Цэнтральнага Выбарчага Камітэту ў Вільні не былі самі ўпэўнены ў посьпеху прадпрыемства, былі апантанія польскім тэрорам і пагоняю за мандатамі”¹²⁴.

Галоўная ідэя ўспамінаў – палітычнае жыцьцё беларусаў у Заходняй Беларусі, змаганьне за беларускасьць. Няпросты шлях, відаць, прайшоў і сам аўтар, але ён не адлюстраваны ў кнізе. Затое паказана, як дэпутаты Сойму змагаліся з апалячваньнем і як большасьць зь іх – хто сьведома, а хто не, – здрадзілі гэтай ідэі,

¹²⁰ Пэралік манаграфічных выданняў эміграцыйнай мэмуарыстыкі зьмешчаны ў канцы кнігі.

¹²¹ В. Рагуля. Успаміны. Выданьне М. Рагулі. Нью-Ёрк, 1957.

¹²² Шмат публікацыяў (часам не падпісаных) пра Беларускаю Сялянска-Работніцкую Грамаду было ў газэце „Беларускі Голас”. Да прыкладу: Беларуская Сялянска-Работніцкая Грамада. „Беларускі Голас”, №81, травень 1961; 40-годзьдзе масавага руху Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамады. „Беларускі Голас”, №148, красавік 1967; №149, травень 1967; №150, чэрвень 1967; №151, ліпень 1967.

¹²³ В. Рагуля. Успаміны, с.20.

¹²⁴ Тамсама, с.29.

зрабілі, як піша аўтар, „сальта-мартале да ўгоды”, а гэта ня толькі саступка палякам, а ўдзел у стварэньні КПЗБ. Потым, на Салаўках, тыя, што засталіся жыць, ня раз згадвалі ды й перадумвалі зробленае (пра тое сьведчаць успаміны Сямёна Підгайнага „Беларусы на Салаўках”).

Партрэты вядомых беларускіх дзеячаў ва ўспамінах Васіля Рагулі таксама пазбаўлены сьветлых фарбаў. Прыкладам, пра Антона Луцкевіча аўтар пісаў: „Гэта быў чалавек зь вялікай хваравітай амбіцыяй, добры крытык, глыбокі знаўца беларускай літаратуры й слабы палітык. Кожнага, хто не пагаджаўся зь ягонымі паглядамі, ён уважаў за асабістага ворага й пісаў аб ім усякія паклёпы, ня лічачыся з гэткаю сапраўднага журналіста”¹²⁵. І далей, гаворачы пра суд над Грамадой: „Ён нават напалову адрокся ад свае нацыянальнасьці. Будучы арыштаваны ў справе Грамады, на допытах, на пытаньне аб ягонай нацыянальнасьці, адказаў: „białogusin - rojak”. Для ідэалёга й лідара Грамады – гэта непрабачальны грэх”¹²⁶.

Калі такая характарыстыка была дадзена Антону Луцкевічу, што карыстаўся нязьменным аўтарытэтам у значнай часткі перадавой беларускай інтэлігенцыі на бацькаўшчыне й на эміграцыі, нічога дзіўнага, што вобразы больш блізкіх – па часе ды месцы знаходжаньня – дзеячаў (прэзыдэнта БЦР Радаслава Астроўскага, былога сэнатара Юркі Сабалеўскага, Янкі Станкевіча) атрымаліся таксама далёка не панэгірычнымі. Прыкладам, пра Янку Станкевіча аўтар піша, што той „застаўся дзікім і не ўвайшоў ні ў адну беларускую групоўку; дый яго ніводная й не прыняла-б”¹²⁷.

Менавіта Янка Станкевіч і распачаў дыскусію ў газэце „Бацькаўшчына”, прысьвечаную „Ўспамінам” Васіля Рагулі. Свой першы вялікі _ з працягам на тры нумары – артыкул ён так і назваў – „На бакох „Успамінаў” Васіля Рагулі”¹²⁸. Потым у палеміку ўступілі Аляксандар Орса¹²⁹, А. Стагановіч¹³⁰, які пазьней таксама напіша надзвычай цікавыя ўспаміны пра Сойм (на жаль, гэтыя ўспаміны яшчэ

¹²⁵ Тамсама, с.61.

¹²⁶ Тамсама, с.64.

¹²⁷ Тамсама, с.89.

¹²⁸ Я. Станкевіч. На бакох „Успамінаў” В. Рагулі. „Бацькаўшчына”, № 804, 4 траўня 1958, с.2-3; № 19(405), 11 траўня 1958, с.2-3; № 20(406), 18 траўня 1958, с.3-4.

¹²⁹ А. Негнявіцкі. Да „бакоў” доктара Станкевіча аб „Успамінах” В. Рагулі. „Бацькаўшчына”, № 26(412), 13 ліпеня 1958, с.4.

¹³⁰ А. Стагановіч. У абарону „Ўспамінаў” Васіля Рагулі. „Бацькаўшчына”, № 29-30 (415-416), 10 жніўня 1958, с.3-4; А. Стагановіч. Мой адказ Я. Станкевічу. „Бацькаўшчына”, № 47 (433), 7 лістапада 1958, с.3-4.

не апублікаваныя¹³¹). Успаміны Юрыя Сабалеўскага прысьвечаны гэтай-жа тэме¹³², як і новыя палемічныя артыкулы Янкі Станкевіча¹³³.

Што мэмуары ўспрымаліся неабыякава, абвострана, асабліва тымі, хто, як і аўтар, быў непасрэдна далучаны да апісаных падзей, сьведчыць і рэакцыя беларускай эміграцыі на ўспаміны Я. Малецкага „Пад знакам Пагоні”¹³⁴, часткова блізкія да кнігі В. Рагулі. Гэтай кнізе быў прысьвечаны адмысловы выпуск „Летапісу” (пазьней – „Летапіс Беларускай Эміграцыі”), № 11 за 1976 г. з артыкулам Л. Галяка „Аб кнізе Я. Малецкага, аб хадэках і аб палянафілах”, дзе крытык пісаў наступнае: „Грэба выказаць жаль, што кніга абывае толькі некалькігадовы пэрыяд нашага нацыянальнага руху і адно толькі папярэджана ўступам, папраўдзе, партыйным уступам, які апісвае часы польскай акупацыі Беларусі паміж дзьвюма войнамі, якія адбываліся на абшары нашай Бацькаўшчыны. У кожным выпадку, незалежна ад зьместу, трэба выказаць Я. Малецкаму падзяку за зробленае, бо лепш нат’ незадобра напісаная кніга, як ніякай”¹³⁵.

Артыкул Леаніда Галяка, як і палеміка вакол успамінаў В. Рагулі, закранаў канкрэтныя падзеі мінулага, што ляглі ў аснову абедзьвюх працаў, ацэнкі людзей і самой сытуацыі на Беларусі. У пэўнай ступені гэтыя артыкулы зьяўляюцца камэнтарамі прадуманых чытачоў. Ісьціна, магчыма, была недзе пасярэдзіне. Але, як сказаў Гётэ, у такіх выпадках пасярэдзіне ляжыць праблема. Вырашэньне гэтай праблемы – справа гісторыкаў...

Дзёньнікі Л. Галяка сталіся асновай ягоных „Успамінаў”¹³⁶, пра што й гаворыцца ў „Паслоўі ад рэдакцыі”¹³⁷. Леанід Галяк надаваў вялікае значаньне сьведчаньням відавочнікаў, кожнаму зьберажонаму факту.

Яшчэ ў артыкуле, прысьвечаным успамінам Малецкага, Галяк пісаў: „Многа ўжо гадоў я заўсёды пры спатканьні зь сябрамі ці

¹³¹ Успаміны перахоўваюцца ў сям’і А. Стагановіча.

¹³² Ю. Сабалеўскі. Беларуская Сялянска-Работніцкая Грамада. „Аб’еднаньне”, № 4, 1962, с.11-14; № 5, 1963, с.11-14; № 6, 1964, с.12-15; № 7, 1965, с.8-14; № 8, 1966, с.16-22; № 1, 1967, с.14-16; № 2, 1968, с.16-19; № 3, 1969, с.8-11; № 4, 1970, с.11-14; № 5, 1971, с.6-10; № 6, 1972, с.10-15; № 3, 1975, с.14-18; № 4, 1976, с.5-8; № 5, 1977, с.7-11; № 6, 1978, с.4-7; № 2, 1980, с.7-9; № 3, 1981, с.13-17.

¹³³ Я. Станкевіч. Чыя тэндэнцыя? „Бацькаўшчына”, № 34(420), 7 верасьня 1958, с.3-4; Я. Станкевіч. Колькі зацемкаў да Стагановічавае абароны „Успамінаў” В. Рагулі. „Бацькаўшчына”, № 5(421) 14 верасьня 1958, с.3-4.

¹³⁴ Я. Малецкі. Пад знакам Пагоні. Таронта, Канада, 1976.

¹³⁵ „Летапіс” (Нью-Ёрк), № 11, 1976, с.1

¹³⁶ Леанід Галяк. Успаміны. Т. 1 і 2. Выдавецтва „Летапіс”, ЗША, 1982-1983. Першая кніга ахоплівае падзеі ад 1928 да 1944 году, другая – да 1980 г.

¹³⁷ Тамсама, т.2, с.155.

знаёмымі раджу кожнаму, каб купіў сабе пачку паперы ці гукапісны апарат і апісаў сваё жыццё, што бачыў на жыццёвым шляху, што перажыў сам ці чуў ад верагодных асобаў, бо вельмі многа хто з нас мае ў памяці цікавыя дэталі адносна асабістага, грамадзкага й нацыянальнага жыцця, але ўсё гэта загіне, калі ня будзе той ці іншай тэхнікай зафіксавана.

Для будучых гісторыкаў, для нашых нашчадкаў такія запісы будуць бяспэчным матар'ялам, і выкарыстаньне запісаў паасобных дэталей дасць магчымасьць стварыць шырокі абраз праўдзівых падзеяў пэўнага часу – шырокі мазаічны абраз, – дзе паасобныя дэталі будуць тымі кавалачкамі рознакаляровага шкла, зь якіх складаецца мазаіка гісторыі.

Можна, праўда, на гэта адказаць, што лягчэй радзіць іншым, – заўсёды знаходзяцца перашкоды да выкананьня, зь якіх галоўныя: неабходнасьць займацца больш актуальнымі справамі, адсутнасьць часу ды энэргіі пасья заробкавай працы й г.д. Нягледзячы, аднак, на перашкоды, я асабіста маю таксама трохі запісаў, якія, калі ня ўдасца апублікаваць, дык будуць перададзеныя на перахаваньне ў адну зь беларускіх устаноў¹³⁸.

Так і сталася: „Успаміны” былі выдадзены пасья сьмерці аўтара ўдавой Леаніда Галяка – Раісай пры дзейнай дапамозе Міколы Панькова, кіраўніка Беларускай Бібліяграфічнай Службы.

Сутнасьць працы Л. Галяка добра акрэсьлена ва „Угледзінах”, напісаных, праўдападобна, М. Паньковым: „Шэрагі нашае эміграцыі штогод малеюць, адыходзяць на вечны адпачынак тыя, хто ведалі многае... Маладое пакаленьне неяк ня вельмі да нас далучаецца... Большасьць адышоўшых, за невялікім выняткам, не пакінула будучыні сваіх жыццёвых назіранняў і практыкі жыцця з пройдзенае дарогі змаганьня за Беларускаю, за дзяржаўнасьць.

Гэта тым больш непакоець, што нашыя ворагі спрытна падкідаюць нам розныя фальшыўкі, недамоўкі й нават выдумкі ды стараюцца дэзарыентаваць нашу эміграцыю рознымі спосабамі.

Цяпер мы выдаем тое нямногае, што напісана праўдзіва, без хлусьні, без цэнзуры, без запалохваньняў.

Першая кніга „Ўспамінаў” магістра права Леаніда Галяка, які адышоў ад нас нечакана й прадчасна, – гэта ўдакумэнтаваная праўда ягонага беларускага жыцця ад 1928 году да ягоных апошніх дзён.

¹³⁸ Л. Галяк. Аб кнізе Я. Малецкага, аб хаджах і аб палянфілах. „Летапіс”, №11, 1976.

³³² Леанід Галяк. Успаміны, т.1, с.3.

Гэта найлепшае сведчаньне ня толькі для нас, але, галоўнае, для гісторыі нашае эміграцыі. Успаміны закранаюць амаль усіх нашых дзеячаў, зь якімі прыходзілася яму мець дачыненні”¹³⁹.

Успаміны М. Мацукевіча (Мітрапаліта Мікалая)¹⁴⁰, напісаныя напрыканцы 90-х гадоў зь сённяшнім разуменьнем мінулага, уключаюць (як выглядае, бязь зьменаў, што адрозьнівае іх ад успамінаў Л. Галяка) дзёньнікі, якія вяліся аўтарам на працягу 40-50-х гадоў. Таму ва ўспамінах М. Мацукевіча мы ня знойдзем больш-менш зьвязнай падрабязнай гісторыі эміграцыі ці жыцьцяпісу самога аўтара; хутчэй за ўсё, гэта тыя самыя – няхай нават зробленыя ў пазьнейшыя часы – запісы прыватнага чалавека пра свой прыватны дзень, які выпадкам апынуўся на гістарычных скржжаваньнях. Стварэньню такога ўражаньня дапамагаюць і мяккі аўтараў гумар, і самагіронія, а таксама той падыход у апісаньні мінулага, калі падзеі рознай гістарычнай важкасьці для самога аўтара значаць аднолькава. Там гаворыцца пра аднаго з продкаў аўтара імя Пампуля (увогуле першыя шэсьць старонак успамінаў падрабязнасьцю ды распрацаванасьцю радаводу нагадваюць эвангельскае „Абрагам спарадзіў Ісаака, Ісаак спарадзіў Якава, Якаў спарадзіў Юду...”), пра першае знаёмства з дзяўчынаю, пра першае каханьне й пра прыняцьцё рашэньня служыць Богу й беларускаму народу ды нялёгка – нават у побытавых дробязях, якія, трэба думаць, зьявляцца поўнай нечаканасьцю для шмат каго з чытачоў, – шлях першагерарха, самотны шлях: „Самотнасьць адчуваў з маленства. Любіў хадзіць па лесе. Зелень, жывучасьць дрэва захапляла мяне. Ня раз стаяў ды глядзеў на сасну, асіну, клён, ясьень, вяз, дуб, бярозу – усе яны прыгожыя ў сваім... Так, і цяпер адчуваю самотнасьць. Адчуваю, недзе нешта я страціў у сваім жыцьці беспаваротна. Толькі не магу здагадацца – што”¹⁴¹.

Значную мэмуарную вартасьць і найбольшую вядомасьць з усіх прац а. Язэпа Германовіча маюць, бясспрэчна, ягоныя ўспаміны „Кітай, Сібір, Масква”¹⁴². Яны атрымалі станюўчыя водгукі ў вольнай беларускай прэсе: „Можа найважнейшая рыса кніжкі айца Язэпа Германовіча – гэта глыбокая людзкасьць, пашана й любоў да чалавека

¹³⁹Рукапіс успамінаў захоўваецца ў прыватным архіве Мітрапаліта Мікалая (Таронта, Канада) і рыхтуецца да друку адначасна зь ягонымі-ж успамінамі пра Моталь.

¹⁴¹ М. Мацукевіч. Успаміны. Рукапіс, с. 60.

¹⁴² Айцец Я. Германовіч. Кітай, Сібір, Масква. Мюнхэн, 1962.

і ўсяго людзтва. З аўтара здзекваліся, насьміхаліся, мучылі яго, а ён у кожным чалавеку, ці гэта быў сьледчы, ці, як іх называлі ў лягерах, „прыдурак-блатны”, няважна – шукаў у ім перш за ўсё чалавека.

...Шмат што можна было-б зацываваць з прыгаданае кнігі „Кітай-Сібір-Масква”. Але, толькі прачытаўшы ўсю кнігу, можна будзе мець запраўды поўны вобраз аб здзеках, нялюдзкасьці й несправядлівасьці савецкага рэжыму”¹⁴³.

У часопісе „Божым Шляхам”, які шмат гадоў рэдагаваў а. Германовіч, таксама зьмешчана нямала ягоных цікавых матар’ялаў: „Успаміны аб а. Андрэю Цікоце”¹⁴⁴, „Добры пастар – Віктар Шутовіч”¹⁴⁵, „Мае прыяцелі” (пра К. Стэповіча, З. Якуця, А. Астрамовіча, Ф. Рамейку, А. Міхайлу, В. Аношку, а. К. Смульку)¹⁴⁶, урыўкі з другой, няскончанай кнігі мэмуараў „Учора-сягодня-заўтра”¹⁴⁷.

Цікавым і каштоўным дапаўненьнем да надрукаваных успамінаў зьяўляюцца лісты а. Германовіча да Юркі Віцьбіча. Яны знаёмяць нас з новымі фактамі жыцьця аўтара, ягонай творчасцю, зь ягонай зацікаўленасьцю праблемамі беларускай мовы¹⁴⁸.

У сваіх лістах а. Германовіч піша: „Мае „Ўспаміны” маюць нека пайсьці ў пераклад на ангельскую. Спадарыня Бачалёр, ангелька, згадзілася тлумачыць з польскага перакладу, які быў аўтарызаваны й даволі добра прыняты ў польскім грамадстве. Пры гэтым перасылаю копію маёй драмы-трагедыі „Беларусь у крыві і ў вагні” й прашу ласкава, але моцна яе скрытыкаваць, а нават паправіць мову. Мушу прызнацца, мяне добрыя людзі ўсьцяж папраўляюць, бо я сам моцна-нямоцны ў роднай мове.

Нарадзіўся й гадаваўся ў мястэчку Гальшаны, у якім мова беларуская, на дзіва, ня згодная з навакольлем: у нас усё кіруецца на „і”, напрыклад, *паліцеў, пасідзеў, біроза, сікера*. Цікава, што такую мову я спаткаў у Прыдзруйску. Магчыма, што жыхары Гальшан і Прыдзруйску зьнекуль былі Сапегамі прывезены. А Гальшанскі замак сьведчыць аб Сапегам, а Гарадзішча ў дзвюх вёрстах ад мястэчка сьведчыць аб

¹⁴³ А. Г. „Кітай-Сібір-Масква”. „Бацькаўшчына”, № 14(598), 28 кастрычніка 1962, с.4.

¹⁴⁴ „Божым Шляхам”, № 82, студзень-люты, 1964, с.4-6; № 83, сакавік-красавік, 1964, с.7-8.

¹⁴⁵ „Божым Шляхам”, № 84, травень-чэрвень, 1964, с.12-14.

¹⁴⁶ „Божым Шляхам”, № 87, лістапад-сьнежань, 1964, с.14-16; №1(88), студзень-люты, 1965, с.6-8; № 2 (89), сакавік-красавік, 1965, с.6-7; № 3 (90), травень-чэрвень, 1965, с.6-8; № 4 (91), ліпень-жнівень, 1965, с.9-11; № 2 (95), сакавік-красавік, 1966, с.10-11; № 5 (98), верасень-кастрычнік, 1966, с.13-15.

¹⁴⁷ „Божым Шляхам”, № 3 (137), ліпень-верасень, 1973, с.24-28; № 4 (138), кастрычнік-сьнежань 1973, с.18-21; № 1 (139), студзень-сакавік, 1974, с.21-23.

¹⁴⁸ Лісты айца Германовіча перахоўваюцца ў архіве Л. Юрэвіча.

князёх Гольшах. А вучыўся я ў школах расейскіх і ў духоўнай спольшчанай сэмінарыі ў Вільні.

Працаваў сьвятаром спачатку ў мазуроx у Беластоку й толькі ад 1919 г. у Ваўкавыскім, пасля ў Слонімскім, далей у Дзісьненскім і нарэшце ў Браслаўскім павеце. Далей 14 гадоў у Кітаі (там у мове расейскай у школе-гімназіі), пасля ў Сібіры – 6 з паловай год, і яшчэ ў Польшчы – 4 з паловай, далей Рым, Амэрыка, Лёндан. Як бачыце, паўстала такая мікстура розных моваў і ўплываў, што маю абавязак прасіць людзей практычных папраўляць маю граматыку. І пакорна прашу вашае ласкавасьці не цырымоніцца, а добра парадзіць і памагчы аўтару ў ягоньх слабасьцях, зусім зразумелых. А пісаць па-беларуску я пачаў, маючы блізка 36 гадоў, пад націскам кс. Адама Станкевіча й сп. Гарэцкага, які мяне проста прымушаў да гэтага, кажучы: „Табе, айцец, грэх будзе, калі ня будзеш пісаць!”. З таго я пачаў пісаць у 1919 годзе і ўжо далей „грашыў”, пішучы розныя разнаякасьці, пакуль не перарваў мяне Харбін.

Драму пасылаю пакуль у брульёне¹⁴⁹: калі яна пройдзе этап крытыкі і адляжыць крыху спакойна, тады вазьмуся яе перарабіць на чыстую да выданьня ў кніжцы, зразумела, калі крытыка яе не збракуе цалкам! І яшчэ прашу зьвярнуць увагу на зьмест гістарычны й лёкальны ў Росіцы, ці няма там аніякіх памылак? Нават можа штосьці патрабуе папраўкі ў адносінах немцаў да беларусаў і ў ваенных нямецкіх формах, чынах, назовах. А мястэчка Росіца ёсьць тое самае, а ня іншая Расіца. І я рады, што Вы памаглі мне ўстанавіць тэрмін зьнішчэньня той Росіцы, бо якраз законьніцы гаварылі аб месяцы лютым і аб днях – аўторак, серада, чацьвер, гэта супадае з канцом лютага й з датамі, якія я ўжо прызнаў фактычнымі¹⁵⁰.

„Адносна маіх „паветалізмаў Гальшанскіх” хачу зацеміць, што яны ня дужа сходзяцца з такімі-ж Францішка Багушэвіча, бо мае слаўныя Гальшаны, на дзіва, маюць зусім адменную мову ад ашмянскіх – да таго, што нават аб Ашмяне (гэта нашае павеатавае – раённае места) у Гальшанах гавораць: „Там жывуць мужькі, бо кажуць „ня трэба”! Бо тое ў Гальшанах пануе „ні”, як дразьняць наўкол нашых: „Альшанец узяў сікеру й паліцеў па бірэзьнічку”. Я-ж, праўда, ужо адвык ад таго ўпартага „і”, але засталася ў мяне маса ўсякае мешаніны...

І вельмі крыўдна, калі кажуць аб слаўных гістарычна Гальшанах, што яны *село*. Я сам яшчэ помню, як у гальшанскім замку на Замкавай

¹⁴⁹Чарнавік, першы накід (фр. *brouillon*).

¹⁵⁰Ліст ад 22.09.1967.

вуліцы (афіцыйна называлася Вішнеўская, але ніхто ў нас яе так не называў) на загад памешчыка генэрала Гарбанёва збівалі чатыры вежы па рагах парку. А ўласнікамі замку былі князі Гольшы, пасля Сапегі, наступна Корсакі, пасля паўстання 1863 году генэрал Гарбанёў і нарэшце новая „хвігура” расейская Ягмін, хоць прозьвішча ягонае летувіскае.

У Гальшанскім касьцёле быў маўзолеум-помнік Паўла Сапегі, фундатора касьцёла, – чатыры ляжачыя фігуры: князь і тры ягоныя жонкі (пэўна-ж, паступова іх меў) – вялікая, сярэдняя й найменшая. Цудоўная мастацкая разьба – у разьмеры больш нармальнага росту чалавека, у шэрым мармуры. Перагрывала войны й рэвалюцыі, але што зь ёю цяпер, ня ведаю, бо касьцёл абярнены на склад...”¹⁵¹.

„Дзякую Вам за ліст і за Вашую, як кажаце, гутарку аб маёй не зусім здатнай, а таму й сапраўднай асабістай трагедыі. Найперш важна тое, што Вы дакладна акрэсьлілі месца тае дзеі, а таксама апісалі нямецкіх і савецкіх дзеячаў.

Тут хачу адразу зазначыць, што падзеі ў маёй драме ня выдуманя, але ў аснове ўзятая з пратаколу, які прывёз з Польшчы адзін з нашых айцоў (Ф. Журня). Ён дакладна апытаў адну сястру-законьніцу, якая сама перажывала ўсю трагедыю й сьпісаў зь яе словаў, і яна пасля ўсё падпісала: там паказаны дні й гадзіны і іншыя факты. Між іншым, яна паказала, што ўласна афіцэры былі немцы, а пры іх перакладчыкам быў латыш. Яе справаздача заслугоўвае на поўны давер, бо а. Кашыра (быў зьнішчаны ў канцы), які адвёз сясьцёр у Друю, дасказаў ім, што дзеялася ў мястэчку падчас забойства людзей, бо ён сам належаў да групы возчыкаў, што перавозілі народ з касьцёла да назначаных пунктаў. І нарэшце па пары тыдняў гэтыя-ж законьніцы адведлі пажарышча й там пазналі руку а. Кашыры з ружанцам, а таксама й другія знакі злчынства тае экспэдыцыі. Значыць, усе падзеі, уціск народу, замкнёнага ў касьцёле, – гэта ўсё сапраўднае: народ там маліўся, плакаў, спавядаўся ды чакаў пэўнае свае згубы.

Айца Ляшэвіча я знаў асабіста ў Харбіне: ён часткова працаваў у нашай школе й быў маім прыяцелем; дык ён у мяне апісаны зусім натуральна і аўтэнтчна. Айцец Кашыра быў маім вучнем у Друйскай гімназіі й пасля яшчэ я спатыкаўся зь ім у Друі ў гадох 1936-38, калі меў перапынак між першым ды другім сваім знаходжаньнем у Маньчжуры. Тады Кашыра быў маладым сьвятаром, і я таксама яго

¹⁵¹ Ліст ад 8.11.1967.

апісаў дакладна. Законьніцаў я даў сапраўды зашмат для трагедыі (10); яны працавалі ў Росіцы й другіх парахвіях, але пры аказіі яны ўсе былі сагнаныя ў самую Росіцу й там перажылі катастрофу. Не захацелі пакінуць плячу сваёй духоўнай і самарытанскай місіі, хоць адклікала іхная Генэральная Матка й выпраўлялі немцы ў Друю. Вядома, дэталі ў мяне выдуманя, але надта асьцярожна, каб ня выйсьці задалёка ад ведамых фактаў. Думаю, што трэба будзе ва ўступе абгаварыць і абаснаваць гісторыю тых дзён.

П'еса зусім ня мае прэтэнзіі да тэатру, а больш мае надзею трапіць у рукі чытачоў, каб маглі даведацца аб такім выдатным фрагмэнце, які ілюструе агульны стан беларускага народу падчас Другой сусветнай вайны”¹⁵².

У 1970 годзе а. Германовіч пачаў пісаць новыя ўспаміны, якія, як выглядае, мусілі ахапіць той раньні пэрыяд жыцця аўтара, што застаўся па-за часавымі рамкамі кнігі „Кітай-Сібір-Масква”, але яны не былі скончаныя – напісана ўсяго крыху больш за трыццаць старонак¹⁵³.

Ва ўспамінах Адама Варлыгі „Чутае-Бачанае-Перажытае”¹⁵⁴ можна знайсці падрабязнае апісаньне сялянскага побыту дарэвалюцыйнай Беларусі. Народныя паказкі пра чарцей суседнічаюць з пэдагогічнымі назіраньнямі, гісторыяй школьніцтва на Лагойшчыне. Тут і рэвалюцыйны Віцебск і антыпольская партызанка, Краснаборская школа й настаўніцкія канфэрэнцыі, постаці прафэсараў і студэнтаў. Даваеннае жыццё паказана з такімі дэталямі, якія на ўрад ці адшукаеш у іншай працы, – пададзены нават дакладныя каштарысы на тканіну й зброю.

Колькі слоў трэба сказаць пра самога аўтара, бо празь ягоную біяграфію чытач зможа атрымаць пэўнае ўяўленьне пра зьмест ненадрукаваных яшчэ ўспамінаў.

Нарадзіўся Язэп Гладкі – сапраўднае імя Адама Варлыгі – 4 кастрычніка 1890 г. у вёсцы Міхалкавічы на Лагойшчыне. Скончыў спачатку шkolку ў суседняй вёсцы Корані, потым – Хаценчыцкую двухклясавую (у 1911 г.). Праз год быў узяты на службу ў войска, дзе яго й засьпела Першая сусветная вайна. Быў Язэп Гладкі фэльчарам-

¹⁵²Ліст датаваны 1967 годам.

¹⁵³Рукапіс захоўваецца ў Беларускай бібліятэцы імя Францішка Скарыны (Лёндан).

¹⁵⁴Урыўкі з успамінаў друкаваліся ў „Запісах БІНІМ”, № 13, 1975.

санітарам на Заходнім фронце, за мужнасьць быў узнагароджаны трыма Георгіеўскімі крыжамі.

Ужо ў войску Я. Гладкі быў арганізатарам беларускіх гурткоў у брыгадах, і калі адбываліся выбары дэлегатаў на Зьезд беларусаў-вайскоўцаў, ён стаўся адным зь іх. Менавіта на гэтым зьездзе Гладкі атрымаў мандат на Усебеларускі Кангрэс у Менску, дзе аказаўся сьведкам разгону Кангрэсу камісарам Крывашэіным¹⁵⁵.

У 1921 г. Язэп Гладкі засноўвае ў Корані беларускую школку – першую ва ўсім Барысаўскім павеце, у 1924 г. была адкрыта такая самая школка і ў родных Міхалкавічах. Але барацьба з беларушчынай набывала ўсё большы размах, і ў 1930 г. Гладкі быў звольнены як палітычна ненадзейны. У пошуках працы ён пераяжджае ў Менск, заканчвае курсы Вышэйшага Пэдагагічнага Інстытуту й нават уладкоўваецца на пасаду малодшага навуковага супрацоўніка ў Інстытуце Школьнае Пэдагагікі, дзе яго й засьпела вайна.

І ў час вайны, і ў лягерох ДП Язэп Гладкі пераважна займаўся тым, што было яму бліжэй за ўсё – настаўнічаў. Не было падручнікаў, чытанак, і ён сам бярэцца за іх складаньне й друкаваньне. Так нарадзілася выдавецтва „Заранка”, дзе былі выдрукаваньня чытанкі й зборнічкі казак. Пазьней свае навуковыя працы, падпісанья пэўданімам Адам Варлыга – „Краёвы слоўнік Лагойшчыны”, „Прыказкі Лагойшчыны” ды іншыя, – ён друкаваў пад грыфам БНІМа.

Язэп Гладкі памёр 28 ліпеня 1972 г., не пасьпеўшы апублікаваць свае ўласныя ўспаміны, якія Вітаўт Тумаш параўнаў з „Баркулабаўскай хронікай”¹⁵⁶.

„Я задумаў пісаць гэтую работу яшчэ ў Нямеччыне ў 1949 годзе. А гэта сталася выпадкова. Мне аднаго разу ўсплыло на думку, што добра было-б, каб дзе наўрэцца на такія запісы, як у нашым краі жылі людзі дваццаць-трыццаць гадоў таму назад: што яны елі, у што адзяваліся, што сеялі, як што радзіла, як яны праводзілі вольны час, колькі і якога мелі статку, якія мелі будынкі. Тэя людзі не пакінулі пасья сябе запісаў, бо былі непісьменныя, і мы на іх за тое крыўдзіцца ня можам. А можа было-б цікава тым людзям, што будучь жьць пасья нас за дваццаць-трыццаць год, як мы жылі? А калі мы гэтага не запішам, дык яны будучь

¹⁵⁵ Язэп Гладкі. Успаміны пра Ўсебеларускі Кангрэс 1917 году ў Менску. „Беларус”, № 55, 1956, с.4-6; № 56, 1956, с.4-6; „Бацькаўшчына”, № 11-13, 1958, с.6-7; № 14-15, 1958, с.6; №16-17, 1958, с.7-8; „Запісы БНІМа”, № 3, 1964, с.137-154.

¹⁵⁶ Р. Максімовіч. Верны сын Лагойскай зямлі. „Беларус”, верасень 1972, с.4.

мець падставу на нас наракаць за гэтую нашую нядбаласьць. Дык вось я тады й наважыў узяцца за гэту работу, каб дагадзіць людзям, што зьявляцца па нас”¹⁵⁷.

Спасярод іншага Адам Варлыга спрабаваў суаднесці беларускія найменні з пэўнымі колерамі задоўга да таго, як гэтым пачала займацца беларуская лінгвістыка: „Больш за ўсё мяне цяпер цікавіць фантазія колераў. Калі я спрымаў у галаву новы прадмет, дык ён павінен быў быць у маёй памяці наглядным: я ўяўляў ягоную і форму і колер. Але амаль адначасна ўспрымаліся рэчы далёкія, якіх я ня мог бачыць, а таксама прадметы разумовыя, якіх немажліва бачыць. Гэткія прадметы ў маім уяўленьні мелі туманную неакрэсьленую форму, але колер мелі. Некаторыя колеры я й цяпер вельмі добра памятаю. Лагойск – на цёмным фоне шмат сьветла-жоўтых крывуль, як палазоў. Менск – амаль гэткая самыя крывулі, але цёмна-жоўтага (залацістага) колеру сярод такога-ж цёмнага фону. Нядзелька – ружовага колеру, як той прамень, што ляжыць каля пярэклеці (па ім усходзілі на пярэклець, калі ў клець ішлі). Мысьлі – на цёмным фоне група белых плям адна ля аднэй. Думка – сярод цёмнага фону група з жаўтавым адценьнем на краёх сівых плямак адна ля аднэй, форма іх падобна воку, а асяродак плямкі цямнейшы. Вёска Лішчыцы – на цёмным фоне група сівых плямак з пунсовымі краямі. Вёска Прудкі – група стоцевых сівых, падобна да лясковых, кійкоў. Вёска Церахі – група сівых хваль. Вёска Чэрнева – група чорных хвалістых лініяў адна на аднэй, і адрожніваюцца вузенькімі сіваватымі. Вёска Грамніцы – група пунсовых хваляў”.

Адам Варлыга памёр, не паспеўшы скончыць працу, якой сам быў ня вельмі задаволены, бо лічыў, што „не дасягнуў мэты: усё таптаўся каля свае асобы”. Сёньня 300 старонак рукапісу – гэта ня толькі жыцццяпіс аднаго чалавека, але й жыцццяпіс часу, мовы, месца, падзей. З усяго вялікага рукапісу большая частка прысьвечана даваеннай Беларусі й толькі 60-70 старонак – Бэрліну, лягерам ДП, эміграцыі. Прычым, добра бачна, што гэтыя апошнія старонкі напісаныя сьпехам, без асаблівай апрацоўкі, адчуваецца, што прамом аўтара кіравалі, перш за ўсё, пэўныя асабістыя матывы, таму і побыт лягерны, і постаці выгнанцаў (М. Шыла, С. Коўш, Хв. Ільляшэвіч, іншыя) намалёваныя рэзка, востра, зь непрыхаванаю крывёдаю.

¹⁵⁷ Адам Варлыга (Язэп Гладкі). Чутae-Бачнаe-Перажытаe. Рукапіс перахоўваецца ў архіве БІНІМа (Нью-Ёрк).

Затое асноўная частка ўспамінаў адметная добрай мовай, староннім – часам нават занадта – паглядам на падзеі, пільнай увагай да побытавых дробязей, імкненнем засьведчыць іх найбольш дакладна. Пра гэта гавораць нават назвы разьдзелаў: „Наша хата”, „Нашы будынкi”, „Статак”... Але лічыць успаміны Варлыгі выключна этнаграфічнымі было-б памылкай; у іх багата гістарычных назіраньняў, апісаньняў падзей, сьведкам якіх быў аўтар: „Лютаўская рэвалюцыя”, „Антыпольская партызанка”, „Супрацьбальшавіцкая партызанка”, „Байкот Чырвонай Арміі”, „Краснаборская школа”, „Настаўніцкая канфэрэнцыя” ды іншыя. Пералічыць усе падзеі, зьявы беларускага тагачаснага жыцьця, занатаваньня аўтарам, праілюстраваць іх аўтаравым тэкстам проста не ўяўляецца магчымым.

Але адзін з паворотных этапаў жыцьця Адама Варлыгі ўсё-ж такі не хацелася-б прамінуць – гэта далучэньне аўтара да беларускасьці: „Зь беларускім друкаваным словам я пазнаёміўся зь лістовак 1905 году, дзе гаварылася аб уціску сялян. Тут патрабавалася розных палёгкаў для сялян, беларускай мовы ў школах. Другую-ж тады давялося чытаць польскую лістоўку супраць беларускасьці. Пад гэтай лістоўкай было падпісана слова „Ксёндз”. У гэтай лістоўцы перасьцерагалася каталікоў, каб не запісваліся беларусамі, а хто запішацца беларусам, дык патрапіць самахоць у папоўскія рукі, і ні ён, ні ягоныя ўнукі ня выракуцца праваслаўя. Крамнікаў сын М. Файн выпісаў „Нашу Ніву” і нават сам тое-сёе пісаў у гэту газэту пад псеўданімам М. Пекны. А калі быў настаўнікам у нашай школе А. Жалейка і ў пустым пакойчыку ў школе ляжала „Наша Ніва”, дык вучні бралі й чыталі яе ды зноў клалі на месца. Ну і ксёндз Пацэвіч трохі падаў ахвоты да беларушчыны, а галоўнае – ён як-бы загарантаваў, што гэта ня шкодна для каталікоў, ня шкодна для каталіцкай веры.

Калі я вучыўся ў 2-х клясавай школе, дык у школу прыходзіла зь Вільні пэрыядычная літаратура Саланевічавага¹⁵⁸ кірунку, дзе былі напады на беларускіх дзеячаў і на ўвесь рух. Настаўнік Сапрык казаў, што гэта чарнасоценская рэакцыйная літаратура, ёй ня трэба верыць, а „Наша Ніва” – прагрэсыўная газэта. Сапрык часамі дазваляў пісьмовыя работы пісаць па-беларуску, але ня ў сшытках, а на асобных лістках. Ён нават паведаміў, што беларуская мова ўрадам забаронена. Прытым ён дабавіў, што беларуская літаратурная мова не

¹⁵⁸Лука Саланевіч – чарнасоценец, расейскамоўны журналіст.

распрацаваная, на ёй няма навуковых кніг, ды і граматыкі беларускай няма.

Калі я быў у войску, дык брат мне пісаў часта аб беларускім руху, аб літаратуры і пісьменьніках. Ён вучыўся разам з Лявіцкай Вандай, дачкой Ядвігіна Ш., у Радашкавіцкім Гарадзкім. Там блізка Радашкавіч жыву абшарнік Сьнітка. Ён сваёй дачцы справіў беларускае ўбраньне, дык яна ў ім па кірмашы шпацыравала”.

Блізкія зместам да ўспамінаў Адама Варлыгі ўспаміны Васіля Стомы-Сініцы „Маё мястэчка”¹⁵⁹, надрукаваныя раней у часапісе „Беларускі сьвет”¹⁶⁰ у іншай рэдакцыі, а таксама рукапісныя ўспаміны Мітрапаліта Мікалая „Моталь”¹⁶¹. Гэта вельмі пашыраная ў сьвецкай форме, у тым ліку ў ЗША, „краязнаўчых” ўспамінаў, якім уласціва камэрнасьць аповяду, канцэнтраваньне ўвагі на мясцовых, лякальных падзеях; у такіх успамінах важныя, сусьветнага значаньня падзеі могуць абмінацца ці згадвацца адным-двума сказамі. Да такіх належаць успаміны: А. Бостанскі „На поўначы Пастаўшчыны”¹⁶², Б. Прытыцкі „Вільня”¹⁶³, Б. Прытыцкі „Мая вёска”¹⁶⁴, В. Цярпіцкі „Вёска Доры”¹⁶⁵, Г. Сл. „Зь мінулага”¹⁶⁶, А. Слонімска „Мая Слонімска”¹⁶⁷, Б. Еўтух „Менск у 1930-1931 гадох”¹⁶⁸ і іншыя.

Арыгінальным мэмуарным творам зьяўляецца кніга Янкі Юхнаўца¹⁷⁰. Гэта ўспаміны зь мінулага, далёкага й ня вельмі, зьнітаваныя зь перакладамі, арыгінальнымі вершамі, цытатамі з прачытанага, філязафічнымі разважаньнямі: „Я палюхаюся ўспамінаць, але ўспомню. Сіне-чыстае зімовае неба. Поўны месяц. Неглыбокім сьнегам пакрытая, марозам прыгладжаная, паверхня зямлі

¹⁵⁹ Л. Юрзвіч, Зьм. Саўка. Кульгавы хлопчык з гарэзнымі вачыма. Васіль Стома-Сініца. Маё мястэчка. „Польмя”, № 9-12, 1998.

¹⁶⁰ „Беларускі сьвет”, № 8 (37), 1980, с.42-44; № 9 (38), 1981, с.16-22, 35-39; № 10 (39), 1981, с.15-22, 31-34; № 11 (40), 1982, с.19-28, 33-36; № 12 (41), 1982, с.21-28, 37-42; № 13 (42), 1983, с.19-29, 36; № 14 (43), 1983, с.26-32; № 15 (44), 1984, с.47-57; № 16 (45), 1984, с.30-36, 41-45; № 17 (46), 1985, с.20-31; № 18 (47), 1986, с.43-51; № 19 (48), 1987, с.20-27.

¹⁶¹ Рукапіс захоўваецца ў Мітрапаліта Мікалая (Таронта, Канада). Першы варыянт друкаваўся ў часапісе „Зважай”, № 1 (2), 1975; № 2 (3), 1975; № 1 (4), 1976; № 2 (5), 1976.

¹⁶² „Божым Шляхам”, № 2(140), красавік-чэрвень, 1974, с.18-19.

¹⁶³ „Божым Шляхам”, № 5(128), кастрычнік-сьнежань, 1971, с.18-20.

¹⁶⁴ Прозьвішча ў публікацыі надрукавана з памылкаю – Прытыцкі.

¹⁶⁵ „Божым Шляхам”, № 4(115), ліпень-жнівень, 1969, с.11-14.

¹⁶⁶ „Беларуская Думка”, № 43, 1997, с.23-28.

¹⁶⁷ „Раніца”, № 3 (165), 16 студзеня 1944.

¹⁶⁸ „Думкі і пагляды. Дадатак да „Беларускага сьвету”, № 6, 1984, с.2-4; № 7, 1985, с.3; № 8, 1986, с.3-4.

¹⁶⁹ „Аб’яднаньне”, № 4, 1948, с.7-9.

¹⁷⁰ Янка Юхнавец. Запіскі й зацемкі, напісаныя ў працягу некаторых гадоў прад траўнем 1996 г. Машынапіс. Нью-Ёрк, 1996.

зіхаціць белізной ад сьвятла поўніка. Я жыву ў вёсцы. Скратна займаюся супраціўнымі словамі супраць фашыстаў, агітую за беларускі нацыяналізм.

... я прыціснуты да высакаватага драўлянага замёту каля сялібы.

– Расстраляць!

...зьбілі маё аблічча. Свае рабілі, не фашысты.

...узвышаецца сіла, ня ведаю, ад чаго. Пакуль білі жорстка, у маёй галаве жыцьнела: будзеш жыць... жыць! І глянуў на поўны сьвятлом месяц.

...правай рукой, яна й цяпер пакутна баліць, прад трыма злыднямі адным узмахам перамахнуў сваю постаць праз замёт. Яны страляюць. Апынуўся на волі. Бег, бы ад Гітлера ўцякаў. Гэта было ня першае ўцяканьне празь лес. У пачатку вайны адзіночны лёгкі танк нямецкі рухаўся па шашы ў кірунку Лепеля ці Віцебску. Я кінуў гранату пад яго із аховы валуна. Танк падбіты астаўся на абалоні дарогі на ўскрайку вёскі Маргавіцы. У гэтай вёсцы ўжо былі народжаныя паэты А. Ставер і Ю. Сьвірка.

Адночы з бацькам мы зірнулі на гэты танк. Бацька толькі потым сказаў: удалося табе. Але ў першую вайну мне гэткае не натрапілася.

...дзякуючы веданьню мясцовасьці, уратаваўся.

...злыдням, што жадалі расстраляць, я ніколі ня помсьціўся.

Разумеў іхную нянавісьць – пакрыўджаныя саветамі.

Ім адпомсьцілі за мяне, што змагаліся супраць фашыстаў.

...інстынктыўнай помсты супраць сваіх ворагаў ніколі сабе не дазваляў. Але да пагарды, як кожны чалавек, схіляюся.

...безь яе, прабачце, немагчыма існаваць, таму, што яна дазваляе чалавеку паміраць ува славе абходных грахоў, маіх і іншых.

...пасья другога, неспадзеўнага выпадку мяне агарнула благім. Блізу больш паўгоду ў гутарцы заікаўся. Лячыў падпольны доктар. І яшчэ большае – назаўсёды ў мяне знікла мэханічная памяць, якую я сьціпла дэманстраваў у школе. Мне далі клічку: „Спытай у Леанарда да Вінчы, ён памятае”¹⁷¹.

Савецкі таталітарны рэжым, ягоная нялюдзкасьць, антыбеларускасьць – асноўны праблемат мэмуараў Пётры Палягошкі „Ўспаміны з жыцьця пад савецкай уладай і з пабудовы Беларускага каналу”¹⁷² і Аўгена Калубовіча „На крыжавой дарозе”¹⁷³.

¹⁷¹ Тамсама, с.58.

¹⁷² Пётра Палягошка. Успаміны з жыцьця пад савецкай уладай і з пабудовы Беларускага каналу. Нью Ёрк, ЗША, 1968.

¹⁷³ Аўген Калубовіч. На крыжавой дарозе. Кліўленд, 1986.

Багаты й каштоўны матар’ял, звязаны з гісторыяй эміграцыі й нацыянальнай вызваленчай думкай, маюць кнігі Канстанціна Мерляка¹⁷⁴, Яна Пятроўскага¹⁷⁵, Раісы Жук-Грышкевіч¹⁷⁶, Алёся Змагара¹⁷⁷, Барыса Рагулі¹⁷⁸, Юрыя Весялкоўскага¹⁷⁹, Яўхіма Кіпеля¹⁸⁰.

У Беларускай бібліятэцы імя Францішка Скарыны ў Лёндане захоўваюцца ўспаміны айца Т. Падзявы пра айца Я. Германовіча й вялікія, напісаныя ў польскай мове, – пра айца А. Цікоту; успаміны Бэрнарда Стэповіча пра К. Сваяка¹⁸¹; няскончаная, на жаль, праца айца Льва Гарошкі „Праз навальніцы й нягоды. Успаміны з гадоў 1930-1944”¹⁸², што ствараліся ў Парыжы й Лёндане. Гэта ўнікальныя сьведчаньні няпростай гісторыі беларускага вуніятства, змаганьня з расейскім праваслаўем і польскім каталіцызмам. Нездарма, відаць, акупацыйныя рэжымы прыраўноўвалі беларускіх сьвятароў-вуніятаў да нацыянал-дэмакратаў. У гэтых успамінах таксама па-мастацку апісаны часы навучаньня Л. Гарошкі ў Навагрудзкай Беларускай Гімназіі, знаёмства ў Вільні з Антонам Луцкевічам, гадО ў грэка-каталіцкай Багаслоўскай Акадэміі ў Львове, рэлігійнае жыцьцё, беларуская праца падчас Другой сусьветнай вайны ў Баранавічах – адкрыцьцё школ, стварэньне музэю.

Большая частка мэмуарных публікацыяў, як ужо адзначалася раней, зьмяшчалася ў пэрыядычным друку. Шматлікасьць ды разнастайнасьць мэмуарных публікацыяў у пэрыёдыцы робіць амаль немагчымым іхны поўны агляд. Спынімся, прынамсі, на тых, што, як нам здаецца, і сёньня захоўваюць актуальнасьць, застаюцца цікавымі і для дасьледчыкаў і для чытачоў.

У цэнтры ўвагі эміграцыі былі ўспаміны, што насьвятлялі якраз тыя моманты беларускай гісторыі, якія замоўчваліся ці скажаліся афіцыйнай гісторыяграфіяй на бацькаўшчыне.

Шэраг мэмуарных матар’ялаў прысьвечаны Першаму Усебеларускаму Кангрэсу, абвешчаныню незалежнасьці Беларусі. Сярод іх назавем „Першы Усебеларускі Кангрэс 18-31 сьнежня 1917г. Успаміны Дэлегата

¹⁷⁴ Канстанцін Мерляк. Дзейнасьць Кастуся Мерляка на эміграцыі. Нью-Ёрк, 1992.

¹⁷⁵ Ян Пятроўскі. Мэмуары. Стагодзьдзе ў рэтрапэксце, т.1-3. Гэйнсвільл, 1988-1997.

¹⁷⁶ Раіса Жук-Грышкевіч. Жыцьцё Вінцэнта Жука-Грышкевіча. Таронта-Канада, 1993.

¹⁷⁷ Алесь Змагар. Мае ўспаміны. ЗША, 1985.

¹⁷⁸ Барыс Рагуля. Беларускае студэнцтва на чужыне. Лёндан, Канада – Нью-Ёрк, 1996.

¹⁷⁹ Юры Весялкоўскі. Нясна мроіліся новыя дарогі. Лёндан, 1997.

¹⁸⁰ Яўхім Кіпель. Эпізоды. Нью-Ёрк, 1998.

¹⁸¹ Успаміны ў скарачаным варыянце друкаваліся ў часопісе „Польмя”, 1990, № 2.

¹⁸² Вуніяты з гэтай працы друкуюцца ў друкаванай частцы гэтай кнігі.

Кангрэсу¹⁸³, М. „Знаменная дата. Саракагодзьдзе Усебеларускага Кангрэсу. 3 успамінаў сучасніка“¹⁸⁴, Яўхіма Кіпеля „Смаленск у 1919 годзе“¹⁸⁵, а таксама цікавыя ўспаміны Радаслава Астроўскага пра зацьверджаньне ў 1917 годзе герба й сьцяга, які шыла, дарэчы, дачка Ядвігіна Ш, пазьней жонка Язэпа Лёсіка – Ванда Лявіцкая¹⁸⁶.

Жыцьцё на Беларусі асьветлена ў публікацыях Алесь Беразьняка „Пад цэнзурным наглядом. Нататкі чыгача да ўспамінаў Паўліны Мядзёлкі „Сьцежкамі жыцьця“¹⁸⁷, В. Будзімера „Беларусызацыя Гомельшчыны“¹⁸⁸, В.К. „Безнадзейнасьць. Праўдзівае здарэньне“¹⁸⁹, Алесь Вожыка „3 кнігі „Вячоркі дэда Самуілы“¹⁹⁰, М. Журбана „Успамін мінулых выбараў“¹⁹¹, Міколы Куліковіча „Хада. 3 падсавецкага мінулага“¹⁹².

Жыцьцё беларусаў за межамі бацькаўшчыны адлюстравана ва ўспамінах Ул. Брылеўскага „Беларусы ў даваеннай Варшаве“¹⁹³, П. Мірановіча „Беларусы ў Латвіі. 1919-1944 гг.“¹⁹⁴, М. Швэдзюка „Беларусы ў Афрыцы ў 1942-1948 гадох“¹⁹⁵, Э. Цяўлоўскага „Пад пякучым сонцам. Беларусы ў Парагваі“¹⁹⁶, М. Беямука пра беларусаў у Кліўлендзе¹⁹⁷.

Пра канцэнтрацыйныя лягеры, перасьледы й рэпрэсіі на Беларусі апавядаецца ў „Хроніцы Грамадаўскага Руху“¹⁹⁸, „Па савецкіх канцлягерох“¹⁹⁹, ва ўспамінах Кастуся Птаха „Варкуцкая забастоўка 1937 году“²⁰⁰ і „Па савецкіх канцлягерох“²⁰¹, Даната Баяна „Сын нацдэма“²⁰², Б. Калістрага „У падвалах НКВД“²⁰³ і шмат іншых.

¹⁸³ „Бацькаўшчына“, № 11-13 (397-399), 25 сакавіка 1958, с.6-7; № 14-15 (400-401) Вялікдзень 1958, с.6; № 16-17 (402-403), 20 красавіка 1958, с.7-8; „Беларус“, № 55, 20 сакавіка 1956, с.4-6; № 56, 5 ліпеня 1956, с.4-6.

¹⁸⁴ „Беларус“, № 63, 1 студзеня 1958, с.1.

¹⁸⁵ „Беларуская Думка“, № 12-13, 1969-1970, с.6-9.

¹⁸⁶ Р.Астроўскі. Аб дзяржаўным гербе й сьцягу Беларускай Народнай Рэспублікі. „Беларуская Думка“, № 7, 1965, с.29-30.

¹⁸⁷ „Бацькаўшчына“, № 15 (499) 10 красавіка 1960, с.2-3.

¹⁸⁸ „Бацькаўшчына“, № 1-2 (80-81) 7 студзеня 1952, с.4, 6.

¹⁸⁹ „Беларус“, № 13 (37), 1 ліпеня 1953, с.3.

¹⁹⁰ „Беларус“, № 192, красавік 1973, б.6-7; № 193, травень 1973, с.5; № 194, чэрвень 1973, с.5; № 195, ліпень 1973, с.5; № 196, жнівень 1973, с.5; № 197, верасень 1973, с.5-6; № 198, кастрычнік 1973, с.5-6; № 200, сьнежань 1973, с.7-8.

¹⁹¹ „Беларус“, № 57, 15 кастрычніка 1956, с.4-6.

¹⁹² „Беларус“, № 15, 15 лістапада 1952, с.3

¹⁹³ „Беларус“, № 250, люты 1978, с.5.

¹⁹⁴ „Запісы БІНІМ“, № 16, 1978, с.92-97.

¹⁹⁵ „Беларус“, студзень 1998, с.4-5.

¹⁹⁶ „Беларус“, сакавік 1998, с.6-7.

¹⁹⁷ „Полацк“, № 1, 1991, с.19-23; № 2, 1991, с.30-35; № 3, 1991, с.46-48; № 4, 1991, с.39-41; № 5, 1991, с.40-42; № 6-7, 1991, с.54-58.

¹⁹⁸ „Народным Шляхам“, № 1, 1952, с.9-12.

¹⁹⁹ „Беларускае слова ў Амэрыцы“, № 2, люты 1950, с.7.

²⁰⁰ „Аб'яднаньне“, № 8, 1949, с.8-13.

Рэлігіянаму жыццю ў падсавецкай Беларусі прысьвечаны ўспаміны Сьведкі „Ці ёсьць катакомбнае рэлігіянае жыццё на Беларусі”²⁰⁴, А. Дарожына „Беларусь у бязбожным агні”²⁰⁵, Л. В. „Перасьлед веры й царквы ў Савецкім Саюзе”²⁰⁶. Ва ўмовах татальнага змаганьня дзяржавы з рэлігіяй, калі нішчыліся і людзі, і дакумэнты, успаміны эмігрантаў набываюць неацэннае значаньне ў стварэньні энцыкляпэдыі беларускіх сьвятароў і рэлігійных дзеячаў, у пошуках нацыянальных каштоўнасьцей. Тут найперш трэба згадаць успаміны А. Шукелойца „Скарбы Менскіх праваслаўных цэркваў”²⁰⁷ і „Скарбы Менскіх каталіцкіх касьцёлаў”²⁰⁸, „Успаміны” Н. Кіркевіча²⁰⁹.

У беларускім каталіцкім часопісе „Зьніч”, які выдаваў у Рыме Пётра Татарыновіч, нават была адмысловая рубрыка „Трэба іх памятаць”. Тут друкаваліся „Ўспаміны аб Станіславе Глякоўскім” П. Дрыговіча й П. Дрыгвіча²¹⁰, В. Жылінскага „Кс. Фабіян Абрантовіч. Асабістыя ўспаміны”²¹¹, С.Г. „Жменька ўспамінаў аб кс. Уладыславе Талочку”²¹², Я.С. „Жменька ўспамінаў на адну дарагу юбілейную магілу. Кс. Лісоўскі”²¹³, З. „Міграпаліт Андрэй Шаптыцкі ў маіх успамінах”²¹⁴, Я. С-ка „Пасьмертны ўспамін аб ведамым беларускім дзеячы. Фабіян Ярэміч”²¹⁵, В. Карасевіча „Кс. Віктар Шутовіч”²¹⁶, П.Т. „Адгалоскі мінуўшчыны”²¹⁷, Пятра Татарыновіча „Др. Станіслаў Грынкевіч”²¹⁸, „Ведамка да біяграфіі Андрэя Цікоты”²¹⁹, Віленчука „Інжынэр Адольф Клімовіч. Жменька ўспамінаў”²²⁰.

²⁰¹ „Апошнія весткі”, № 3, 1948, с.4; № 4, 1948, с.6; № 5, 1948, с.4; № 6, 1948, с.4; № 9, 1948, с.3; № 10, 1948, с.4; № 11, 1948, с.6; № 12, 1948, с.4.

²⁰² „Моладзь”, № 24, 1951, с.9-11.

²⁰³ „Беларус у Амэрыцы”, № 3, 1948, с.9-16; № 4, 1949, с.13-17.

²⁰⁴ „Божым Шляхам”, № 2(41), 1951, с.8-9.

²⁰⁵ „Божым Шляхам”, № 50, верасень-кастрычнік, 1952, с.6-9.

²⁰⁶ „Божым Шляхам”, № 83, сакавік-красавік, 1964, с.16-17.

²⁰⁷ „Полацак”, 5 (25), 1993, с.51-54.

²⁰⁸ „Полацак”, 6 (26), 1993, с.43-45.

²⁰⁹ „Царкоўны сьветац”, № 1 (8), 1957.

²¹⁰ „Зніч”, № 6-7, 1951, с.3-5.

²¹¹ „Зніч”, № 19, 1952, с.3-4.

²¹² „Зніч”, № 24, 1953, с.7.

²¹³ „Зніч”, № 29-30, 1954, с.11.

²¹⁴ „Зніч”, № 34-35, 1955, с.3-5.

²¹⁵ „Зніч”, № 48, 1958, с.4-5.

²¹⁶ „Зніч”, № 76, 1964, с.2-7.

²¹⁷ „Зніч”, № 82-83, 1965, с.3-5.

²¹⁸ „Зніч”, № 88, 1966, с.3-4.

²¹⁹ „Зніч”, № 113, 1972, с.3.

²²⁰ „Зніч”, № 113, 1972, с.5-6.

Значны пласт успамінаў прысьвечаны жыццю ў Заходняй Беларусі, Вільні: Язэпа Сажыча „І паны гаварылі нашай мовай”²²¹, „Хацелі з нас зрабіць палякаў праваслаўных”²²², Міколы Шчорса „Беларускі Студэнцкі Саюз”²²³, Юзэфы Найдзюк „Мае ўспаміны”²²⁴, Часлава Найдзюка „Ўспаміны аб Унівэрсытэце Стэфана Баторыя”²²⁵, С. Шчэрбы „Незабытны верасень 1939 году”²²⁶.

Асобнай увагі заслугоўваюць успаміны пра антыбальшавіцкае змаганьне, у прыватнасці, партызанскі супраціў і Слуцкае паўстаньне: А.К. „Слуцкае паўстаньне. З успамінаў удзельніка”²²⁷, Лявон Р. „Гэтак было... Галасы ўдзельнікаў Слуцкага паўстанья”²²⁸, К. Рамановіч „Бальшавікі помсыяць”²²⁹, К. Езавітаў „Славуае Слуцкае Народнае Змаганьне”²³⁰, А. Саковіч „Лістападаўцы”²³¹, Ю.Х. „З успамінаў Слуцкага паўстанца”²³², Р. Драчалуцкі „Памяці героя антыкамуніста Зьмітра Воўкава”²³³, „Да гісторыі антысавецкай партызанкі на Беларусі”²³⁴.

Шэраг рукапісаў, прысьвечаных Слуцкаму паўстанню, яшчэ чакае публікацыі. Так, у архіве Беларускага Інстытуту Навукі й Мастацтва захоўваюцца ўспаміны, напісаныя ў 1944 годзе ў Бэрліне для Галоўнага Кіраўніцтва Вайсковых спраў БЦР А. Сокал-Кутылюўскага „Мае ўспаміны аб Слуцкім збройным змаганьні з бальшавікамі ў 1920 годзе”, А. Бачко „Ўспаміны аб Слуцкім паўстаньні”, Т. Данілюка „Мае ўспаміны аб службе ў беларускіх вайсковых фармацыях і ўдзеле ў беларускім збройным змаганьні ў 1917-1921 гадох”.

Неадназначныя, але, бясспрэчна, вартыя ўвагі ўспаміны атамана Шарсьцяня „Беларускія партызаны 1921-1925 гадоў у Заходняй Беларусі”²³⁵, а таксама дзясяткі дробных нагагаку газэце „Беларускі Голас”.

²²¹ „Полацак”, № 4 (14), 1992, с.34-36.

²²² „Полацак”, № 5 (15), 1992, с.42-44.

²²³ „Полацак”, № 2 (32), 1994, с.27-28.

²²⁴ „Полацак”, № 6 (36), 1994, с.25-29.

²²⁵ „Полацак”, № 1 (41), 1996, с.44-46.

²²⁶ „Голас часу”, № 13 (4), 1991, с.11-14; № 14 (5), 1991, с.26-28; № 15 (6), 1991, с.37-39; № 16 (1), 1992, с.34-37; № 18(3), 1992, с.29-31.

²²⁷ „Бацькаўшчына”, № 1-2 (132-133), Каляды, 7 студзеня 1953, с.3-4.

²²⁸ „Бацькаўшчына”, № 47-48 (126-127), 30 лістапада 1952, с.3.

²²⁹ „Бацькаўшчына”, № 47-48(277-278), 27 лістапада 1955, с.8.

²³⁰ „Беларусь”, № 408, сьнежань 1993.

²³¹ „Бацькаўшчына”, № 29-30 (415-416), 10 жніўня 1958, с.5-6.

²³² „Бацькаўшчына”, № 46-47(530-531), 27 лістапада 1960, с.6.

²³³ „Зважай”, № 2 (5), 1976, с.5-7; № 3 (6), 1976, с.3-4.

²³⁴ „Беларусь”, травень 1998, с.4.

²³⁵ „Дакумэнты й Факты”, № 3, 1952, с.1-3.

Верагодна, што ў названых працах сустракаюцца недакладныя факты, пераблытаныя імёны й даты: аўтары ня мелі ні архіваў, ні спецыяльных даследаванняў, нават даведнікаў агульнага характару, і маглі абапірацца адно на сваю памяць. У шэрагу выпадкаў, дзякуючы пільнай увазе эміграцыі да мэмуарных публікацыяў, такія „агрэхі” суб’ектыўнай памяці станавіліся аб’ектамі вострай крытыкі ў водгуках, палемічных зацемках, прыватным ліставанні й падвяргаліся перакрыважанай праверцы і ўдакладненню. Сабраныя разам зьберажоныя факты, якія не маглі захавацца ў дзяржаўных архівах, крытычна асэнсаваныя ўспаміны выдавочцаў пры ўсіх выдатках чалавечай памяці, несумненна, будуць мець каштоўнасць для аўтараў даследча-навуковых гістарычных працаў.

Тэма беларускага супраціву, як ніякая іншая, прыцягвала эмігрантаў, кожны, хто браў удзел у антыбальшавіцкай барацьбе ці блізка ведаў змагароў і зьберагаў у памяці іхныя сведчанні, імкнуўся перадаць гэтыя свае веды іншым. Так, прыкладам, Васанскі пакінуў усяго адну старонку такога сведчання-ўспаміну:

„Супрацьбальшавіцкая арганізацыя моладзі існавала да 1931 г.; вясною ў Брагінскім і Хойніцкім раёнах былі арыштаваныя вучні (каля 30) з Брагінскай дзесяцігодкі й каля 25 з Бабчынскай дзесяцігодкі Хойніцкага раёну. Зь мястэчка Брагіна былі арыштаваныя, акрамя майго брата Уладзімера, 16 год, два сыны вэтэрынара нага фэльчара. Лантос Васіль і Сьцяпан (зь X клясы) дасталі па 5 год, Праневіч Сымон і Скараход Іван – таксама па 5 год, і другія, старэйшыя вучні 18 год, – Агароднік Алесь, Росьлік Пётра й другія. А малодшыя пасядзелі ў Гомельскім НКВД па 6 месяцаў і былі адпушчаныя. Сам Лантос, на кватэры якога былі зборкі, быў расстраляны, як і Праневіч Аляксандар, сьвятар, як і дырэктар школы Дэмэтар Максім, любімец усёй школы, крыштальнай душы чалавек. Таксама ў Бабчыне былі арыштаваныя настаўнікі школы – гэта ведае кожны паляшук.

Другі гістарычны факт адбыўся ў часы калектывізацыі, таксама на Палесьсі, у Брагінскім раёне, у вёсцы Петрыцкае, дзе былі антыдзяржаўныя выступы сялян, якія склалі песьню:

Гэй, жыва, жыва
Уцякай з калектыва,
Ратуй сваю душу,
Бяжы хутчэй падгрушу.

Гэтую песьню сьпявалі па ўсяму Палесьсю сяляне ўпотайкі. І там, у гэтым Петрыцкім, які больш за ўсіх супрацівіўся калгасам, амаль палова жыхароў была расстраляна й выслана”²³⁶.

Ці не найбольш мэмуараў прысьвечана падзеям Другой сусьветнай вайны – найцяжэйшым выпрабаваньням, празь якія прайшлі беларусы ў часы франтавога, акупацыйнага, лягернага, бежанскага ліхалецця. Гэта ўспаміны А. Галубіцкага „Шляхі беларускіх дзяцей у вапошнюю вайну”²³⁷, А. Калодкі „Беларусы ў нямецкіх лягерах сьмерці”²³⁸, С. Шаўцова „Каму гарох?”²³⁹, „Лідзкая акруга падчас нямецкае акупацыі 1941-1944 гадоў”²⁴⁰, Ф. Кушала „Героі збройнага змаганьня. Памяці Віталя Мікулы”²⁴¹ і „3 успамінаў”²⁴², С.Г. „Мае ўспаміны”²⁴³, „Дарога сьмерці. Успаміны вязьня нямецкіх канцэнтрацыйных лягероў”²⁴⁴, Л. Куніцы „Мы баранілі Гарадок!”²⁴⁵, П. Навары „Кароткія ўспаміны”²⁴⁶.

Можна вылучыць асобна публікацыі пра Беларускаю афіцэрскую школу ў Менску: Ф. Кушала „Падрэзаныя крылы”²⁴⁷, В.Д. „3 успамінаў аб Беларускай ахвіцэрскай школе. Менск, 1944”²⁴⁸, запісы былога курсанта афіцэрскай школы БКА „Менск 27 чэрвеня 1944 году”²⁴⁹, дзёньнік былога курсанта афіцэрскай школы БКА „3ь мінулага”²⁵⁰.

Асабліва шмат увагі ваеннай тэматыцы аддавалася рэдакцыяй часопісу вэтэранаў „Зважай”, на старонках якога рэгулярна зьяўляліся мэмуары пра мінулую вайну. Тут друкаваліся ўспаміны А. Калодкі „Пётра Родзевіч”²⁵¹, „Вялейская турма”²⁵², „Дарога сьмерці”²⁵³, „Напад

²³⁶ Успаміны датаваньня 18.05.1952. Захоўваюцца ў архіве Фундацыі Пётры Крэчэўскага (Нью-Ёрк).

²³⁷ „Баськаўшчына”, № 24 (254) 12 чэрвеня 1955, с.2, 4; № 25 (255), 19 чэрвеня 1955, с.2, 4; № 26 (256), 26 чэрвеня 1955, с.1, 4; № 28 (258), 10 ліпеня 1955, с.2-3; № 29 (259), 17 ліпеня 1955, с.1-2; № 30-31 (260-261), 21 ліпеня 1955, б.2; №34 (264), 21 жніўня 1955, с.2-3.

²³⁸ „Беларус”, № 241, травень 1977, с.2, 4.

²³⁹ „Беларуская Думка”, № 40, 1995, с.23-30.

²⁴⁰ „Беларуская Думка”, № 1, 1960, с.6-9.

²⁴¹ „Беларуская моладзь”, № 24, 1965, с.6-8.

²⁴² „Беларуская моладзь”, № 2, 1959, с.5-8.

²⁴³ „Жыве Беларусь”, 12, 1960, с.7, 9.

²⁴⁴ „Адраджэньне”, № 2-3, красавік-май 1947, с.8-10.

²⁴⁵ „Аб’яднаньне”, № 1, 1954.

²⁴⁶ „Голас часу”, № 25 (4), 1993, с.32-37; № 28 (1), 1994, с.33-36; № 29 (2), 1994, с.33-37; № 31 (4), 1994, с.35-38; №32 (5), 1994, с.26-30

²⁴⁷ „Беларуская моладзь”, № 22, 1964, с.2-5; № 23, 1965, с.13.

²⁴⁸ „Беларуская моладзь”, № 20, 1964, с.6-11, 14-17.

²⁴⁹ „Голас часу”, № 19(4), 1992, с.25-28.

²⁵⁰ „Аб’яднаньне”, № 1, 1992, с.8-9; № 2, 1993, с.18-19.

²⁵¹ „Зважай”, № 1 (13), 1979, с.4-6.

²⁵² „Зважай”, № 2 (14), 1979, с.2-3.

²⁵³ „Зважай”, № 3 (15), 1979, с.5-6.

палякаў на Жодзішкі”²⁵⁴, А. Пяруна „Курылавічы”²⁵⁵, П. Вялейскага „Бессаромная ілжа”²⁵⁶, А. Слонімскага „Варожыя правакацыі ў Слоніме ў 1943 годзе”²⁵⁷, А. Асіповіча „З гісторыі вэтэранскіх сцягоў”²⁵⁸, В. Сянкевіча „З успамінаў пра СБМ”²⁵⁹ і іншыя.

Нямала новага да гісторыі беларускага войска дадаюць успаміны Рагулеўца „Наваградзкі эскадрон. Успаміны ўдзельніка”²⁶⁰, Л. Ігнацюка „Беларускае войска ў Італіі”²⁶¹, Самаахоўца „Слонінская брыгада самааховы”²⁶², Д. Касмовіча пра Беларускі Вызвольны Фронт (захоўваюцца ў рукапісе)²⁶³, Ф. Кушаля пра беларускія вайсковыя адзінкі²⁶⁴, упершыню надрукаваныя ў менскім часопісе „Беларускі гістарычны агляд” (публікацыя А. Літвіна)²⁶⁵.

Вельмі каштоўнымі – як з факталагічнага, так і зь ідэалягічнага, нацыянальнага боку – зьяўляюцца ўспаміны, прысьвечаныя яшчэ адной ненапісанай і маладаследаванай старонцы нашай гісторыі – беларускаму школьніцтву й студэнцтву на Беларусі й за яе межамі ў даваенныя, ваенныя й паваяенныя гады: А. Радкевіч „Пачаткі беларускага школьніцтва ў Менску”²⁶⁶, Пласкавіцкага „Да праблемы беларускіх школаў у перадаваёнай Польшчы”²⁶⁷, Тэбэшэўца „Змаганьне за беларускую школу ў Слонімсчыне”²⁶⁸, успамін Аляксандра Орсы пра беларускае студэнцтва ў Празе Чэскай²⁶⁹, М. Тулейкі пра Нясьвіжскую настаўніцкую сэмінарыю²⁷⁰, Я. Станкевіча „Саматужныя школы”²⁷¹, Г. Нямігі „Беларускае школьніцтва пад нямецкай акупацыяй у вайну 1941-1944 гадоў”²⁷², В.К. „Клецкая беларуская гімназія”²⁷³ і „Зь мінулага” – пра сьвяткаваньне ўгодкаў

²⁵⁴ „Зважай”, № 4 (16), 1979, с.4.

²⁵⁵ „Зважай”, № 2 (8), 1977, с.2-4.

²⁵⁶ „Зважай”, № 2 (14), 1979, с.3-4.

²⁵⁷ „Зважай”, № 2 (14), 1979, с.5.

²⁵⁸ „Зважай”, № 2 (30), 1983, с.6-7.

²⁵⁹ „Зважай”, № 2 (70), 1993, с.2-3.

²⁶⁰ „Наперад”, № 24, 1953, с.28-43; № 25, 1953, с.25-38; № 26, 1953, с.33-45.

²⁶¹ „Дакумэнты і Факты”, № 1, 1952, с.1-2.

²⁶² „Дакумэнты і Факты”, № 3, 1952, с.5-7.

²⁶³ Архіў БІНІМ (Нью-Ёрк).

²⁶⁴ Арыгінал перахоўваецца ў Беларускай Бібліятэцы імя Ф.Скарыны (Лёндан).

²⁶⁵ „Беларускі гістарычны агляд”, 1994-1998. Менск.

²⁶⁶ „Запісы БІНІМ”, № 16, 1978, с.84-90.

²⁶⁷ „Бацькаўшчына”, № 6-7(288-289), 11 лютага 1956, с.6.

²⁶⁸ „Беларускі Голац”, № 105, травень 1963.

²⁶⁹ „Бацькаўшчына”, № 20-21(354-355), 26 травня 1957, б.8.

²⁷⁰ „Беларус”, верасень 1997, б.7.

²⁷¹ „Беларуская моладзь”, № 17, 1963, с.12-15.

²⁷² „Запісы БІНІМ”, № 19, 1989, с.102-111.

²⁷³ „Віці”, № 1 (10), 1957, с.13-14.

незалежнасьці Беларусі ў Клецкай беларускай гімназіі”²⁷⁴, А. Негнявіцкага „Беларуская гімназія ў Навагрудку”²⁷⁵, Ф. Кушалы „Нязьдзейсьненыя спадзяваньні. Крыху аб беларускім вайсковым школьніцтве”²⁷⁶, „Першая Беларуская гімназія на Чужыне”²⁷⁷, успаміны навучэнцаў гімназіі імя Янкі Купалы ў Баварыі”²⁷⁸.

Асабліва добрым словам успамінаюць былыя вучні беларускіх школ сваіх настаўнікаў-выхавацеляў. „А зрабіла гэтая настаўніца, – піша Яўхім Кіпель пра Надзею Савіч, – нямала. Толькі з Глускае школы выпусьціла яна колькі сотняў хлапцоў, сярод якіх колькі дзясяткаў уключылася ў рух беларускага адраджэньня. Не зважаючы на суровую русыфікацыю, яна ўсё-ж патрапляла ня нішчыць дзіцяці духова, а наадварот – падтрымоўваць і разьвіваць у ім любоў да свайго краю.

Яшчэ тады, у тыя далёкія часы, яна дамагалася ўвядзеньня беларускае мовы ў школу, яна аналізавала, што навокал адбывалася. У беларускі нацыянальны рух мае землякі ўключыліся, дзякуючы ейнай любасьці да свайго краю, дзякуючы ейнаму падыходу да вучняў, ейнаму такту й глыбокай народнай мудрасьці.

Думаю, што такіх настаўнікаў у нас былі тысячы. У Беларусі ім некалі будзе пастаўлены помнік”²⁷⁹.

Значную ролю ў выхаваньні не аднаго пакаленьня нацыянальна-сьведамых беларусаў адыграла Беларуская Віленская Гімназія, у якой працавалі Браніслаў Тарашкевіч, Максім Гарэцкі ды іншыя выдатныя пэдагогі. Гэтаму знакамітаму асяродку беларускага школьніцтва прысьвечаны ўспаміны Вітаўта Тумаша „Беларуская Віленская Гімназія”²⁸⁰, Раісы Галяк „Настаўнікі Віленскай Беларускай Гімназіі”²⁸¹, Л. Бяленіс, І. Пануцэвіч „Віленская Беларуская Гімназія”²⁸² і „Чвэрцьвечча Віленскае Беларускае Гімназіі”²⁸³,

²⁷⁴ „Беларусь”, № 84, сакавік 1964, с.5.

²⁷⁵ „Бацькаўшчына”, № 44(326), 28 кастрычніка 1956, с.3-4; №45(327), 4 лістапада 1956, с.3; № 46(328), 11 лістапада 1956, с. 3-4; № 49(331), 2 сьнежня 1956, с.3.

²⁷⁶ „Беларуская моладзь”, № 21, 1964, с.8-11.

²⁷⁷ „Беларускі сьвет”, № 19 (48), 1987, с.34-37.

²⁷⁸ „І.Рыгар-Кахановіч. „Зь беларускім сэрцам, думай”. „Беларусь”, № 311, чэрвень-ліпень 1983, с. 4-5; № 312, жнівень-верасень 1983, с. 4-5; № 313, кастрычнік 1983, с.3-4.

²⁷⁹ Яўхім Кіпель. Як нас вучылі. „Запісы Беларускай Інстытут Навукі й Мастацтва”, № 15, Нью-Ёрк, 1977, с.67-68.

²⁸⁰ „Полацак”, № 3 (13), 1992, с.48-52; № 4 (14), 1992, с.55-57; № 5 (15), 1992, с.49-51; № 9 (19), 1992, с.37-40.

²⁸¹ „Полацак”, № 1 (21), 1993, с.41-45; № 5 (25), 1993, с.58-61.

²⁸² „Полацак”, № 3 (33), 1994, с.47-49.

²⁸³ „Раніца”, № 4 (166), 23 студзеня 1944.

Беларускага Скаўта „Ўспаміны з жыцця беларускіх скаўтаў. Беларуская Гімназія ў Вільні. 1934-1939 гады”²⁸⁴.

Пры параўнанні стану беларускага школьніцтва ў даваенныя й паваяенныя часы бачна, што менавіта беларуская школа на выгнанні мае права лічыцца пераемніцай школы, якую стваралі Браніслаў Тарашкевіч, браты Лёсікі, Канстанцін Міцкевіч, Ванда Лявіцкая ды сотні адданых беларускіх настаўнікаў.

Успаміны, прысьвечаныя пісьменьнікам, мастакам, наагул культурнаму жыццю на Беларусі й на эміграцыі, змяшчаліся, як правіла, у пэрыядычных выданнях. З асобных выданняў можна назваць зборнік „Янка Купала і Якуб Колас. Вянок успамінаў пра іх”²⁸⁵, выдадзены ў ЗША.

Постаці Янкі Купалы і Якуба Коласа для ўсёй беларускай грамады былі заўсёды звязаныя з пакінутай бацькаўшчынай, нацыянальнай культурай, роднай мовай. І нічога дзіўнага, што бібліяграфія „Янка Купала і Якуб Колас на Захадзе”²⁸⁶, складзеная Вітаўтам і Зорай Кіпельямі, змяшчае больш за дзве тысячы публікацыяў.

Кожны, хто некалі сустрэаўся з паэтамі, імкнуўся расказаць пра гэтыя сустрэчы, перадаць свае ўражанні. І нават самыя нязначныя сведчанні з цікавасцю ўспрымаліся чытачамі. Вось некаторыя з такіх успамінаў: М.Ш. „Мае сустрэчы”²⁸⁷, А.С. „На Лысай гары”²⁸⁸, Апалінарыя Савёнак „Прыпамінаю”²⁸⁹, Іна Рытар „На суд гісторыі”²⁹⁰, А. Галубіцкі „Як Купала прыйшоў у нашу вёску”²⁹¹, Янка Золак „Мая сустрэча з Якубам Коласам”²⁹², П. Масенка „Сустрэчы з Янкам Купалам”²⁹³, М. Менскі „Мае ўспаміны”²⁹⁴, В. Т-і „Спатканьне з Купалам”²⁹⁵, К. Рамановіч „Успаміны”²⁹⁶, Юрка Віцьбіч „Завулак імя Янкі Купалы”²⁹⁷, Зінаіда Станкевіч „Добрая была сустрэча”²⁹⁸, Міхась

²⁸⁴ „Крывіцкі сьветац”, № 9-10, 1946, с.21.

²⁸⁵ Янка Купала і Якуб Колас. Вянок успамінаў пра іх. ЗША, 1982.

²⁸⁶ Янка Купала і Якуб Колас на Захадзе. Бібліяграфія. Укладальнікі Вітаўт Кіпель і Зора Кіпель. БНІМ, Нью-Ёрк. 1985.

²⁸⁷ „Шляхам Жыцця”, № 8(20), 31 жніўня 1947, с.13-15.

²⁸⁸ „Беларуская моладзь”, № 11, 1961, с.7-9.

²⁸⁹ „Беларусь”, № 287, сакавік 1981, с.3.

²⁹⁰ „Конадні”, № 7, 1963, с.109-122.

²⁹¹ „Бацькаўшчына”, № 25-26(307-308), 24 чэрвеня 1956, с.2.

²⁹² „Беларусь”, № 301-302, чэрвень-ліпень 1982, б.4.

²⁹³ „Бацькаўшчына”, № 5-6 (136-137), 8 лютага 1953, с.5-6; №7-8(138-139), 22 лютага 1953, с.2, 5.

²⁹⁴ „Беларусь”, № 9(15), 23 жніўня 1952, с.3; № 10(16), 6 верасня 1952, с.2, 4.

²⁹⁵ „Апошнія весткі”, № 4, 1948, с.5.

²⁹⁶ „Бацькаўшчына”, № 25-26(307-308), 24 чэрвеня 1956, с.2.

²⁹⁷ „Шыпшына”, № 9, 1950, с.40-43.

²⁹⁸ „Беларусь”, № 303-304, жнівень-верасень 1982, с.4.

Міцкевіч „Якуб Колас. Кароткі ўспамін”²⁹⁹, Масей Сяднёў „Юбілейныя сустрэчы. Зблізку ад Коласа й Купалы”³⁰⁰, Пётр Тагарыновіч „На маргінэсе ўспамінаў аб Купале”³⁰¹.

Такія ўспаміны давалі й замежным дасьледчыкам, якія разумелі і аб’ектыўна ацэньвалі прадзюжасьць савецкай афіцыйнай навукі, праўдзівыя факты жыцця й творчасці беларускіх пісьменьнікаў.

Так, у 1953 годзе ў рымскім часопісе „Ла Цівілта Цаттолца”³⁰² зьявілася рэцэнзія У. Флёрыдзі на манаграфію Джузэпэ Мессыны, прысьвечаную беларускай літаратуры³⁰³. Зьвяртаючы ўвагу на шэраг недакладнасьцяў, памылак, а таксама на прасавецкі – у пэўнай ступені – падыход да тэмы, У. Флёрыдзі, у прыватнасьці, піша: „Лакідаючы іншыя зацемкі, выкажам аснаўнейшую старонлівасьць інфармацыяў у аўтара, выпрастоўваючы й дапаўняючы каратка некаторыя ведамкі з жыцця найбольшага беларускага паэта нашых дзён Янкі Купалы. <...> Адносна рэлігійнасьці паэта, на якую вельмі мала крытыкаў зьвяртае ўвагу, доктар Пётра Татарыновіч летась, з нагоды сямідзесяцігодзьдзя народзін і дзесяцігодзьдзя сьмерці паэта, напісаў у сваёй часопісі адзін цікавы артыкул”³⁰⁴.

Сьцьвярдзіўшы, што на дне Купалавай душы жыла вера ў Бога, праяўляючыся праз прызму трагедыі свайго народу, што і аб’ясняе тыя радыкальныя высказаны ягоньня, артыкуліст характарызуе веру штурмам Ізраэла да анёла: „Не пушчу цябе, пакуль не пабагаславіш мяне”. І на доказ, што гэта ня ёсьць толькі яго аднаго ўражаньне, цытуе адну зацемку, знойдзеную на маргінэсе аднаго біблейнага верша Купалы: „Гэта бунт духа, поўнага болю. Гэта гордая малітва, каб Бог чымхутчэй вярнуў вольную бацькаўшчыну”. Таму некаторыя высказаны ягоньня, як канчатковыя, напрыклад, словы верша „Мая вера” – „У народ і край свой толькі веру” – ня можна браць у сэнсе паганскім, але, як відно з кантэксту, у сэнсе суцэльнай любові краю з усімі яго духоўнымі скарбамі, а знача й верай у Бога так глыбока ўкаранёнай у яго простым і дарагім народзе.

А хто хацеў-бы ‘шчэ болей доказаў веры ў Купалы, дык той-жа а. Тагарыновіч, які меў гонар з кс. Рамейкам, вялікім прыяцелем паэта, яго адведваць, выносячы ўражаньне аб веры як самога паэта, так і

²⁹⁹ „Беларускісьвет”, № 22 (51), 1991, с.14-30.

³⁰⁰ „Беларуская моладзь”, № 19, 1963, с.4-6.

³⁰¹ „Ўніс”, № 19, 1952, с.5.

³⁰² La Civiltà Cattolica, № 4, 1953, p.444-452.

³⁰³ Giuseppe L. Messina. La Letteratura Belorussa. Firenze. Val martina, 1952.

³⁰⁴ „Ўніс”, № 19, 1952, с.5.

жонкі ягонай, расказвае ў сваім артыкуле, як у 1919 годзе Купала прысутнічаў кожны маёвы вечар на філязафічна-рэлігійных канфэрэнцыях вучонага духоўніка беларускага Ф. Абрановіча (рэктара тагдышняй Менскай сэмінарыі) і пазней прыняў сьв. сакрамэнты перад крыху рызыкаўнай апэрацыяй. <...> Калі-б Мессына меў на ўвесе гэтыя ведамкі, дык хіба не напісаў-бы, што Купала „ў 1917 годзе праняўся камуністычнымі ідэямі“³⁰⁵.

Калярытныя ўспаміны з даваеннага літаратурнага жыцця ў Менску пакінуў К. Рамановіч, пішучы пра Лукаша Калюгу³⁰⁶, Валерыя Маракова³⁰⁷, Барыса Мікуліча³⁰⁸, Віктара Казлоўскага і Ізідара Плаўніка³⁰⁹, Паўлюка Шукайлу³¹⁰, Сяргея Дарожнага³¹¹, Б. Скальскага³¹², выкладчыкаў і студэнтаў Менскага пэдагэгічнага ўніверсітэта³¹³.

Пра свае сустрэчы зь дзеячамі культуры ў Заходняй Беларусі пісаў Сяргей Хмара: „Памяці Гальяша Леўчыка“³¹⁴, „Дзядзька Гальяш“³¹⁵, „Вяль і Музыка“³¹⁶, „Вастрожныя сустрэчы з Антонам Навіной“³¹⁷, „Дубоўка“³¹⁸, „Якуб Міска“³¹⁹.

У артыкуле Мікалая Бэліна-Падгаецкага „З даўніх успамінаў былога камуністага“ значнае месца адведзена постаці Цішкі Гартнага³²⁰.

Уладзімер Брылеўскі апісаў свае сустрэчы з ксяндзом В. Гадлеўскім³²¹, прафэсарам В. Іваноўскім³²², Хв. Ільяхэвічам³²³, Р. Астроўскім³²⁴, К. Езавітавым³²⁵, Юркам Віцьбічам³²⁶.

³⁰⁵ „Ўніс“, № 22, 1953, с.8. У гэтым нумары быў зьмешчаны пераклад рэцэнзіі У. Флёрыдзі „Датычна аднае кнігі аб беларускай літаратуры“, с.5-8.

³⁰⁶ „Бацькаўшчына“, № 46(581), 19 лістапада 1961, с.3.

³⁰⁷ „Бацькаўшчына“, № 16(551), 16 красавіка 1961, с.4.

³⁰⁸ „Бацькаўшчына“, № 1-2(585-586), Праваслаўныя Каляды 1962, с.6-7.

³⁰⁹ „Бацькаўшчына“, № 39(523), 9 кастрычніка 1960, с.3-4.

³¹⁰ „Бацькаўшчына“, № 47(582), 10 сьнежня 1961, с.4.

³¹¹ „Бацькаўшчына“, № 6(590), 25 сакавіка 1962, с.3.

³¹² „Бацькаўшчына“, № 42(324), 14 кастрычніка 1956, с.4.

³¹³ „Бацькаўшчына“, № 40-41(270-271), 9 кастрычніка 1955, с.6.

³¹⁴ „Баявая Ўскалось“, № 2, 1949, с.42-43.

³¹⁵ „Баявая Ўскалось“, № 13, 1973, с.26-31.

³¹⁶ „Баявая Ўскалось“, № 12, 1972, с.29-33.

³¹⁷ „Баявая Ўскалось“, № 9, 1970, с.19-21.

³¹⁸ „Баявая Ўскалось“, № 16, 1977, с.25-28.

³¹⁹ „Баявая Ўскалось“, № 18, 1981, с.22-24.

³²⁰ „Бацькаўшчына“, № 51-51(385-386), Каталіцкія Каляды 1957г., с.7; № 1-2(387-388), Праваслаўныя Каляды 1958г., с.7; №3(389), 19 студзеня 1958, с.3.

³²¹ „Беларусь“, № 273, студзень 1980, с.4

³²² „Беларусь“, № 286, люты 1981, с.2.

³²³ „Беларусь“, № 271-272, лістапад-сьнежань 1979, с.3.

³²⁴ „Беларусь“, № 270, кастрычнік 1979, с.2.

³²⁵ „Полацак“, № 6(26), 1993, с.40-42.

Станіслаў Бубень пакінуў успаміны пра Пётру Татарыновіча³²⁷; Н. Палонская – пра М. Доўнар-Запольскага³²⁸; Э. Будзька³²⁹, Ганна Ластоўшчынка-Главацкая³³⁰, Стася Ластоўшчынка-Матулене³³¹, Людас Гіра³³² – пра В. Ластоўскага; Кветка Вітан – пра Івана Луцкевіча³³³; О. Залізняк³³⁴, М. Шыла³³⁵, С. Кайрыс³³⁶, Ю. Вітан-Дубейкаўская³³⁷ – пра Цётку; Ф. Кушалъ³³⁸, А. Эссон³³⁹ – пра Алёся Гаруна; А. Саковіч – пра Язэпа Лёсіка³⁴⁰; Б. Грабінскі – пра Ф. Грынкевіча³⁴¹; Ю. Сабалеўскі³⁴², Г. Самотны³⁴³ – пра кс. В. Гадлеўскага; Вольга Таполя – пра Годара Кляшторнага³⁴⁴; Л. Б. – пра сустрэчы з Кузьмой Чорным („У Менскім ДOME Друку”³⁴⁵) і С. Фаміным („Разьвітаныне зь Менскам”³⁴⁶), Антон Шукелойц – пра А. Бязроку („Некалькі штрыхоў да партрэта Анатоля Бязрозкі”³⁴⁷).

У многіх з гэтых артыкулаў-успамінаў прыводзяцца шматлікія біяграфічныя звесткі, важкасьць якіх тым большая, што яны грунтуюцца на асабістым знаёмстве аўтара з героем. Прыгадаем тут яшчэ артыкулы Васіля Захаркі „Памяці П.А.Кречевскаго”³⁴⁸, Віталія Цярпіцкага „Сьвятой памяці а. пратапрасьвіцера Мікалай Лапіцкі”³⁴⁹, напісаны да 10-х угодкаў зь дня сьмерці, А. Залескага „Дзядзька

³²⁶ „Беларус”, № 274, люгы 1980, с.2.

³²⁷ „Беларус”, № 283-284, лістапад-сьнежань 1980, с.5.

³²⁸ „Запісы БІНІМ”, № 1, 1953, с.14-28.

³²⁹ „Бацькаўшчына”, № 51-52(385-386), Каталіцкія Каляды 1957. Эдвард Будзька яшчэ да эміграцыі шырока выкарыстоўваў жанр мэмуараў: Памяці Сяргея Палуяна (1890-8.04.1910). „Менская Газэта”, № 22(42), 5 красавіка 1942; Алесь Бурбіс. „Беларуская Газэта”, № 18(38), 22 сакавіка 1942; Пясьняр у жыцці (да 85-годзьдзя Алёся Гаруна). „Беларуская Газэта”, № 17(37), 16 сакавіка 1942; Каганец. Успамін. „Беларуская Газэта”, № 8(156), 23 траўня 1943; 25 год таму (Успаміны аб 1-ым Усебеларускім Кангрэсе). „Голас Вёскі”, № 46(53), 24 сьнежня 1942.

³³⁰ „Запісы БІНІМ”, № 21, 1994, с.113-120.

³³¹ „Запісы БІНІМ”, № 21, 1994, с.120-122.

³³² „Запісы БІНІМ”, № 21, 1994, с.122-124.

³³³ „Конадні”, № 7, 1963, с.133-137; „Бацькаўшчына”, №22(304), 1956, с.3-4, № 23(305), 1956, с.2, 4.

³³⁴ „Беларуская моладзь”, № 15, 1962, с.2-4.

³³⁵ „Шляхам Жыцьця”, № 2(14), 2 люгага 1947, с.4.

³³⁶ „Конадні”, № 2, 1954, с.68-78.

³³⁷ „Конадні”, № 3, 1955, с.49-54.

³³⁸ „Конадні”, № 7, 1963, с.126-132.

³³⁹ „Конадні”, № 7, 1963, с.123-125.

³⁴⁰ „Беларуская Думка”, № 8, 1965, с.7-11.

³⁴¹ „Мэдзьяная Думка”, № 3, сакавік 1950, с.31-34.

³⁴² „Незалежная Беларусь”, № 1(7), 1953.

³⁴³ „Незалежная Беларусь”, № 2(8), 1953, с.2, 4.

³⁴⁴ „Апошнія весткі”, № 30, 1948, с.5.

³⁴⁵ „Апошнія весткі”, № 11, 1948, с.5.

³⁴⁶ „Апошнія весткі”, № 13, 1948, с.4.

³⁴⁷ „Полацак”, № 2(22), 1993, с.34-36.

³⁴⁸ „Белорусская Трибуна”, Чикаго, №2, 20 октября 1928.

³⁴⁹ „Бюлетэнь Беларускай Цэнтральнай Рады”, Соулт Рівер, Н.Й., №12, 1986, с.9.

Хведар. Да 10-й гадавіны зь дня сьмерці Хведара Ільляшэвіча³⁵⁰, ананімныя ўспаміны „Кс. Вінцэнты Гадлеўскі – асновапаложнік беларускага рэзыстансу. Да 3-іх угодкаў Ягонае сьмерці”³⁵¹.

Кнігу пра Язэпа Пушчу „Паэта з Божай ласкі”³⁵² напісаў Ул. Сядура-Глыбінны. Пра Пушчу пакінулі таксама невялікія ўспаміны Алесь Змагар „На лекцыі беларускае літаратуры ў БДУ ў 1929 годзе”³⁵³ і М. Рэпкаў-Смаршчок „Крыху пра Язэпа Пушчу ды ягонныя „Лісты да сабакі”. Успаміны”³⁵⁴.

Успаміны, багатыя на факты з культурнага жыцця даваеннай Беларусі, напісаў В. Сэлях-Качанскі: „Адносіны бальшавікоў да беларускага мастацтва”³⁵⁵, „Трыумф Беларускага тэатру”³⁵⁶, „Як быў здабыты беларускі народны танец „Крыжачок”³⁵⁷.

Гады йшлі, пакаленьне паваянных эмігрантаў старылася, многія набліжаліся да юбілейных датаў, многія адыходзілі. Гэты непазьбежны натуральны працэс выклікаў да жыцця шэраг артыкулаў-ўспамінаў, дзе героямі сталіся ўжо самі эмігранты. Дз. Верасаў напісаў пра Вечаслава Сэляха-Качанскага³⁵⁸, Юры Жывіца – пра Хведара Ільляшэвіча³⁵⁹, Раіса Жук-Грышкевіч – пра Натальлю Арсеньневу³⁶⁰. Пра Міколу Равенскага напісалі Антон Адамовіч („Лірнік краіны ветлай”³⁶¹), Ул. Бакуновіч („Як нараджалася песьня”³⁶²), Вітаўт Кіпель „Мамэнты з жыцця Міколы Равенскага”³⁶³, Зора Кіпель „Магутны Божа” – упершыню”³⁶⁴, Янка Запруднік „Памяці Міколы Равенскага”³⁶⁵, Янка Жучка „Над магілкай...”³⁶⁶. У гэтым шэрагу можна назваць таксама такія ўспаміны, як „Доктар Янка Станкевіч” А. Калодкі³⁶⁷, „Доктар Аляксандр Орса” В. Плескача³⁶⁸,

³⁵⁰ „Башкаўшчына”, №43 (429), 9 лістапада 1958.

³⁵¹ „Беларускія Навіны”, Парыж, №1, 1945.

³⁵² Ул. Глыбінны. Паэта з Божай ласкі. Успаміны й роздум. Нью-Ёрк, 1979.

³⁵³ „Моладзь”, № 27, 1952, с.3-5.

³⁵⁴ „Полацак”, № 2(22), 1993, с.37-42.

³⁵⁵ „Беларускае слова”, № 7 (28), ліпень-жнівень 1956.

³⁵⁶ „Беларуская моладзь”, № 21, 1964, с.4-7, 11.

³⁵⁷ „Беларуская моладзь”, № 23, 1965, с.10-11.

³⁵⁸ „Беларусь”, № 233, верасень 1976, с.4-5.

³⁵⁹ „Беларуская Думка”, № 16-17, 1973-1974, с.12-15.

³⁶⁰ „Беларусь”, верасень 1997, с.5-6.

³⁶¹ „Беларуская моладзь”, № 12, 1961, с.5-6, 10-11; № 13, 1962, с.5-6, 13-14, 16-17; № 16, 1962, с.14-17; № 17, 1963, с.19-22.

³⁶² „Беларускі сьвет”, № 13 (42), 1983, с.5-9.

³⁶³ „Беларусь”, № 422, сакавік 1995.

³⁶⁴ „Беларусь”, № 382, верасень 1991.

³⁶⁵ „Беларусь”, № 399, сакавік 1993.

³⁶⁶ „Беларусь”, № 419, сьнежань 1994.

³⁶⁷ „Беларускі сьвет”, № 17 (46), 1985, с.18-20.

„Жменька ўспамінаў пра Аляксандра Калодку” Б. Кіта, М. Скабея, М. Нікана³⁶⁹, „Сын верны Маці-Беларусі А. Каханоўскі” І. Каханоўскай³⁷⁰, „Слова пра бацьку. Адвард Будзька” Л. Бяленіс і І. Пануцэвіч³⁷¹.

Да беларускай эміграцыйнай мэмуарыстыкі можна залічыць таксама тэа нешматлікія ўспаміны, што былі напісаныя грамадзянамі краін „сацыялістычнай садружнасці”, як, прыкладам, успаміны Анэлі Катковіч. Грамадзянка Польшчы, Анэля Катковіч адважылася запісаць свае ўспаміны, толькі трапіўшы ў 1977 годзе ў Лёндан. Два чырвоныя сшыткі, запоўненыя дробным почыркам аўтаркі, – гэта так званыя „гулагаўскія ўспаміны”, дзе, разам з тым, знайшлося месца і аповяду пра Беларускі Студэнцкі Саюз, Саюз Беларускай Моладзі, а таму на старонках „Маіх успамінаў”³⁷², як назвала свой манускрыпт Анэля Катковіч, сустракаем прозьвішчы эміграцыйных дзеячаў В. Пануцэвіча, В. Тумаша, В. Войтанкі, В. Шчорса, Ч. Будзькі ды іншых.

„Мае ўспаміны” ня толькі дадаюць нейкія новыя рысы, дэталі да ўжо вядомых нам падзеяў, але – што самае галоўнае – знаёмяць нас з новым чалавекам, самім аўтарам, зь ягоным асабістым, унікальным жыццёвым вопытам: „Мама, якая гадалася разам з Паўлінай Мядзёлкай, дачкой мамінага старэйшага брата, часта расказвала нам аб Паўлінцы як аб вялікай беларускай патрыётцы. Не заўважыла яна, напэўна, як зашчапіла і ў маім сэрцы гарачую любоў да беларускае мовы, песень і народу. Ад малых гадоў перажывала я, калі чула насмешку зь беларускае мовы ці беларускіх звычаяў. Ад мамы навучылася я шмат беларускіх песень і баек. Ах, як любілі мы слухаць байкі нашай мамы! Расказвала яна іх так прыгожа. Прала кудзелю й расказвала або пела беларускія песьні”³⁷³.

Беларускую мэмуарыстыку дапаўняюць ўспаміны, напісаныя небеларусамі й выдрукаваныя ў іншых мовах – ангельскай, італьянскай, нямецкай, французскай, украінскай, летувіскай, расейскай, польскай. Часта зусім неспадзявана ў іх можна адшукаць звесткі, дэталі, якіх бракуе беларускамоўнай мэмуарнай літаратуры – як, напрыклад, ва ўспамінах расейскага палітычнага дзеяча П. Мілюкова, дзе ён згадвае

³⁶⁸ „Беларускі сьвет”, № 18 (47), 1986, с.4-10.

³⁶⁹ „Беларускі сьвет”, № 19 (48), 1987, с.34-37.

³⁷⁰ „Беларускі сьвет”, № 20 (49), 1988, с.4-6.

³⁷¹ „Полацак”, № 5 (15), 1992, с.6-9.

³⁷² Анэля Катковіч. Мае ўспаміны. Рукпіс перахоўваецца ў Беларускай бібліятэцы імя Францішка Скарыны (Лёндан). Пачатак успамінаў друкаваўся ў часопісе „Беларуская Думка”, №38, 1994, с.18-24. Працяг – у часопісе „Полацак”, № 2 (32) – № 4 (34), 1994.

³⁷³ Тамсама.

III Канфэрэнцыю Нацыянальнасьцей ў Лазаньне 27-29 чэрвеня 1916 году й зварот беларусаў „for sympathy and support to bring about respect toward their national and cultural rights”³⁷⁴, або дзеньнік амэрыканца Давіда Мільлера³⁷⁵ і дзеньнік украінца Міколы Шапавала 1921-1927 гадоў, у якім ён згадвае сустрэчы з Тамашом Грыбам, Пётрам Крэчэўскім, Вацлавам Ластоўскім, Аляксандрам Цьвікевічам³⁷⁶.

Расейскамоўны пісьменьнік Юлі (Іегуда) Марголін (пісаў пад псеўданімам Аляксандар Галін), родам зь Пінску, асуджаны ў 1939 годзе савецкім судом, напісаў успаміны „Путешествие в страну зэ-ка”, па словах расейскага эмігранта й пісьменьніка Рамана Гуля, – „адну зь лепшых кніг пра камуністычную катаргу”. Кніга была перакладзена ў нямецкую й французскую мовы.

У 1925 годзе ў кнігарнях Лёндана зьявілася кніга Аляксандра Скотта „Бейонд тче Балціц”³⁷⁷, што сталася сапраўдным бэстсэлерам таго часу. Дваццаць восьмы разьзел у ёй называецца „Шчіте Руссія”, у якім аўтар расказвае пра сустрэчу й знаёмства з Клаўдзіем Дуж-Душэўскім у Коўна. У гутарцы з паўнамоцным прадстаўніком Рады БНР пры ўрадах балтыйскіх дзяржаваў аўтар кнігі „з сорамам прызнаўся ў сваім поўным няведаньні адносна гэтага & беларускага – Л.Ю.* нацыянальнага руху”, але ня мог „мірыцца з такім станам рэчаў і жадаў-бы ведаць больш”³⁷⁸. Таму значная частка разьдзела прысьвечана аповяду К. Дуж-Душэўскага пра гісторыю Беларусі, пра стаўленьне беларусаў да палякаў, якіх лічыў „нашымі найгоршымі ворагамі”³⁷⁹, пра пытаньне прыналежнасьці імёнаў Адама Міцкевіча й Тадэвуша Касьцюшкі беларускай, летувіскай ды польскай культурам. Адным словам, – таму, пра што беларускі дзеяч расказваў ангельскаму пісьменьніку.

Аляксандар Скотт знаёміць чытачоў з постацьцю Клаўдзія Дуж-Душэўскага, ягонай навуковай і палітычнай дзейнасьцю, адзначае неспрыяльныя жыцьцёвыя ўмовы буйных палітычных беларускіх дзеячаў на эміграцыі і адцемлівае іхную нязломную веру ў прышласьць незалежнай Беларусі: „Спадар Дуж-Душэўскі – горны інжынэр, ён быў выкладчыкам у Горнай Школе Петраграду. У сучасны момант ён аддае сябе прапагандзе Беларусі. Ён не прымае

³⁷⁴ Struggling Russia. Vol. 2, Nos. 7-8. May 15, 1920. p.102.

³⁷⁵ Miller, David Hunter. My Diary at the Conference of Paris. New York: D. H. Miller, Appeal Printing Co., Vol. XVIII, Bulletins, 1924.

³⁷⁶ The New York Public Library. Slavic and Baltic Division. *QGA 73-3975.

³⁷⁷ A. MacCallum Scott. Beyond the Baltic. London, T. Butterworth limited, 1925.

³⁷⁸ A. MacCallum Scott. Beyond the Baltic. New York, George H. Doran Company, 1926, p.237.

³⁷⁹ Тамсама, с.241.

рэвалюцыйных мэтадаў. Ён верыць у тое, што калі яны будуць настойліва працягваць культурнае развіццё, ствараць сваю інтэлігенцыю і пашыраць выкарыстаньне нацыянальнай мовы ва ўсіх сфэрах ужытку, новая нацыя паступова знойдзе сродак стымуляцыі самапазнаньня. Ён надрукаваў свой падручнік па батаніцы. Ён таксама падрыхтаваў апісаньне і манумэнтальную гісторыю Беларусі, якую яшчэ пакуль ня змог выдаць. Ён паказаў мне манускрыпт, які таксама насычаны звесткамі па этналёгіі.

Пакуль мы сядзелі і размаўлялі, прыйшоў яшчэ адзін наведнік. Гэта быў спадар Ластоўскі, былы прэм'ер-міністар у былым кароткачасовым беларускім урадзе, цяпер-жа ён таксама эмігрант. Мы гутарылі да позьняй ночы і ўсё пра тое-ж. „Вы бачыце, як мы жывём”, – сказаў Дуж-Душэўскі, лагодна дакрануўшыся да пляча сваёй храбрай маленькай жончкі, якая сама не была палітыкам, але была зняволеная з-за палітычнай дзейнасьці свайго мужа. „Мы жывём у горшых кватэрных умовах за ангельскага работніка, а Ластоўскі-жа – прэм'ер-міністар, а я – міністар унутраных спраў. Але мы шчаслівыя мець гэты пакой. Запэўніваю вас, што гэта – добры пакой для Коўна. У мяне ёсьць дом і бібліятэка ў Вільні, але палякі не дазваляюць мне пераехаць туды. Гэта цяжкі час для нас, і мы пераносім вялікія цяжкасьці. Але мы працуем, і беларусы яшчэ стануць нацыяй”³⁸⁰.

Нарыс В. Ункоўскага „Президент Белорусской Республики”, надрукаваны ў часопісе „Возрождение”³⁸¹ – успаміны з часоў супрацоўніцтва аўтара ў газэце „Столичные Вести”. Менавіта тут ён і пазнаёміўся з будучым Прэзыдэнтам БНР Язэпам Варонкам³⁸²:

³⁸⁰ Тамсама, с.243-244: “Mr. Dush-Dushkauskas is a mining engineer, and was lecturer on this subject at the Mining School at Petrograd. At present he devotes himself to propaganda for White Russia. He adopts no revolutionary methods. His belief is that, if they persevere with cultural development, with rearing an educated class and with extending the use of the language as a literary medium, the new Nation will gradually find means for forcing recognition of itself. He is having printed a textbook on Botany which he has himself written. He has also prepared a monumental history and description of White Russia, which he has not yet been able to put into type. He showed me the MSS. It is crammed with ethnological lore.

As we sat talking another visitor arrived. It was Mr. Laistovski, who had been Prime Minister of White Russia in its short-lived Government, and who was now also an émigré. We talked late into the evening, and our theme was still the same. “You see how we live”, said Mr. Dush-Dushkauskas, with a caressing touch upon the shoulder of his brave little wife who is no politician, but who has been in prison for her husband's politics. “We are worse housed than an English workman; and Mr. Laistovski has been a Prime Minister and I Minister for Home Affairs. But we are lucky to have this room. I assure you it is a very good room for Kovno. I have a house and a library in Vilna, but the Poles will not let me go there. These are very difficult times for us all, and we suffer great privations. But the work goes on, and White Russia will yet be a nation”.

³⁸¹ „Возрождение”. Папіс, август 1956. с. 86-92.

³⁸² Пра Я. Варонку гл. таксама: А. Асіпчык. Язэп Варонка ў Чыкага. „Беларус”, №402, 1993.

„Сакратаром рэдакцыі быў сымпатычны студэнт-юрыст Пецярбургскага ўнівэрсытэту Язэп Якаўлевіч Варонка – беларус зь Беластоку. Высокі прыгожы брунэт, ён хадзіў ня ў сыціплай тужурцы, а ў адмыслова сшытым студэнцкім сурдуце, зашпіленым на ўсе гузікі. Падкрэслена запаволены, заўсёды чыста паголены, валасы на прабор і нязьменная памада. Ужываў дарагую „мужчынскую” парфуму й добра знаўся на ёй.

Жыў ён у памяшканьні рэдакцыі (Неўскі праспект, нумар 3, насупраць Галоўнага Штабу), спаў на стосах непрададзеных газэтаў (а іх тут былі горы). Заробленае прагульваў за лічаныя дні, а пасья любіў насыпеўваць нешта пра кішэню зь дзюркай.

У Пецярбургу выходзіў невялічкі часопіс „Тэатральное обозрение”, які каштаваў 5 капеек, дзе штодня друкаваліся падрабязныя афішы ўсіх спэтакляў і канцэртаў, а таксама тэатральная хроніка. Варонка даваў інфармацыйныя зацёмкі, а таму быў сталым наведнікам тэатральных грымёрных і, зразумела, заляцаўся да артыстак”³⁸³.

Нарыс Ункоўскага мае падзагаловак „Очерк петербургской богемы”, а таму аўтар адцёмлівае рысы, дэталі багемнага побыту, на фоне якога знаёміць чытача з А. Купрыным, Я. Чырыкавым, А. Аверчанкам, Скітальцам, В. Хлебнікавым ды іншымі: „Рэдакцыйныя сталы паўзверх рукапісаў, пошты й даведнікаў засьцілаліся непрададзенымі асобнікамі чарговага нумару газеты, а на іх ставілася закуска: нарэзаная скрылікамі каўбаса, кілька, салёныя гурочки, бульбяны вінэгрэт з буракамі і яйкамі. І самае прыцягальнае – вёдры квашанай капусты. І, зразумела, бутлі гарэлкі й шэрагі піўных бутэлек. Віна не было”³⁸⁴.

³⁸³ Тамсама, с.86: „Секретарем редакции состоял милый студент-юрист петербургского университета Иосиф Яковлевич Воронко – белорус, родившийся в Белостоке. Высокий красивый брюнет, ходил не в скромной тужурке, а в прекрасно сшитом студенческом сюртуке, застегнутом на все пуговицы. Томный, всегда гладко выбритый, прическа с пробором и неизменная помада. Душился хорошими „мужскими” духами и знал в них толк.

Жил он в помещении редакции (Невский, номер три, против Главного Штаба), спал на кипах непроданных газет (а их были горы). Жалованье прокучивал в несколько дней, а потом любил напевать что-то насчет кармана с дыркой.

В Петербурге выходил журнальчик „Тэатральное обозрение”, стоивший 5 копеек, где печатались ежедневно подробные афиши всех спектаклей и концертов и театральная хроника. Воронко давал информационные заметки, а потому был верным всегдашним театральным уборным и, конечно, ухаживал за артистами”.

³⁸⁴ Тамсама, с.87: „Редакционные столы поверх рукописей, почты и справочников были застланы свежими номерами непроданной газеты, и на них расставлена закуска: колбаса, нарезанная кусочками, килька, соленые огурчики, винегрет из картошки с бураками и яйцами. И главная

Ункоўскі, расказваючы пра вечар зь „імправізаванай творчай праграмаю”, не прыхарошвае сваіх герояў: вось „Купрын, на добрым падпітку, пальцамі нанізваў кільку на відэлец, відэлец бездапаможна трымцеў, а на ім кілька – і ніяк у рот не трапляла”³⁸⁵; Аверчанка „быў сапраўдным дэндзі – у адмыслова пашытым гарнітуры, гладка паголены, нязьменнае пэнснэ ў залатой аправе на носе, бо ён быў да трагічнасьці й да камізму блізарукі. Прыяжджаў у карэце, але, каб адпавядаць стылю, рукамі браў са жбана квашаную капусту, запіхваў у рот і запіваў гарэлкай”³⁸⁶; „бледны, да жаху схуднелы, з шалёнымі вачыма, якія блішчэлі галодным бляскам, паэт-футурыст Хлебнікаў, апануты ў падобнае да дзяругі ўбраньне, выў нешта незразумелае”³⁸⁷.

На гэтым фоне лягчэй зразумець танальнасьць успамінаў пра Язэпа Варонку: „Пазнаёміўся я з Варонкам у 1913 годзе, а эпістальна мы былі знаёмыя з 1911 году. Тады я быў рэдактарам другога „Всероссийского Студенческого Сборника”. Першы зьявіўся за колькі год перад тым пад рэдакцыяй І. Буніна й М. Целяшова. Варонка даслаў мне для зборніка падпісаную ягоным прозьвішчам праязічную мініятуру „Осеннее” й два вершы пад псеўданімам Юры Вегаў. Усё гэта я надрукаваў. Чысты прыбытак ад продажу зборніка прызначаўся пяцігорскаму студэнцкаму санаторыю. Першае выданьне разышлося, а калі зімою, у 1913 годзе, я пазнаёміўся з Варонкам, мы задумалі выпусьціць „Всероссийский Студенческий Сборник” другім выданьнем. Так і сталася: увесну 1914 году другое выданьне выйшла, дзякуючы незвычайнай энэргіі Я. Я. Варонкі, – кніга зьявілася ў вітрынах кнігарняў Пецярбургу, Масквы, Харкава, Кіева ды іншых гарадоў.

Мы з Варонкам сустрэкліся не радзей як два-тры разы на тыдзень у рэдакцыі „Воскресной Вечерней Газеты” і ў мяне. Ён быў ня дурань кульнуць чарку, і, памятаю, мы добра гульнулі на маскарадзе „Ярылава ноч”, дзе ўсё было дагары нагамі: Варламаў піў, а Давыдаў танцаваў, і ўсё было накшталт таго-ж... І самы танны білет бязь месца

достопримечательность – ведерныя кастрюли с квашеной капустой. И, конечно, графины с водкой и батарей пива. Вина не было”.

³⁸⁵ Тамсама, с.87: „Куприн, будучи на сильном взводе, пальцами нанизывал кильку на вилку, вилка безпомозно трепыхалась, а на ней килька – и никак в рот не попадала”.

³⁸⁶ Тамсама: „являлся настоящим денди – в прекрасном костюме, гладко выбритый, неизменное пенснэ в золотой оправе на носу, так как был до трагичности и до комизма близорук. Приезжал в карете, но чтобы соответствовать стилю, руками брал из жбана квашеную капусту, запихивал в рот и запивал водкой”.

³⁸⁷ Тамсама: „бледный, истощенно худой, с безумными глазами, светившимися голодным блеском, поэт-футурист Хлебников, одетый в странное подобие одеяния из рогажи, был нечто нечленораздельное”.

каштаваў 25 рублёў, што па тых часоў было страшэнна дорага. Я заплаціў за свой „уваходны”, а Варонка, як заўсёды, „злаўчыўся”. Мы весела прабавілі час, скакалі з маскамі, пілі каньяк, цешылі дурня да самага ранку.

Вайна 1914 году. Мяне мабілізавалі як малодшага доктара ва ўласны санітарны цягнік Імпэрагрышы Аляксандры Фёдараўны, і з Варонкам мы больш не сустракаліся. Але ён часта пісаў мне і на адрас цягніка, і на маю харкаўскую кватэру. Мушу прызнацца, я адказваў не заўсёды. У ягоных лістах не было нічога актуальнага. Ён працягваў супрацоўнічаць з „Обзором театров”. Арганізоўваў штотыднёвыя часопісы – „Вереск”, „Колосья”, але яны спыняліся пасля выхаду першага-ж нумару. Яму фатальна не шанцавала. Сябраваў зь ведамым таленавітым паэтам Мікалаем Агніўцавым. Той хваліў вершы Варонкі, падпісаныя псеўданімам Юры Вегаў³⁸⁸.

У гэтых успамінах знаходзім ня толькі цікавыя звесткі пра маладыя гады будучага прэзідэнта БНР, але й выдатную ілюстрацыю таго, як успрымаўся сам факт паўстаньня Беларускай Народнай Рэспублікі сярод расейскіх інтэлігентаў; нездарма той самы В. Ункоўскі называе інфармацыю пра фармаваньне кабінэту міністраў БНР „атамнай бомбай”³⁸⁹.

³⁸⁸ Тамсама, с.91-92: „Познакомился я с Воронко в 1913 году, а эпистолярно знакомы с ним с 1911 года. Я тогда был редактором второго „Всероссийского Студенческого Сборника”. Первый вышел несколько лет раньше, под редакцией И. Бунина и Н. Телешова. Воронко прислал мне для сборника подписанную его фамилией прозаическую миниатюру „Осеннее” и два стихотворения под псевдонимом Юрий Вегов. Всё это я напечатал. Чистая прибыль от продажи издания шла пятигорскому студенческому санаторию. Первое издание разошлось, а когда зимою, в 1913 году, я познакомился с Воронко – мы замыслили выпустить „Всероссийский Студенческий Сборник” вторым изданием. Нашу затею осуществили, и весной 1914 года второе издание вышло благодаря исключительной энергии И. Я. Воронко – книга тотчас появилась на витринах книжных магазинов Петербурга, Москвы, Харькова, Киева и других.

Мы с Воронко встречались не реже, чем 2-3 раза в неделю в редакции „Воскресной Вечерней Газеты” и у меня. Он был не дурак выпить и, помню, знатно мы кутнули на маскараде „Ярилина ночь”, где все было шиворот навыворот: Варламов пил, а Давыдов танцевал и в таком роде вся программа. И самый дешевый билет, без права сидеть, стоил 25 рублей, что по тогдашним временам было безумно дорого. Я заплатил за свой „входной”, а Воронко, конечно, „словчился”. Мы весело провели время, танцевали с масками, пили коньяк в буфете, беспардонничали до утра.

Война 1914 года!.. Я был призван по мобилизации младшим врачом в собственный санитарный поезд Императрицы Александры Федоровны и с Воронко больше не встречался. Но он мне часто писал и в поезд, и на адрес моей харьковской квартиры. Я отвечал неаккуратно, каюсь. Его письма не представляли животрепезуэго материала. Продолжал сотрудничать в „Обзрении театров”. Организовывал еженедельные журналы, но они прекратились после выхода первого номера: „Вереск”, „Колосья”. Злосчастный рок его преследовал. Дружил с известным талантливым поэтом Николаем Агнiewiczевым. Тот одобрял его стихи, которые Воронко подписывал псевдонимом – Юрий Вегов”.

³⁸⁹ Тамсама, с. 92.

У беларускіх газэтах змяшчаліся, хоць і рэдка, таксама пераклады ўспамінаў чужамоўных аўтараў: Пэтэры Ахола, рэдактара фінскамоўных газэтаў „Інгеры” і „Нева” пра падарожжа па Беларусі падчас Першай сусветнай вайны³⁹⁰, летувійца Баліса Сруога „Сабачыя справы”³⁹¹ – пра нямецкія канцэнтрацыйныя лягеры ў Штутгарце (Усходняя Прусія), дзе ён расказаў, у прыватнасці, гісторыю двух вязьняў-беларусаў.

Своеасаблівай формай мэмуарнага жанру зьяўляюцца ўспаміны адной асобы, пашыраныя і паглыбленыя сьведчаньнямі іншых вачавідцаў. Такая форма мае вельмі істотнае значаньне ў выпадках, калі асьвятляюцца невядомыя або малавядомыя старонкі гісторыі.

Прыкладам, сёньня дасьледчык гісторыі беларускай эміграцыі ў Аўстраліі можа абaperціся бадай што толькі на мэмуарныя кнігі Ё. Клуніцкага „Першыя крокі”³⁹², Алесья Алехніка „Пад бел-чырвона-белым” ды на артыкул Вольгі Качан у аўстралійскай энцыклапэдыі³⁹³. Таму бяспрэчную вартасьць набывае публікацыя ў другой частцы гэтай кнігі рэфэрату-ўспамінаў Аляксандра Калодкі „Беларусы ў Аўстраліі”.

Ягоньня ўспаміны дарэчы дапоўніць тут дасланымі ў свой час з Аўстраліі і выдрукаванымі ў эміграцыйных выданьнях лістамі-ўспамінамі:

„Прыбыўшы ў Аўстралію, мы трапілі ў самую сьпякоту. Вось выйшлі з параплаву, упёрліся нагамі моцна ў цьвёрды грунт, а ўсё яшчэ здавалася, што зямля хістаецца пад нагамі: мы хапаліся адзін за аднаго, каб супольнымі сіламі ўстаяць галовамі ўгору!

Тут зь нейкага дабрачыннага згуртаваньня, якіх у Аўстраліі процьма, частавалі кожнага з нас, даючы па два яблыкi. А выгрузілі нас са дзеве тысячы асобаў!

Частуючы, жанчыны кожнаму нешта важнае гаманілі, а мы ўважліва слухалі і... нічагусенькі не разумелі.

Пасадзілі нас у вагоны, якія – пасья эўрапейскіх – паказаліся нам вельмі сьмешнымі, як дзяціныя цацачкі. Так пакалясілі ў лягер недалёка ад гарадка Норгтам.

³⁹⁰ „Бацькаўшчына”, № 24-25(508-509), 26 чэрвеня 1960, с.6-7.

³⁹¹ „Бацькаўшчына”, № 12-13 (547-548), 26 сакавіка 1961, с.4.

³⁹² У.Клуніцкі. Першыя крокі. Агляд беларускага грамадзка-нацыянальнага жыцьця ў Аўстраліі. Выданьне Згуртаваньня Беларускіх Патрыётаў. Сьднэй, Аўстралія, 1953.

³⁹³ O. Katchan. Byelorussians. In: The Australian People. An Encyclopedia of the Nation, Its People and Their Origins. General editor, James Jupp. North Ryde, NSW : Angus & Robertson, 1988.

Лягер быў пасьялаваенны: тут падчас вайны 1941-1945 гадоў жаўнеры праходзілі падрыхтоўку. Увесь пляц быў падзелены на чатыры часткі – эры³⁹⁴, а ў кожнай эры было па 100 даўжэзных бляшаных баракаў, што стаялі „на курыных ножках”, значыць, на слупох мэтровай вышыні. У бараках пастаўлена па 50 ложкаў у радок на два бакі.

Кожны ложка жалезны, а на ім шарсьцяны матрац, накрыты белай посьцілкай з чатырма ваўнянымі пледамі, а зверху ляжала маленькая падушачка – цьвёрдая, як камень, няведама, з чаго зроблена.

На кожным ложку ляжаў кавалак картону, на якім вялікімі знакамі надрукаваны нумар кожнага з нас. А прытым у кожнага вісеў на грудзях, як мэдаль, выпісаны нумар, каб мы не пагубляліся: так нас абазначалі ў порце Нэапаль у Італіі. Праз усю дарогу да порту Фрэмэнталь ў Аўстраліі нас выклікалі не па прозьвішчы, а па нумарох (гонар не вялікі!). Аж нарэшце вярнулі нам уласныя імёны-прозьвішчы, і я дастаў тытул „містэр” Чабатар, прозьвішча, якое страціў месяц таму назад, а нумар 613 застаўся ў маёй памяці.

Да ўсяго было дадазена: 2 талеркі, кубак, лыжка, нож, відэлец – усё трэба самому мыць! І яшчэ 2 ручнікі й піжама, мыла і абавязкова пачачка „аспро” – таблеткі ад болю галавы (з гэтым нельга разлучацца!).

За пару дзён нас паклікалі ў лягерную краму і адзелі па аўстралійскай модзе мужчын і жанчын. Я-ж дастаў пры гэтым капялюш (дасюль ніколі гэтакай фацэцыі не насіў), рубашку, марынарку, порткі, панчохі й чаравікі. Дык выйшаў стуль, як кажучь, франт з паліваным носам!

Кожны тыдзень даставалі мы па 10 шылінгаў – „кішанковых” – на дробныя выдаткі. І раз на тыдзень мелі бясплатнае кіно, дый глядзелі як „баран на маляваных вароты”: нехта там балбоча, але ліха яго ведае што”³⁹⁵.

Такія лісты дапаўняюць, узбагачаюць зьбедненыя на дэталі й жыцьцёвыя падрабязнасьці рэфэраты-ўспаміны зь іхным зразумелым імкненьнем да абагульненьня. Спалучаныя разам, яны даюць адначасна і маляўнічую і шырокую карціну жыцьця беларускіх эмігрантаў у Аўстраліі.

³⁹⁴ Зона (ад анг. Area).

³⁹⁵ К.Чабатар. Мы – эмігранты. Аўстралія. „Божым шляхам”, №3(108), травень-чэрвень, 1968, с.11.

Адсюль няцяжка зрабіць вывад, што кожная з формаў мэмуарнага жанру вылучаецца сваім спецыфічным падыходам да мінулага, мае сваю „жніўную дзялянку”, але кожная па-свойму вартасная для гісторыкаў і нашчадкаў, бо яна адлюстроўвае зь мінулага нешта сваё, адметнае. А ўсе разам яны ствараюць багатыя магчымасьці для грунтоўнага аналізу розных бакоў мінуўшчыны й нават для ўдакладненьня многіх агульнапрынятых паглядаў.

Выключная роля мэмуарнай літаратуры ў стварэньні гісторыі самой беларускай эміграцыі. Мэмуары ахопліваюць усе больш-менш важныя падзеі, выяўляюць розныя зрэзы і ўзроўні жыцьця беларусаў на эміграцыі, паказваюць дзейнасьць беларускіх лідэраў ва ўсёй яе складанасьці й супярэчлівасьці. Таму для гісторыка ўспаміны – адна (а часам і адзіная!) з найбольш важкіх крыніц усьведамленьня эміграцыйных працэсаў.

Тут, мабыць, неабходна адцеміць, што самі мэмуарныя матар’ялы не прэтэндуюць на ролю афіцыйнага дакумэнта. І толькі неспрыяльныя для Беларусі ўмовы ХХ стагодзьдзя (жыцьцё ў савецка-фашыстоўскім грамадзтве) у шэрагу выпадкаў вымушаюць мэмуары адыгрываць не ўласьціваю ім ролю.

На самой справе, суадносіны афіцыйных дакумэнтаў і мэмуараў зусім не адназначныя. Па-першае, нельга перабольшваць значэньне дакумэнта, бо ён таксама мае аўтара, і „ніводзін дакумэнт ня можа сказаць нам больш за тое, што думаў яго аўтар: што ён думаў пра тое, што адбылося; што ён думаў пра тое, што павінна адбыцца і адбудзецца; а можа толькі тое, што ён хацеў, каб іншыя думалі, што ён думае; ці нават толькі тое, што ён сам думаў, што думае”³⁹⁶.

Па-другое, паміж афіцыйнымі дакумэнтамі і ўспамінамі існуе складаная дыялектычная сувязь: успаміны правяраюцца дакумэнтамі, але й дакумэнты, у сваю чаргу, правяраюцца ўспамінамі. Напрыклад, у афіцыйных паперах савецкіх службістаў сьцьвярджаецца, што Францішак Аляхновіч быў арыштаваны за недазволены пераход мяжы СССР³⁹⁷. Між тым, сам Аляхновіч у сваіх успамінах „У кіпцюрэх Г.П.У.”³⁹⁸ пераканаўча й доказна абвяргае гэтае сьцьверджаньне й паказвае, што ўся гісторыя ягонага прыезду ў Савецкі Саюз і

³⁹⁶Э. Г. Кар. Гісторык і яго факты. „Беларускі гістарычны агляд”, том 4, сшыткі 1-2(6-7), сьнежань 1997, с.80.

³⁹⁷Расціслаў Плятонаў. Лёсы. Гісторыка-дакуменгальныя нарысы аб людзях і малавядомых падзеях духоўнага жыцьця ў Беларусі 20 – 30-х гадоў. Мінск, 1998, с.59-61.

³⁹⁸Ф. Аляхновіч. У кіпцюрэх Г.П.У. Менск, 1941-42.

наступнага арышту – нішто як правакацыя бальшавіцкіх карных ворганаў.

„Канешне, факты й дакумэнты важныя для гісторыка. Але не рабіце зь іх фэтгыша, – значае ангельскі гісторык Э. Г. Кар. – Яны не прадстаўляюць гісторыю самыя па сабе”³⁹⁹. Тым больш, што з пункту гледжаньня гісторыка, мэмуары – такія-ж дакумэнты, як і гандлёвыя пагадненьні, падатковыя рэестры, выбарчыя сьпісы й г.д.

Менавіта таму аўтары першых грунтоўных дасьледаваньняў па гісторыі нашай эміграцыі ў ЗША⁴⁰⁰ – доктар Вітаўт Кіпель і ў Канадзе⁴⁰¹ – доктар Янка Садоўскі, якія самі былі непасрэднымі ўдзельнікамі, творцамі гэтай гісторыі, мелі багатыя архівы, выкарысталі разнастайныя дакумэнты, тым ня менш, у свае кнігі яны ўвялі шматлікія сьведчаньні прыватных асобаў. Таму сярод іхных бібліяграфічных спасылак знаходзім і такія, як „гутарка”, „ўспамін”, „інтэрвію” і іншыя.

У апошнія дзесяцігодзьдзі працэс асваеньня беларускіх эміграцыйных мэмуараў становіцца ўсё больш інтэнсыўным.

На ўспамінах грунтуюцца кнігі Яна Максімока аб Беларускай гімназіі імя Янкі Купалы ў Заходняй Нямецчыне⁴⁰², Лідзіі Савік пра жыцьцё й дзейнасьць Барыса Кіта⁴⁰³, Аляксандра Лукашука – пра Янку Філістовіча⁴⁰⁴, Сяргея Ёрша – пра гісторыю Беларускай Незалежніцкай Партыі⁴⁰⁵.

І ўсё-ж асваеньне беларускай эміграцыйнай мэмуарыстыкі яшчэ толькі пачынаецца. Ня раз, чытаючы дасьледаваньні рэлігійнага, палітычнага ці культурнага жыцьця эміграцыі, якія выдаюцца на Беларусі, бачыш, што аўтару не стае жывых фактаў, што ягоным меркаваньням й высновам не хапае разуменьня рэальных эміграцыйных працэсаў ва ўсёй іх складанасьці й супярэчлівасьці.

Галоўная задача гэтай кнігі якраз і заключаецца ў тым, каб увесьці ў навукова-дасьледчы зварот агромністае нявыкарыстанае багацьце

³⁹⁹ Э. Г. Кар. Гісторык і яго факты, с. 82.

⁴⁰⁰ Вітаўт Кіпель. Беларусы ў ЗША. Менск, 1993.

⁴⁰¹ John Sadouski. A History of the Byelorussians in Canada. Belleville, Ontario, 1981.

⁴⁰² Ян Максімок. Беларускае гімназія імя Янкі Купалы ў Заходняй Нямецчыне, 1945-1950. Нью-Ёрк – Беласток, 1994.

⁴⁰³ Л. Савік. Космас беларуса. Жыцьці Барыса Уладзіміравіча Кіта, асветніка, вучонага, патрыёта. Мінск, 1996.

⁴⁰⁴ А. Лукашук. Філістовіч. Вяртаньне нацыяналіста. Менск, 1997.

⁴⁰⁵ С. Ёрш. Вяртаньне БНП. Асобы і дакумэнты Беларускай Незалежніцкай Партыі. Менск-Слонім, 1998.

беларускіх эміграцыйных мэмуараў, якое можа стацца і стымулам і асновай новых грунтоўных дасьледаваньняў.

Спадзяемся, што публікацыя „Беларускай мэмуарыстыкі на эміграцыі” актывізуе цікавасьць да самой эміграцыі, да тых, хто на працягу дзесяцігодзьдзяў годна нёс беларускую нацыянальную ідэю, зьберагаў гістарычную й культурную спадчыну беларусаў, у розных кутках зямлі нястомна й плённа працаваў на карысьць беларушчыны.

КАМУНІКАТ.ORG

Беларуская хатка⁴⁰⁷

Менск. 1916 год. Вайна зь немцамі. На Захараўскай вуліцы, 24, супраць Новага Касьцёлу, у трохпавярховым будынку, апошнія дзьверы й вітрыннае акно. Над ім надпіс: „Саха й Лучынка”. У вакне некалькі кніжак і брашурак з дзіўнымі загаловакмі, непрывычнымі для школьніцы расейскай школы. Ды гэта мяне й ня дужа цікавіць наразе. Я прыйшла сюды атрымаць для шыцьця накроеныя салдацкія кашулі, бо тут – камітэт дапамогі ахвярам вайны.

– Чаму ты, дзяўчынка, не адказваеш мне па-беларуску, як я гавару? – зьвяртаецца да мяне, адлічваючы кавалкі мутна-жаўтавай бязі надзвычай ветлівая й прыемная маладая паненка ці жанчынка зь лёгкай касавочынкай. – Далікатнасьць вымагае адказаць у тэй мове, у якой да цябе зьвяртаюцца, ведама-ж, калі ўмееш .

– Я ня знаю, – зьмешана пралепятала я, прывыкшая, што ў афіцыйных установах трэба гаварыць па-руску.

– Што ня ведаеш? Ня ведаеш ці ня ўмееш? Пэўна-ж умееш! Па носе бачу, што ўмееш, – весела сьмяецца. – Глянь, тата, яна ня ведае, ці ўмее па-беларуску.

Старэйшы, але не стары чалавек у сёвай даматканай марынарцы, што ўдала пасавала да ягонай стройнай фігуры й прадаўгаватага далікатнага твару з барадой клінком, глянуў вясёлымі шэрымі вачыма зь іскрынкай насьмешкі:

– Нічога, скоро пазнае, што йнакш ня ўмее, а толькі па-беларуску. – І зноў схіліўся над паперамі свайго стала, што стаяў у далейшым

⁴⁰⁶ Настаўніца й грамадзкі дзеяч. Пачынала працу настаўніцы ў Менску ў 20-х гадох разам з Уладзіславай Францаўнай Луцэвіч (жонкай Янкі Купалы). У тым-жа часе выдрукавала некалькі дапаможнікаў і апавяданьняў для дзяцей малодшага ўзросту. Памерла ў 1982 г. у ЗША.

⁴⁰⁷ Друкуецца па рукапісу, які захоўваецца ў архіве БНІМа (Нью-Ёрк). Часопісны варыянт: А.С. Калісці ў Менску. „Беларуская Моладзь”, № 8, верасень-кастрычнік 1960, с.7-10.

спакойным куце пакою. Гэта быў Антон Лявіцкі, наш пісьменьнік Ядвігін Ш. (Ядвігін Швагер), і ягоная дачка Ванда Лявіцкая, пазней жонка Язэпа Лёсіка.

Сталася, што я засталася памагаць, замяняючы Ванду, якая мела шмат працы больш для яе адпаведнай. Выдаючы бялізну, я бачыла, што сюды прыходзяць іншыя, гавораць, раяцца, чытаюць лісты, спрачаюцца, цешацца або маркоцяцца. Гэта былі Ўладыслаў Галубок, Зьмітрок Бядуля, Рамуальд Зямкевіч. Усе гавораць такой мовай, як у нас дома, але пра што? Мне, пятнаццацігадовай дзяўчыне з ускраіны тагачаснага Менску, было мала зразумела. Карэктурку прыслалі... Рукапіс захавай... Набраць пэтыгам.. Пішуць зь Вільні... Адкажы ў Пецябург... Хворы... Верш прыслаў. Напішы. Адкажы... У суседнім пакою быў музэй тканінаў, вакол якіх заўсёды клапаціўся Рамуальд Зямкевіч.

Ванда вяла ўсю перапіску. Укладаючы свае літаратурныя здольнасьці, цеплыню свайго добрага сэрца й замілаваньне да кожнай праявы беларускага адраджэньня, яна адказвала на шматлікія лісты й допісы сваім прыгожым почыркам; падобнага па характэру, выразнасьці й заўсёднай аднолькавасьці не даводзілася спатыкаць ніколі больш і нідзе.

У міжчасе Ванда падсоўвала мне тую ці іншую кніжку. Гэта былі асобныя нумары газэты „Наша Ніва”, „Малая Беларусь”, Коласавы „Песьні жалбы”, „Родныя зьявы”, Гарэцкага „Рунь”, Багушэвічэва „Дудка Беларуская”, Ядвігіна Ш. „Бязрозка”, Багдановічаў „Вянок”, К. Буйлы „Курганная кветка”, Цёткі „Скрыпка Беларуская”, Бядулевы „Абразкі”. Але найбольш помніцца „Шляхам жыцьця” Янкі Купалы. Гэтыя кніжкі я чытала й давала чытаць сваім школьным сяброўкам. Цяпер мне трудна ўспомніць усе. Шмат кніжак было, значыць, вялікая работа ўжо была разгорнута і ў Вільні, і ў Пецябурзе, і гэтая групка дзеячаў была зь імі цесна зьвязана. Розумам усё прачытанае, бачанае тут і чутэе я ўспрыняла з часам і паволі, але сэрцам вычула, што ўсе гэтыя людзі зь іхнімі ідэямі й справамі, хоць і недасягальна вышэйшыя, але зусім блізкія, простыя, родныя і, як магла, цягнулася да іх.

Скора гэтая групка дзеячаў займела драўляны будынак, тут-жа, на Захараўскай 18 (некалькі дамоў у напрамку чыгуначнай царквы), у якім панна Людміла, пасьлей жонка Фабіяна Шантыра, з маткаю мелі сталоўку дамашніх абедоў. Гэты будыначак і стаўся першай „Беларускай Хаткай”. Гэта была сапраўдная хатка, „стол і дом” для ўсіх беларускіх дзеячаў, якія прыбывалі ў Менск. Сюды прыехаў

пасьлей Алесь Гарун із ссылкі й жыў са сваёй маткай, наладзіўшы тут кнігарню, пра якую піша генэрал Францішак Кушаль у сваіх успамінах; сюды вярнуўся з высылкі Язэп Лёсік і заснаваў тут рэдакцыю газеты „Вольная Беларусь”, якая пасьлей пераехала ў Юбілейны Дом. Гэта быў сапраўдны прыпынак для жыцця й для працы групы сьведомых беларусаў, абагрэтых гаспадарнасьцяй і ахвярнасьцяй Ванды й Людвікі.

Я хачу затрымацца на гэтай рабоце, якую вяла гэта невялікая групка беларускіх дзеячаў у гэтай хатцы з намі – моладзьдзю.

Кожную суботу ладзіліся вечарніцы-суботнікі для моладзі, зь якой рознымі шляхамі давялося асабіста спатыкацца. Нас, школьнікаў, было нямнога ды некалькі юнакоў-чыгуначнікаў, якіх прыводзіў Уладыслаў Галубок. Старэйшыя прыходзілі ўсе, хто на гэту пару быў у Менску. Найбольш выразна помняцца Ядвігін Ш., Ванда, Галубок, Бядуля й дзьве ягоньы сястры, панна Людвіка. Скора зьявіўся Аркадзь Смоліч.

Цікавы мэтад уплыву на нас выбралі гэтыя людзі. Выглядала, што зьбіраюцца гэтыя дарослыя людзі, а мы так сабе, радыя, што запрошаныя й можам прысутнічаць. Ніхто нам не чытаў лекцыяў, не павучаў, не рабіў заўвагаў, не агітаваў, нават, здавалася, мала на нас зварачалі ўвагу, але мы шырака адчыненымі вачыма глядзелі, слухалі і адкрытым сэрцам упітвалі.

Ну вось. Сабраліся першы раз у сьпякотную восеньскую суботу. Цёпла, чыста, утульна ў сьвятліцы, дзе ўдзень была сталовая дамашніх абедоў, а цяпер сталы й крэслы, ссунутыя да сьценкі. Мы, як вераб’і на дроце, прымасьціліся на іх.

– Што-ж, можа, пасьпяваем, сабраўшыся? – прапануе Лявіцкі.

– Але-ж хто пакіруе? – цікавіцца Бядуля.

– Ну, хіба ўжо я, пакуль знойдзецца хто больш адпаведны. І выходзіў на сярэдзіну пакою Аркадзь Смоліч, малады, шыракаплечы, з буйнымі энэргічнымі рысамі твару, ільняной чупрынай. Дарослыя, усе да аднаго, хто мог ці ня мог сьпяваць, станавіліся, клікалі нас. Гэтак кожны суботнік мы вучылі па аднэй, па дзьве песьні: „Камар”, „Ці ў полі”, „Ой, не кукуй, зязюленька, рана”, „Ці ня быстра рэчанька”, „Ой, ляцелі гусі”, калядныя, вясельныя, купальныя. Сьпяваць было найбольш любімым заняткам на нашых суботніках, але гэта не былі сьпеўкі з муштрой і вывучэньнем партыяў – проста сьпявалі на чатыры галасы, а выходзіла добра.

Потым хто-небудзь із старэйшых прапаноўваў дэклімацыю. Дэклімаваў Галубок сваю „Будучыню”, Купалавага „Мужыка”,

жартаўлівыя вершы Паўловіча; Смоліч дэклімаваў „Ты, мой брат, каго зваць беларусам” Гаруна, „Краю мой родны” Багдановіча; Ванда Лявіцкая чытала Цёткавы й Буйлянкавы вершы. Тут-жа гаварылі пра аўтара – дзе ён, як ён. Па-свойску, па-сямейнаму, як аб браце. Так мы даведаліся, што Максім Багдановіч мае прыехаць, што ён хворы. Пэўна-ж, ня трэба казаць, што на другім суботніку дэклімаваў ужо хто-небудзь і з нас, вучняў. Але ніяк не магу ўспомніць, каб хто даваў заданьне, каб вывучыў дэклімацыі: проста хацелася рабіць тое, што робяць дарослыя.

Нехта прапанаваў паскакаць. Усе старэйшыя бралі нас у пары. Той-жа самы Смоліч у першай пары, патрасаючы чупрынай, вучыў скакаць „Лявоніху”, „Юрачку”. Ведама-ж, пасьлей мы ўжо скакалі й самі, але што гэта за скокі, скажам, бязь дзядзькі Лявіцкага, без Галубка! Бядуля не скакаў ніколі з намі, не дэклімаваў, затое сьмяшыў нас жартамі ды трапнымі мянушкамі.

Часам нехта чытаў з прозы Гарэцкага ці Коласа. Нехта загадваў загадкі, тады зноў пелі, а то проста гулялі ў гульні: „вяровачку”, „трэці лішні”, „пярсыцёнак”, „кот і мышы”, хто што ўмеў – прапаноўваў, і ўсе весяліліся.

Разыходзіліся заўсёды шчаслівыя, свае, блізкія, з багатымі ўражаньнямі, з новымі ведамі, а галоўнае – з пачуцьцём, што дакрануліся да нейкай своеасаблівай атмасфэры інтэлігентнасьці, ідэйнасьці, далікатнасьці, духовай вышыні, якой, можа, ніколі не знаходзілі перад гэтым, і якой, пэўна, вельмі прагнула й жадала маладая чулая душа.

У вадзін з такіх восеньскіх суботнікаў зьявіўся Максім Багдановіч. Высокая, худая, сутулая постаць, павольныя рухі, ціхі нізкі голас. Ён быў зусім не падобны да тых фота, што мы знаходзім тут у нашых эміграцыйных выданьнях. Пэргамэнтна бледны твар. Сур’ёзны, спакойна-выпытваючы позірк бліскучых вачэй. Па тэй пашане, якую яму ўдзялялі дарослыя, па той любові, якой яго акружалі Смоліч, Ядвігін Ш., мы разумелі, што гэта вялікі чалавек, і пранікліся глыбокай пашанай да яго.

Максім Багдановіч сядзеў на нашых вечарніцах ціха, бязмоўна, безудзельна. Толькі па ледзь значнай шчаслівай усмешцы, якая квола зацвьітала на ягоных тонкіх вуснах, мы бачылі, што ён цешыцца і з нашых сьпеваў і скокаў і асабліва з дэклімацыяў, але, калі ён прабаваў падысьці да каго з нас, загаварыць, пажартаваць, мы з глыбокай пашанай і страхам, як перад нечым непараўнальна вышэйшым, амаль надлюдзкім, змаўкалі, як спужаныя вераб’і, а ён,

прачулена насыцярожаны, думаў, што гэта страх і асыцярожнасьць перад ягоным хворым станам. Адноўчы на нейкую заўвагу Смоліча ён адказаў: „Ды дзе мне, мяне моладзь баіцца”.

Незабыўная сцэна адной прадкаляднай вечарніцы канца 1916 году. Смоліч запрасіў усіх сесьці. Усе размясьціліся ля сьцен пакою, слаба асьветленага з прычыны ваеннага часу.

– Я маю прачытаць вам верш, новы твор, – сказаў паважна. Тон голасу нізкі, прыцішана-значны. – Аўтар прасіў не называць ягонага імя.

Паўза. Усе прыціхлі. Смоліч урачыста-ціха прачытаў „Пагоню”. Скончыў. У прысьменным пакою панавала абсалютная ціша. Пасьля ўзрыў пытаньняў.

– Хто гэта? Хто? – Старэйшыя паўскаквалі зь месцаў. – Гэта небывалае ў нашай... ды што ў нашай – у сусьветнай літаратуры. Хто гэта? Хто напісаў?

Акружылі Смоліча.

– Я звязаны словам, я не магу сказаць, пастарайцеся адгадаць.

– Прачытайце яшчэ раз. Гэта... гэта... – не знаходзіць слоў Ядвігін Ш. Уселіся зноў, і цяпер ужо Смоліч не чытае, а пранікнёна дэкламуе. Заканчвае амаль скандуючы:

– „Старадаўняй Літоўскай Пагоні ні разьбіць, ні спыніць, ні стрымаць”.

Зноў ціша.

– Гэта можа быць або Янка Купала, або... або наш Максім, – шырака расчынiўшы вочы, выпаліў нехта.

– Ён!

Усе ахнулі, змоўклі. А аўтар сядзіць у процілеглым канцы пакою, ледзь ухапляючы паветра сваімі сухотнымі грудзьмі.

Смоліч шырокім крокам падыходзіць да Максіма Багдановіча:

– Вось цяпер я маю права публічна прывітаць Вас з нованароджаным вялікім творам, – і тонкая рука Максіма згубілася ў буйной энэргічнай руцэ Смоліча, а затым і ўся ягоная постаць патанула ў шырокіх абдымках магутных Смолічавых рамянаў.

– Ды пусьці ты, мядзьведзь, – бароніць Бядуля, адпiхваючы Смоліча, намагаючыся падысьці прывітаць аўтара. Але Багдановіча вітае ўжо Лявіцкі, абдымаючы яго.

– Ну, калі такое маглі напісаць, то Вам і зусім паміраць нельга, – выпаліў з узрушэньня гарачы Галубок і тут-жа, зразумеўшы, якое глупства лягнуў, заліўся слязьмі (неўзабаве той самы Галубок павязе

Багдановіча ў Ялту, дзе той і памрэ). Тут Бядуля падышоў да Багдановіча з шырокай усмешкай на мяккім твары:

– Дык, кажаш, „ні разьбіць, ні спыніць, ні стрымаць”? Хэ-хэ. Сокал! – паціскаючы ягоную руку, папляскаў па плячу. Мы сядзелі прыціхшы, не разумеючы яшчэ, што вось зараз сталіся сьведкамі вялікай падзеі.

– Можна, папросім, каб аўтар сам прачытаў свой твор? – запытаў Смоліч.

– Аўтара... аўтара... – панеслася шумна з усіх бакоў, але Багдановіч адмовіўся. Ён адчуваў сябе зусім зняможаным. Гэтым разам мы ўсе скора разышліся.

Ваенныя й палітычныя падзеі спынілі нашы вечарніцы. Праца прыняла іншыя формы й характар. Але гэтыя сустрэчы далі нам аснову беларускага сьветапагляду. Там мы пазналі, хто мы, знайшлі ідэю, мэту жыцьця й працы, навучыліся любіць і шанаваць беларускае слова і ўсіх беларусаў без падзелу на веравызнаньні й на тое, калі і якая палітычная хваля прынесла дзеяча. Абы прынесла, абы да нас. Бо мяняліся часы, мянялася палітычная сытуацыя, паяўляліся новыя людзі, і ўсе былі як адна беларуская сям’я. Скора паявіўся заўсёды задумлівы, чулы й сардэчны Алесь Гарун і заняўся працай у кнігарні. Неўзабаве за ім _ паважны, суворы з выгляду, але вельмі дабрадушны Язэп Лёсік, з прыбыцьцём якога шырака разгарнулася выдавецкая справа. Браты Ждановічы з Фальскім заснавалі беларускі аматарскі тэатар, які ў Менску ўпершыню даў паказ „Паўлінкі” Янкі Купалы і „У зімовы вечар” Э. Ажэшкі. Гэты тэатар наведваў Слуцк, Магілёў, Бабруйск, Радашкавічы, даючы там па колькі беларускіх спэтакляў, якія заўсёды заканчваліся дэвэртымэнтам са сьпевамі, скокамі, дэклямацыяй. І вось тая самая групка школьнай моладзі, што наведвала вечарыны, была й сьпевакамі, і танцорамі, і дэкляматарамі. З часам некаторыя зь іх затрымаліся пры Беларускім Дзяржаўным Тэатры, іншыя сталі настаўнікамі, але ніхто не згубіўся, не адышоў. Але гэта ўжо 1917 год.

Пазьней прыехаў Францішак Аляхновіч, які таксама, як і Галубок, сеяў зярняты беларускай сьведамасьці праз тэатральнае мастацтва. Паявіўся працавіты незабыўны Ўладзімер Тэраўскі. Янка Купала, Якуб Колас, Купаліха былі ў непасрэднай блізкасьці праз увесь час працы ў Менску. Калейдаскопам праходзяць праз успаміны такія выдатныя постаці, як Тарашкевіч, Шантыр, браты Гарэцкія, кс. Абрантовіч, кс. Цікота, Альбэрт Паўловіч, Макар Краўцоў, Тамаш

Грыб, Мікола Шыла, Кастусь Езавітаў, Вацлаў Ластоўскі, сёстры Бадуновы, Пелагея Захарка, жонка Васіля Захаркі, Паўлінка Мядзёлка.

Багага хто зь іх апынуўся на эміграцыі: генэрал Францішак Кушаль, якога ведала маладым афіцэрам беларускага войска; Міхась Міцкевіч, былы супрацоўнік газеты „Вольная Беларусь”; Ганна Акановіч, пра якую чула як пра сястру Сьцяпана Некрашэвіча; Антон Адамовіч... Але гэта ўжо з далейшых успамінаў.

КАМУНІКАТ.ORG

Беларусы на Салаўках⁴⁰⁹

Беларусь ты мая, Беларусь,
Сінявокая сястра Ўкраіны...

У 1655 годзе, пасля вайны Масквы і Ўкраіны з Польшчаю, вайны, дзеля якой Багдан Хмяльніцкі ў 1654 годзе заключыў згоду з Маскоўскаю дзяржаваю, пратапоп Максім Філімонавіч у сваіх „Прелестных пісьмах”-праклямацях пісаў да беларусаў, каб яны „ўсе да ягонаі міласьці, яснавельможнага нашага гетмана Багдана Хмяльніцкага прыхіляліся і ў апеку ды пратэксцыю ўдаваліся; каб, крый Божа, Масква ў нашых мясцох на сваім праве не паставіла й на вечны час у халопы й падданья нас, вольных, не абярнула”.

Перасьцярога была дарэчы, бо якраз з таго часу пачынаецца супольная доля Ўкраіны й Беларусі, якія паступова ўваходзілі ў арбіту ўплываў Маскоўскай дзяржавы зь ейным халопскім правам і дзікімі звычаямі супраць усіх тых, хто „латыні навучылся”.

Ад таго-ж часу пачынаецца й нашае супольнае змаганьне з Масквою за собскае нацыянальнае жыцьцё, за дзяржаўную незалежнасьць нашых краінаў.

Доля наша аднолькавая, і розніцца толькі ў абсягу змаганьня ў тэрытарыяльных межах. Аднолькаваю засталася яна й тады, калі ўкраінцы й беларусы пралілі мора крыві за собскую незалежнасьць і ўрэшце апынуліся у цеснай пастцы бальшавіцкай Масквы.

⁴⁰⁸Сямён Підгайны (1907-1965). Украінскі гісторык, грамадзкі дзеяч. Нарадзіўся на Кубані, скончыў аспірантуру ў Харкаўскім Навукова-Дасьледчым Інстытуце Матар’яльнай Культуры. Арыштаваны ў 1933 годзе. Да 1941 г. у савецкіх канцэнтрацыйных лягерах. Пасля вайны на эміграцыі (Нямеччына, Канада). Аўтар кніг „Украінская інтэлігенцыя на Салаўках” (1947г.), „Недострыяні” (2 тамы, 1949, 1953), Islands of death. [Toronto]. Burns & MacEachern [c1953]. 240 р. Выятыкі з кнігі „Недострыяні” друкаваліся ў аргыкуле Жука „Трагічная сьмерць паслоў Работніцка-Сялянскай Грамады” („Беларускі эмігрант” №3(41), 25 сакавіка 1952).

⁴⁰⁹Друкуецца паводле рукапісу, які захоўваецца ў архіве БНІМа (Нью-Ёрк).

У 1930 г. на Ўкраіне адбываўся гучны судовы працэс „Спілкі Визволення Укра^ани”. У тым-жа годзе на Беларусі – „нацдэмаўскі працэс”.

У 1932-1933 годзе на Ўкраіне – справа „Ўкраінскага нацыянальнага цэнтру”, а на Беларусі – „Беларускага нацыянальнага цэнтру”.

У 1934 годзе – справа „Ўкраінскай Вайсковай Арганізацыі”, тое-ж самае й на Беларусі.

Гэта быў час, калі Масква зводзіла рахункі з „инонационалами” й перадусім з украінцамі ды беларусамі, бо першыя ўжо ўславіліся як здраднікі, і другія былі ня лепшыя.

Мабыць, праз гэта самае ўкраінцы й беларусы першыя ў пачатку вайны выгукнулі: „Сталін – капут” ды кінулі савецкую зброю. І яны зрабілі гэта сьведама, бо добра разумелі, што толькі ў арбіце заходнеэўрапейскіх дзяржаваў ёсць перспэктывы для буйнога нацыянальнага разьвіцця іх, а далейшае знаходжаньне ў арбіце Масквы – нацыянальная сьмерць.

Я хачу расказаць пра свае сустрэчы зь беларусамі на Салаўках, дзе мне давалося яшчэ раз прадэманстраваць нашу супольную долю ды цьвёрда запомніць, хто наш вораг. Мая памяць, на жаль, захавала толькі прозьвішчы, а імёны тых шматлікіх, якіх я ведаў, ужо забыліся.

Зімою 1933 г. я быў недалёка ад станцыі Кем на гэтак званым „Морасплаве” – перасьпальным пункце, празь які йшлі этапы на Салаўкі. Тут я сустрэў групу беларусаў, якія прыбылі зь Менску.

Перадусім прыпомню тут групу так званага „Беларускага нацыянальнага цэнтру”, што складалася зь беларусаў, якія павярнуліся да савецкай Беларусі. Гэта былі колішнія сябры „Беларускай Грамады”, якія з часам, зрабіўшыся камуністамі, унеслі разлом у гэту нацыянальную арганізацыю на тэрыторыі Заходняй Беларусі, што была пад уладаю Польшчы. Гэтая група апынулася ў польскай турме ды з часам была абмененая на польскіх і беларускіх вязняў, што сядзелі ў савецкіх турмах.

Зь вялікім трыумфам ды помпаю ехалі гэтыя ахвяры польскага самаволу ў савецкую Беларусь, у „шчаслівую, незалежную й самастойную” сацыялістычную савецкую Беларусь. Курорты, санаторыі, банкеты, найлепшыя пасады – усё было да паслуг гэтых пакутнікаў-рэвалюцыянэраў, якіх так мучылі фашысты-палякі. Пачалося запраўды не звычайнае жыцьцё, а сучэльнае сьвята. Сымон Рак-Міхайлоўскі, Ігнац Дварчанін, Пётр Мятла, Язэп Гаўрылік былі

шчаслівыя надмерна. Гэта-ж тыя сьляпыя падсавецкія беларусы, якія незадаволеныя раем. І ўся гэтая група шчыра вітае пагромы нацдэмаў зь Ігнатоўскім на чале й сама шчыра прыкладае рукі да знішчэння нацыянальных антыбальшавіцкіх сілаў у падсавецкай Беларусі.

Але тым часам сьвята неяк непрыкметна скончылася й пачаліся звычайныя савецкія будні. Сябры „Грамады”, колішнія паслы польскага сойму, да таго-ж камуністыя, найменш чакалі тых будняў ды пачалі здзіўлена азірацца наўкола. А наўкола быў жах, а наўкола быў пагром за пагомам. І „грамадаўцы” задумаліся. Але думаць доўга не давялося, бо неўзабаве тыя звычайныя беларускія будні зачাপілі іх саміх, пэўных, што савецкая ўлада – гэта шчасьце беларускага народу.

Яны надышлі, тыя будні, неспадзявана. І апынуліся тыя летуценьнікі й здраднікі сваёй бацькаўшчыны ў найбольшай з турмаў у Менску, на беларускай, але, на жаль, не сваёй зямлі.

Пазьней, на Салаўках, гэтыя беларусы так цёпла ўспаміналі польскую турму й супрацьстаўлялі савецкую турму, як суцэльны жах, з усімі ейнымі дзікімі, жудаснымі парадкамі.

Рак-Міхайлоўскі, Мятла, Дварчанін ды іншыя былі асуджаныя за шпіянаж на карысьць Польшчы, удзел у падпольнай нацыяналістычнай арганізацыі, у збройным паўстанні, у выкарыстанні дзяржаўнай трыбуны ў контррэвалюцыйных мэтах, у тэроры супраць прадстаўнікоў савецкай улады. І ўсе гэтыя страшныя праступкі яны зрабілі нібыта ў падпольнай контррэвалюцыйнай арганізацыі, што звалася „Беларускім цэнтрам”.

У менскім ГПУ гэтыя „возвращенцы” зразумелі, што становіць сабой савецкая ўлада й што такое савецкая сацыялістычная Беларусь. Тут ужо былі не палякі, супраць якіх можна было выгалошваць прамовы, заклікаць да збройнага паўстання й марочыць галаву сабе й сваім людзям. Не, тут былі старабыхаўскія, чавускія, гомельскія й менскія бальшавікі, якія менш за ўсё гатовыя былі цяпець якіхсыці дурняў, што ім паверылі ды дапамагалі, а пасля пачалі ўпотаі выказаць сваю незадаволенасць савецкімі парадкамі.

„У турму іх, гадаў, на Салаўкі”, – крычалі яны, і праслаўленыя героі апынуліся ў глыбокіх лёхах менскага ГПУ.

Але мала было кінуць іх у турму. Трэба было змусіць ачарніць сябе, напісаць пра сябе, што яны запраўды зацятыя ворагі савецкай улады, што яны ўчынілі страшэнныя злачынствы, сьлёзна просяць памілаваньня. Бадай што год сядзелі колішнія „грамадаўцы”, і

кастаправы з ГПУ ня толькі павыцягнулі ім жылы, але да таго яшчэ й душы паразварочвалі й затапталі ў грязь.

Няшчасныя й зблажэлыя прыбылі на Салаўкі гэтыя валадары, што сталіся найапошнімі нявольнікамі. Зь іх найвыдатнейшым і найбездэрсным быў Рак-Міхайлоўскі.

Ня ведаю пра ягонае мінулае, ня ведаю й пра ягоную дзейнасць у савецкай Беларусі. Магу сьцьвердзіць толькі адно, што гэты чалавек запраўды адкрыта й бяз жаднага жалю казаў: „Так нам і трэба”. Мне давялося колькі разоў размаўляць з Рак-Міхайлоўскім, і ён зрабіў на мяне добрае ўражаньне. Здавалася, што чалавек, у якога галава была набіта ўшчэнт усялякім саветафільскім мэтлахам, ня можа гэтак хутка прыйсьці да памяці, але ў Рак-Міхайлоўскага гэты чад хутка разьвееўся. Ён рашуча й катэгарычна асуджаў усё, у што так сьлепа паверыў, і так ён караў сябе за мінулае. На Салаўках ён трымаў сябе незалежна, працаваў на цяжкіх фізычных працах, скрозь і заўсёды падкрэсьліваў сваю нянавісьць да бальшавізму, да Масквы, і ўрэшце неяк у 1936 г. трапіў у вадзін з салавецкіх ізалятараў. Адтуль пра яго я ня меў жадных вестак.

Высокі, складны, зь сінявата-шэрымі вачамі, Мятла быў лірычна-пяшчотнаю натураю. Я любіў слухаць, як ён апавядаў пра Польшчу, пра тое, што змусіла яго зрабіцца беларускім камуністам, што прывяло яго да гэтых страшных трушчобаў. Ён быў хворы на сухоты, кашляў, а працаваў на цяжкай, непасільнай для яго працы. Яшчэ на „Морасплаве”, стругаючы брускі ў дрэвапрацоўнай майстэрні, сказаў: „Не, ня вытрымаю! Каб хоць нормы былі меншыя!” – і ніколі не выконваў нормы. А на Салаўках давялося капаць канавы на мэляратыўных працах, і ў выніку ўсяго ён трапіў у салавецкі шпіталь, адкуль патаемна вынеслі толькі труп Мятлы, а дзе пахавалі, ніхто ня ведае. Гэтая сумная падзея адбылася ўвесну 1936 г.

Бледны, з чорнаю барадою, крыху згорблены, Дварчанін сваёю манэраю ў размовах нагадваў прафэсара. Ён ніколі не казаў прамоваў, як гэта рабіў Рак-Міхайлоўскі, і ня ставіў кропкі над „і”. Не, ён спакойна намагаўся ўсё ўзважыць, пераацаніць і знайсці забыты ўжо шлях да собскай нацыі.

На Салаўках трымаў сябе дужа парадачна й трымаўся парадачнай кампаніі. Працаваў напачатку на гэтак званых агульных працах, і хоць у дачыненні яго не было ніякіх выбрыкаў з боку ГПУ, а тым часам ён таксама ў 1936 г. трапіў у ізалятар, а пасля пра яго нічога больш не было чуваць.

Гаўрылік быў тыповым сялянскім настаўнікам. Высокі, русы, з рыжанаю бародкаю на круглявым адкрытым твары, з крыху кірпатым носам. Ад яго так і тхнула моцным беларускім дзядзькам. Быў ён мілым чалавекам, рахманым і ціхім працаўніком. Ён неахвотна ўступаў у размову, а калі пачынаў гаварыць, дык гаварыў доўга й горача, нібы баяўся, што слухачы не зразумеюць яго. Часьцей за ўсё ён бываў адзін. Ні на адным з гэтай групы беларусаў менская трагедыя не адбілася так цяжка, як на гэтым настаўніку. Ён ня мог нават чуць размовы пра Менск, пра савецкую Беларусь, пра савецкі сацыялізм. Так ён яго ненавідзеў і так праклінаў. Ён нагадваў таго шэкспіраўскага героя, які казаў: „Так, вы мяне навучылі гаварыць, і я магу цяпер вас праклінаць”. І гэтая страшная траўма, гэты непераможны жах прывёў Гаўрыліка да запырэчання самой магчымасці каяцца. Ён казаў так: „Я самы няшчасны чалавек, бо ня маю нават права ўзняць сваю галаву да неба й падзвіцца на зоры зь іх вечнаю й непарушнаю справядлівасцю”. І вось ён, колішні камуністы, шчыра і аддана пачаў маліцца Богу ды прасіў памілаваць і дараваць яму, акаяннаму...

Неяк у канцы 1935 г. я ізноў спаткаў Гаўрыліка на маленькім абтоку „Малыя зайчыкі”, дзе ён быў зь некалькімі „штрафнымі”. Хтосьці з тамгэйшых бывальцаў назваў яго „камуністычным манахам”. Ён быў дужа змучаны, ні з кім не размаўляў, вечарамі выходзіў з бараку й за дзікай, заімшэлаю скалою станавіўся на калені ды доўга маліўся. Ужо нападзвар’яцелага забралі яго з тых „Малых зайчыкаў” ды пасадзілі ў ізалятар, адкуль ён так і ня выйшаў.

* * *

Ліхую славу набыў сабе толькі адзін з гэтай групы – За-ніч. З гэтым сябрам „Грамады” і паслом сойму мне прыпадкова давялося пазнаёміцца бліжэй, а таму хачу расказаць пра яго больш дакладна.

У ролі фуражора 1-ай салавецкай сельскай гаспадаркі я меў права аглядаць на тэрыторыі той гаспадаркі сенажаці. Аднаго разу прыходжу я на „камандзіроўку” „Пічугі” й спатыкаю там За-ніча. Трэба сказаць, што За-ніч, вярнуўшыся са сваймі таварышамі з-за кардону, прыняў высокую пасаду ў беларускай дзяржаве, а таксама быў кіраўніком плянавага аддзелу Акадэміі навук БССР. Да таго-ж я ведаў, што ў менскім ГПУ ён трымаў сябе сярод сваіх калегаў так скандальна, што яшчэ ў вагоне, як ішлі этапам на Салаўкі, таварышы пабілі яго. Перад тымі „Пічугамі” ён быў на абтоку Ангоры (5 кілямэтраў морам ад Вялікага Салавецкага Абтоку), але потым яго чамусьці перавялі на „Пічугі” – найгоршую „камандзіроўку”. Ён быў

стары і ўважаўся за інваліда. Радасна спаткаўшы мяне, ён пачаў прасіць, каб я ўзяў ад яго два закрытыя лісты: адзін на імя начальніка беларускага ГПУ, другі – на імя начальніка III часткі, бо быў пэўны, што туды я не пайду, а прасіў толькі ўкінуць тыя лісты ў скрынку пад „Белым домам” управы. Трэцяя частка (турэмная НКВД) – на абтоку. Дужа неахвотна, але ўрэшце я згадзіўся, бо, запраўды, становішча ягонае было вартае жалю, а ў тых лістах, як ён мне растлумачыў, было напісана: у вадным – прашэнне аб тым, каб дазволілі яму жыць у салавецкім крамлі, а ў другім – каб яму далі права ліставацца з раднёю. Гэты беларус, як і ўсе іншыя вязьні, ведаў мяне як чалавека інтэлігентнага й парадачнага, відаць, таму ён і даверыў мне гэтую справу. Вяртаючыся да крамля з тымі лістамі, я запытаўся сам сябе, ведаючы, каму яны задрасаваныя: „Што я нясу? А што, калі гэта даносы? А што, калі ў гэтых лістах такое напісана, што ў выніку колькі чалавек будзе расстраляна? Гэты-ж беларус – чалавек няпэўны ў мінулым. Праўда, на той час ніхто не гаварыў пра яго, што ён на абтоку мае дачыненне да даносаў. А, з другога боку, як мне, чалавеку інтэлігентнаму, распячатаць чужыя лісты ды чытаць. А можа там напісана штось нявіннае й патрэбна толькі яму, і нікога іншага не датычыць”...

Я доўга вагаўся, але нарэшце вырашыў адзін ліст прачытаць. Зайшоў у кусты, асцярожна распячатаў і, калі прачытаў толькі першыя радкі, мне зрабілася ўжо ясна, што гэта за лісты. У лісьце да начальніка беларускага ГПУ гэты „вернападданы” данасіў на сваіх таварышаў беларусаў-камуністых, зь якімі ён быў выменены з польскай турмы – Рак-Міхайлоўскага, Мятлу, Гаўрыліка, Дварчаніна ды іншых, характарызуючы іх як найлюцейшых ворагаў камунізму. У лісьце да начальніка III часткі ён данасіў на цэлую групу палітычных вязняў, падаваў іхнія размовы ды разам з гэтым ня грэбаваў і рознымі бытавымі драбніцамі, што былі забароненыя зняволеным. Роўна праз 10 дзён я зноў выбраўся да тых „Пічугаў” і зноў сустрэў таго „пісьменьніка”. Сказаўшы яму, што ягоныя лісты я таго-ж дня ўкінуў у скрынку III часткі, я таксама па-прыязнаму зь ім размаўляў, і гэты „прожжённы політик”, бачачы ўва мне наўнага хлопчыка, зноў папрасіў мяне кінуць яшчэ адзін ліст у тую-ж самую скрынку. На гэты раз я ахвоча згадзіўся і, пакінуўшы „Пічугі”, ужо не вагаючыся, распячатаў той ліст. На гэты раз у лісьце былі апісаньня вязьні, што знаходзіліся ў „Пічугах”, і апісаньня так, што ў выніку таго не адзін зь іх мог-бы развітацца з жыцьцём. Асабліва востра ён характарызаваў

Г. Садоўскага, яскравага, безагляднага й крыху неасьцярожнага ворага ПІУ. Чытаньне гэтага ліста сталася для маіх таварышаў цікаваю, хоць і небясьпечнаю развагаю.

Паўстала пытаньне: што зрабіць з гэтым „вернападданым”. Натуральна, найлепш было-б зьнішчыць яго, але зьнішчыць так, каб ніхто не пацярпеў. У тых умовах праводзіць дужа суровы кантроль, ды яшчэ й на „Пічугах”, было немагчыма. Зразумела, што пасья таго, як былі прачытаны першыя лісты, усіх, каму належала пра гэта ведаць, паведамлілі аб тым, што становіць сабой гэты „пасол польскага сойму”, але чагось большага зрабіць не пашчасьціла.

Зрэшты сталася так, што гэты „пасол” трапіў на „камандзіроўку” ў Філімонава. На Філімонавым тады (1935) паміж іншых вязьняў сядзела некалькі хлапчукоў за людоедства ў галодныя 1932-1933 гады. Гэта былі хлапчукі па 12, 13, 14 гадоў. Працавалі яны ў абутковай майстроўні й працавалі, як дарослыя, па 12 гадзін. Да абутковай майстроўні іншы раз заходзіў і наш „пісьменьнік”, а на Філімонавым яго ўжо добра ведалі й шчыра ненавідзелі. Дык вось Садоўскі й паманіў тых хлапчукоў – а яны яго дужа паважалі – кінуць працу й патрабаваць у начальства, каб ім працаваць толькі 6 гадзін, а калі ўпаўнаважаны ІІ часткі запытае, хто іх гэтаму навучыў, хай пакажуць на таго беларуса-стукача За-ніча. Ужо наступнага дня жадны з хлапчукоў на працу ня выйшаў, а на трэці дзень прыехаў упаўнаважаны шукаць „крамолу”. Пачаўшы з „пристрастием” дапытваць хлапчукоў, як і што і хто іх навучыў. Хлапчукі ня кажуць. Нарэшце адзін прызнаецца, што навучыў іх гэтаму той дзед-беларус, а за ім і іншыя „прызналіся”. Як толькі хлапчукі падпісалі тыя пратаколы, зараз-жа ўпаўнаважаны схапіў „вернападданага”, лупцаваў яго колькі хацеў, забраў з сабою ды і кінуў у самы цёмны ізалятар пад „Белым домам”, адкуль той бядак, траха дуба ня даўшы, выйшаў толькі месяцы праз тры. Так што нядоўга давялося жьць у крамлі; мабыць, хтосьці яму „дапамог”, і пасья гэты сябра беларускай „Грамады” ўжо назаўсёды застаўся ў ізалятарах.

Ніколі не забуду выдатнага беларускага стэнографа Грыневіча. Зусім сівы, зь невялікаю бародкаю, у пэнснэ, з заўсёды ветлівым тварам і добрымі пагаслымі вачыма, такі непаседлівы дзяцюк. Ён як толькі прыехаў у 1933 г. на „Морасплаў”, дык адразу-ж пачаў хадзіць паміж вязьнямі ды выбіраць тых, хто хоча сьпяваць. Ён быў на становішчы інваліда, бо зусім быў стары. Цэльнымі днямі сядзеў ён ды на шматкох паперы пісаў ноты да самых разнастайных песняў. Калі быў вольны час, зьбіраліся аматары-сьпевакі й пад ягоным

дырыгаваньнем сьпявалі. Дзеля таго, што бальшыня вязьняў былі ўкраінцы, сьпявалі пераважна ўкраінскія песьні, а каб пацешыць дзеда, то яшчэ й беларускую „Як-жа мне ня пець, як-жа не гудзец”.

На Салаўках жыў Грыневіч, гэтая жывая энцыклапэдыя беларускага народу, у інвалідным пакоі і, бядуючы, „скітался меж двор”. Працаваць у лягерных „культурна-выхаваўчых” установах ён не хацеў, а ні да якой іншай працы ня быў здатны. Быў ён высока-сумленным і парадачным чалавекам і такім застаўся й да 1938 г., аж пакуль не пакінуў Салаўкі, выбыўшы невядома куды пасьля ліквідацыі салавецкай турмы.

З гэтай-жа катэгорыі ўжо падсавецкіх беларусаў сьлед прыгадаць наркома Адамовіча. Праўда, я яго на Салаўках не сустрэкаў, але ведаю, што ён быў у 1937 годзе ў ізалятары ды на „Морасплавэ”, дзе абвінавачвалі яго ў якіхсьці фашысцкіх грахах, і нібы за гэта дастаў ён там яшчэ новых дзесяць год зьняволеньня.

На самым абтоку, на „камандзіроўцы Філімонава”, у 1937 г. сядзеў і беларускі нарком зямельных справаў. Прозьвішча ягонага, на жаль, ня памятаю. Гэта быў яшчэ малады, высокі й каранасты дзядзька і, як мне здавалася, мала цікавы, а да таго-ж насычаны савецкаю лухтою. Абвінавачваўся ён па 5 пункту 58 артыкулу карнага кодэксу РСФСР – выкарыстаньне дзяржаўнай трыбуны з контррэвалюцыйнаю мэтай. Ведаю, што пісаў ён доўгія лісты Сталіну, дзе запэўніваў у сваёй непрычаснасьці да контррэвалюцыі, і, натуральна, нас, даўных контррэвалюцыянэраў, мала цікавіў.

Нямала было беларускіх настаўнікаў. Між іх, прыгавяваю, быў Хомічаў. З аграномаў прыгавяваю Савіча й Лашкевіча, і, нарэшце, сядзела багата звычайных беларускіх сялян.

Салавецкія беларусы не былі аб’яднаны й скансалідаваны ды ня мелі выразнай нацыянальнай групы, як гэта было ў украінцаў, татар, грузінаў, немцаў ды ў іншых нацыянальных груп на Салаўках.

Але хто-колечы зь беларусаў наракаў на гэта й дамагаўся такой кансалідацыі і адасабленьня.

З гэтае нагоды перадавалі мне размову Рак-Міхайлоўскага зь пісьменьнікам Аляксеем Сьлісарэнкам, які, выслухаўшы скаргі й жальбы таго выдатнага беларускага нацыяналістага, жартуючы, сказаў: „І чаго вам, таварышы беларусы, так турбавацца й пакутваць за тую беларускую дзяржаву. Лепш перадайце гэтыя турботы нам. Мы вам дамо гімназію, а, як хочаце, то й дзьве, ды надашлем вам пару добрых карпусоў украінскай жандармэрыі, няўжо вам таго ня будзе досыць”. Прысутныя сьмяяліся, а Рак-Міхайлоўскі сказаў, „што ён,

зразумела, нічога ня мае супраць супольства Ўкраіны й Беларусі, але лепш хай беларусы самі будуць сваю дзяржаву, хоць гэта й цяжка. А што да жандармэрыі, то ён перакананы, што ў гэтай справе беларусы здолеюць выявіць свой талент лепш, чымся ў справе кансалідацыі беларускай нацыі.

Ужо нямала сплыло вады з часу маёй сустрэчы з беларусамі на абтоку жаху й сьмерці. Але яшчэ й сянья стаіць у мяне перад вачыма багата найлепшых людзей, адданных да канца справе змаганьня з бальшавізмам. Розныя былі гэта людзі й з розных партыяў і станаў беларускага народу, і толькі тыя зь іх, якія наскрозь прагнілі і атруціліся бальшавіцкай наукай ды былі фізычна раздаўленыя энкавэдысцкімі канчукамі ў тым пекле на зямлі, засталіся „вернападданымі”. Але гэта былі толькі адзінкі. Рэшта – усе, па-за ўсімі станамі й партыямі, былі варожымі бальшавізму й былі ці станавіліся на абтоку запраўднымі сынамі сваёй зямлі, свайго народу.

Не чарнілам, а крывёю⁴¹¹

На злеме дзвюх эпох злавесных,
У неспрыальным ветры злым,
Сваё жыццё прайшоў я чэсна:
Пясьняр, змагар, бядняк празь век, —
Быў перш за ўсё я — чалавек.
Уладзімер Жылка „Гастамант”
Мне лёсам вызначаны
Гэтакі прымус.
Аб шчасці сяння
Можна сьніць і марыць.
За тое,
Што я толькі — беларус,
Мне гэтая кара!
Я кару іхную
З пагардаю прыняў,
Бо я — сын верны
Маці-Беларусі.
І я сьвятога,
Гордага імя
Не адракуся!!!

⁴¹⁰ Юрка Віцьбіч (1905-1975) — пісьменьнік, грамадзкі дзеяч, рэдактар часопісу „Шыпшына”.

⁴¹¹ Друкуецца паводле рукапісу, які захоўваецца ў архіве БІНіМа (Нью-Ёрк). Верагодна, што гэта — адныя з першых накідаў задуманай Юркам Віцьбічам кнігі „Не чарнілам, а крывёю”. На першых старонках рукапіснага сшытка зьмешчаны радкі з вершаў беларускіх паэтаў. Можна меркаваць, што гэта — эпіграфы да асобных нарысаў жыцця пісца пісьменьнікаў. Шэраг нарысаў пад агульнай назвай „З кнігі „Не чарнілам, а крывёю” быў апублікаваны ў розных пэрыядычных выданнях. Гл.: Бібліяграфія твораў Юркі Віцьбіча ў кнізе: „Архіўная кніга”. Нью-Ёрк, 1997, с. 404-441.

Тодар Лебядя

„Надпіс на сьцяне 95-й камэры”

*Церні ня зьвялі, церні замоўклі, –
бачыўя сёньня, бачыў праз вокны.*

*Зь іхных калючак, зь іхных бальзамаў
вяжуць вянок мне, вяжуць – я знаю.*

Язэп Пушча

„Вечар асеньні, вечар маўклівы”

Боль дурны я загаю,

Загаю і не загіну.

Як каханую сваю,

Я люблю Краіну.

Уладзімер Хадька

„Пасярод зямлі аблонь”

Пайду ў сенажаці,

пайду на вазёры.

Не журыся, мая маці, наша доля – гора.

Або крыжам лягу,

або захлынуся.

Будуць мне тады пасагай сьлёзы Беларусі.

Уладзімер Дубоўка „Грахі чубатыя”

Мастацкі дух ніколі не памрэ.

Не пахаваць яго пад курганамі,

ня вычартаць гадам і вякам і.

Яму ў агні пякельным не згарэць.

Ён вырвецца з багны разводзьдзем буйным рэк

і загарыцца зноў бліскучымі агням і.

Алесь Дудар. „У музэі залатую бранзалету”

Да самага скону

Усякім прымусам

І сіле прыгону

Скажу: „Беларусам

Павек астануся!” –

Свае ўласнай волі

Ня здраджу ніколі.

Власт

Ваша імя сьвятое цяпер

Вырываюць з крывёю ў жывых,

І сьмяецца у вус Крыважэр

Над ахвярам і ўчынкаў сваіх.

*Паліняў, у задуме стаіць
Край адвечнай, жывой пекнаты.
Аб вас гутарка ў сьвет не бяжыць,
Закаціўся ваш век залаты,
Адзьвінеўшы, ў імгле ён заціх...
Глум нясьцёрпны, і гвалт, і кірмаш...
У няволі сярод чужых
Памірае паомак ваш.
Масей Сяднёў.
„Крывічам”. Нова-Іванаўскі лягер. 1937*

Александровіч Андрэй – 10 год

У вадной са сваіх паэмаў паэта піша аб сабе і аб сваёй Радзіме:

...а па Александровічу Андрэю
ахрысьцілася ў завях
і цяпер завецца
Беларусьцю Савецкай.

У час допытаў сьледчыя НКВД зламалі яму два рабры. Пасьля гэтага ён трапіў на 10 год за Палярны Круг у Ігарку. На сабе асабова паэта адчуў, што значыць „Беларусь Савецкая”.

Аляхновіч Мікола – 8 год

У „Пішчальніскім замку” (Менская турма) спрабаваў скончыць жыцьцё самагубствам. Ён іржавым цвіком ускрыў сабе на руках вены. І, непрытомнага ад страты крыві, яго зьнясьлі ў турэмную бальніцу, там крыху падлячылі, а потым саслалі на 5 год у Сібір.

Аляхновіч Францішак (Монвід) – 10 год, Салаўкі

Жывучы ў Вільні, паверыў савецкай прапагандзе, што ў СССР будуюцца беларускі дом, і пераехаў з Польшчы ў Менск. Празь нейкі нязначны час ДПУ яго арыштавала й саслала на 10 год на агульнавядомыя Салаўкі. Там досыць папакутваў, пакуль „фашыстоўская Польшча” не абмяняла яго на аднаго патрэбнага бальшавіком польскага камуністага. У час вайны, ужо цяжка хворы, забіты ў сябе на кватэры агентам НКВД. У ягоным пахаванні прынялі ўдзел шырокія колы Вільні. Нават тэндэнцыйная польская прэса адзначыла, што такога пахаваньня горад ня бачыў з часу пахаваньня сэрца маршала Пілсудскага.

Баранавых Сымон (Баранаў) – 8 год,

Мярынінск – Нова-Іванаўск – Калыма

Ніхто з маладых беларускіх пісьменьнікаў, акрамя Каваля Васіля, ня здолеў так ярска паказаць сялянскую цягу да зямлі, як Сымон

Баранавых. Ягоны ўлюбёны герой – гэта селянін, які, працуючы, нібы чорны вол, ад досвітку да змроку, стварае нарэшце сваім мазалём і гарбом на месцы багны або пушчы сваю гаспадарку. Зразумела, што сьпярша бальшавіцкія крытыкі залічылі Баранавых ў ранг кулацкіх пісьменьнікаў, а потым НКВД зрабіла з гэтага адпаведныя вывады.

У эшалёне зняволеных беларусаў, які марудна рушыўся ад Марыінску да Ўладывастоку, Баранавых пазнаёміў аднойчы сваіх сяброў з сюжэтам свайго першага і апошняга рамана „Калі ўзьходзіла сонца”, які перад сваім арыштам ён скончыў і здаў у друк. Трэ’ было здзіўляцца, зь якой падрабязнасьцю, амаль слова ў слова, перадаваў ён змест вялікага твора. Галоўны герой гэтага рамана гіне ў той момант, калі пасяля ўпартай барацьбы са шматлікімі перашкодамі нарэшце пачало ўзьходзіць сонца ягоных найлепшых надзеяў. Усе папарэднія апавяданьні і аповесці Баранавых здаваліся „пробай пёрка” ў параўнаньні з гэтым вялікім раманам, які меўся аздобіць сабой беларускую мастацкую літаратуру. І вось і сам таленавіты аўтар, сапраўдны сын свайго народу, гіне, „калі нарэшце ўзышло сонца” ягоных пісьменьніцкіх імкненьняў. Чорныя бальшавіцкія хмары назаўсёды закрылі ад чытачоў гэтае яскравае сонца.

Яшчэ зь Менскае турмы Баранавых пісаў заявы на імя Сталіна, Калініна, Яжова і іншых савецкіх правадыроў з просьбай перагледзець ягоную справу. Пісьменьнік усё яшчэ спадзяваўся, што ягоны арышт – нейкае непаразумеьне і яго абавязкова вызваляць. Празь нейкі тэрмін прыйшоў адказ: „Ваша справа скончана й больш пераглядацца ня будзе”.

Так, сапраўды, справа пісьменьніка была скончана. Баранавых меў тыповае для ўнука й сына селяніна моцнае здароўе, але, трапіўшы пасяля шэрагу турэмных этапаў на Калыму, ён у хуткім часе апынуўся ў ліку „дахадзягаў”. Так на мове савецкай катаргі называюць тых зняволеных, зь якіх ужо выпіснута ўсе сілы, і яны неўзабаве маюць памерці.

Справа была скончана, але хочацца думаць, што прыйдзе сьветлы час, і яна будзе перагледжана вольным народам.

Бранштэйн Якаў

Савецкая ўлада мела на мэце зьнішчыць нашу нацыянальную інтэлігенцыю. Адзін за адным зьнікалі за турэмнай брамай беларускія пісьменьнікі. З дапамогай катаваньня, падробленых дакумэнтаў, крывасьведкаў сьледчыя НКВД фабрыкавалі акты абвінавачваньняў. Ім шчыра дапамагалі ў гэтым пісьменьнікі-камуністы. І асабліва

вылучаўся ў гэтай галіне крытык Якаў Бранштэйн. Па даручэнню НКВД ён пісаў такія „рэцэнзіі” на творчасць арыштаваных пісьменьнікаў, што нават пратаколы следстваў здаваліся больш гуманнымі ў параўнанні зь імі. За гэтую сваю подлую працу неўк Бранштэйн атрымаў годнасьць прафэсара. Але ўсё-ж няма „пад сонцам Сталінскай Канстытуцыі” ні адной устойлівае кар’еры.

„Аднойчы ўначы, – расказвае адзін малады паэта, – выклікалі мяне зь Менскае турмы ў будынак НКВД на допыт. Звычайна нас перавозіла туды адна з тых страшных і пашыраных у СССР аўтамашынаў, якім народ даў красамойнае імя „чорны воран”. Жудасная, без вакенцаў, яна і ў сярэдзіне падзялялася на рад катухоў, каб абвінавачаныя ня зносіліся паміж сабой. Усё-ж пераборкі не даходзілі да столі машыны, і звычайна ў час кароткага пераезду абвінавачаныя перагаворваліся, назваўшы сьпярга сваё імя. І вось толькі я назваў сваё прозьвішча, як пачуў із суседняга катуха адказ:

– Бранштэйн.

Не даючы веры сваім вушам, я перапытаў:

– Які Бранштэйн?

– Якаў Бранштэйн, крытык.

Тут я ня вытрымаў і, успомніўшы ягонья рэцэнзіі, пачаў ляца, а ў адказ чуў толькі адзінае:

– Дык я-ж цяпер таксама з вамі. Я – з вамі!”

Не, ніколі Якаў Бранштэйн ня будзе разам з гаротнымі песьнярамі беларускага народу. Ягонья больш-менш аб’ектыўныя артыкулы пра творчасць нашых паасобных пісьменьнікаў ніколі не пераважаць сабой ягоньх ганебных „рэцэнзіяў”-пашквіляў.

Галубок Уладыслаў

Гэта быў разнабачна даравіты самародак – драматург, рэжысэр, мастак, паэта, бэлетрысты. А галоўнае, гэта быў шчыры беларус, які ўсе свае здольнасьці ахвяраваў свайму народу. Створаны ім вандроўны тэатар, напамінаючы часам цыганскі табар, аб’ездзіў амаль усе шматлікія мястэчкі Беларусі, пранікаючы ў самыя глухія вёскі яе. Гледачы гэтага сапраўды народнага тэатру не крычалі „біс” або „браву”, але часта ўголас сьмяяліся або плакалі...

У Суражы, калі скончылася пастаноўка п’есы Галубка „Плытагоны”, да аўтара падышоў селянін-дзед. У яго на нагах былі лапці-кавярзні, на галаве маргелка⁴¹², а на плячах – стары латаны кажух. Паказваючы на сваю вопратку, ён сказаў:

⁴¹² Лямцавы капялюш.

– Дзядзька Галубок, вось гэты кажух мяне так ня грэе, як твае „Плытагоны” мяне сагрэлі.

Пасьля Галубок расказваў, што ніякі ганарар ён не прамяняе на гэтую падзяку суражскага дзеда.

Галубок быў беларус, таму ён атрымаў ад савецкай улады ня ордэн, а 10 год турмы. Розныя крыніцы даносяць, што ён недзе ў Сібіры загінуў.

Гваздоў Мікола – 3 гады, Ухт-Пячора

Паходзіць зь Віцебшчыны, скончыў у Віцебску кінотэхнікум, вучыўся ў БДУ.

Ён быў разнабочна даравітым чалавекам. Прагледзеўшы той ці іншы кінафільм, Гваздоў пісаў на яго рэцэнзію непараўнальна лепш за таго ці іншага прысяжнага тэатральнага крытыка. Музыкальныя інструмэнты – ці то гітара, ці то скрыпка, ці то мандаліна – гучалі ў ягоных руках, як у сапраўднага маэстро. Усё-ж перш за ўсё ён быў паэтам са сваім асаблівым тварам мадэрністага. Ягоны верш „Кавалак ночы ў Бэрліне” зьяўляецца ўзорам сапраўднага мастацтва. Ён быў яшчэ зусім малады, яшчэ толькі пачыналася ягонае сьвядоме жьцьцё, але...

НКВД саслала Гваздова на 3 гады – на край сьвету – у далёкую суровую Ухт_Пячору. Празь невялікі час ягоныя сябры Сяднёў і Хатулёў атрымалі адтуль ліст з просьбай: „Прышліце мне гальштук”. Гэтая просьба не патрабуе тлумачэньня.

І ўспамінаецца баляда Гваздова аб расстраляных, якія некалі выбухнуць з-пад зямлі дынамітам.

Суднік Канстантын – 6 год

Ёсьць маладыя пісьменьнікі-пачаткоўцы, якія вельмі ганарацца сваім знаёмствам, часта эфэмерным, з тым ці іншым сталым пісьменьнікам. Да ліку такіх маладых належаў студэнт БДУ Канстантын Суднік. Прынамсі, ён заўсёды і ўсюды, пры ўсякім зручным, а часам і зусім ня зручным выпадку, гаварыў:

– Я знаёмы зь Язэпам Пушчам. Ён хваліў мой падрыхтаваны да друку зборнік „Гукі сэрца”.

Кажуць, што гэты зборнік меў усе дзіцячыя пісьменьніцкія хваробы, але, разам з тым, сьведчыў і аб таленавітасьці Судніка, якую заўважыў Пушча. Суднік ведаў напамяць усяго Пушчу і, шукаючы свайго собскага творчага твару, рушыў менавіта ў гэтым кірунку.

Калі як паэта-лірык Суднік толькі ўваходзіў у літаратуру, дык як майстра эпіграмы ён адразу вылучыўся сярод шматлікіх аўтараў-

пачаткоўцаў. Зразумела, што пераважную большасць гэтых эпіграмаў ні ў якім разе нельга было друкаваць. Накіраваныя, галоўным чынам, супраць сталінскіх лізуноў, яны пачыналі жыць без газэтаў і часапісаў. Сатыра – старая грозная зброя. Таму за эпіграму

У Александровіча Андрэя

адно голая ідэя...

аўтара пачалі абвінавачваць у спробе ахаяць пралетарскую літаратуру. А такіх эпіграмаў былі дзясяткі, і ўсе яны, як адзначалі ў сваіх пратаколах сьледчыя НКВД, зьяўляюцца контрсавецкімі творамі.

Хведаровіч Мікола (Чарнушэвіч Мікола)

Нарадзіўся ў 1904. Капыль. Брат Чарнушэвіча Нічышара.

Успамінаецца адзін зь лепшых вершаў паэта, прысьвечаны разгрому панскай Польшчай у 1927 г. Беларускае Сялянска-Работніцкае Грамады. Зь вялікім абурэньнем чытаў ён тады ў час мітыngu з трыбуны на Пляцы Волі ў Менску:

Краіна! Краіна!

Сыноў павялі

на ганьбу,

на зьдзекі,

на мукі...

Здавалася, ягоны палкі прагэст ад шчырага сэрца паляцеў адсюль аж да кратаў Картуз-Бярозы й Лукішак.

Прайшло ўсяго толькі 6 год. У 1933 г. НКВД арыштоўвае 96 выдатных дзеячаў Заходняе Беларусі, пачынаючы з паслоў „Грамады”: Рак-Міхайлоўскага, Мятлы, Гаўрыліка, Дварчаніна. Частку зь іх пакаралі сьмерцю, частку на доўгі тэрмін саслалі ў Сібір.

А яшчэ праз 3 гады НКВД саслала туды й Хведаровіча. Разам зь лепшымі сынамі Краіны бальшавікі павялі паэта

на ганьбу,

на зьдзекі,

на мукі...

Шалай Макар

Ніколі Менская турма ня бачыла ў сваіх мурах такой колькасці інтэлігентаў, як за часы савецкай улады. Тут, чакаючы суда, гібелі, пакутвалі акадэмікі й прафэсары, пісьменьнікі й крытыкі, мастакі і акторы, дактары і інжынэры. Цяжка (нявыказна цяжка) у турме, але ўсё-ж яна – яшчэ ня могількі і арыштанты – ня трупы. Яшчэ пульсую сэрца, яшчэ асацыююцца думкі. Таму часам інтэлігенты распачыналі спрэчку вакол той ці іншай літаратурнай тэмы. Яны цытавалі

напамяць клясыкаў сусветнай літаратуры і сваіх айчынных пісьменьнікаў, спасылаючыся на шматлікія капітальныя працы беларускіх і замежных вучоных.

Такія дыскусіі мелі мейсца і ў той камэры, дзе сядзеў малады крытык Макар Шалай. Спачатку ён не прымаў у іх ніякага ўдзелу і, здавалася, нават спаў, лежачы на сваім верхнім палку. На яго таксама ніхто з дыспутантаў не звяртаў ніякай увагі. Але раптам, калі спрэчкі дасягалі кульмінацыйнага пункту, адтуль, зверху, раздаваўся гучны зык: „Гы-ы-ы!”. Магчыма, менавіта з гэтым крыкам кідаліся ў атаку на гусараў Радзівіла казакі Антона Нябабы. У сапраўднасьці з гэтым крыкам кумільгом зьятаў са свайго палка ўніз Макар Шалай, і адразу пачыналася нешта вельмі падобнае да збіваньня царом Ірадам юдзейскіх маладзёнцаў. Празь якіх-небудзь пяць хвілінкаў акадэмікі і прафэсары неяк зьбянтэжана паглядвалі і адзін на аднаго і на маладога бязвусага крытыка, іхнага ўчарашняга студэнта, які перакуліў тэзісы ўсёй камэры так-жа лёгка, як хлапчук разбурае кэртавы дамок. А тым часам Макар Шалай ужо зноў ляжаў на сваім верхнім палку сам-насам са сваімі думкамі.

Ніхто так ня кпіў са сьледчых, як Макар Шалай. І зразумела, што гэтыя кпіны ён часьцей падаваў пад такой сафістычнай падліўкай, што не адразу можна было адчуць усю горкасьць прыгатаванае ім ежы. А часам і проста абсячэ сьледчага, і той нават ня ведае, пра што далей пытацца ў Макара. Такім чынам ён абьшоў усіх старых дасьведчаных сьледчых і нарэшце патрапіў да маладога стажора.

Калі стажор, які прыйшоў на пасаду сьледчага адразу ад варштату, ня маючы за сьпіной амаль ніякай агульнай і прафэсійнай адукацыі, зірнуў на Шалаю, дык вельмі ўзрадаваўся. Перад ім стаяў зь вельмі пакорлівым выразам на твары сьціплы юнак. Стажор нават усьміхнуўся, бо нельга было сумнявацца, што ягоны дэбют пройдзе паспяхова.

На ўсе рашуча запытаньні стажора Шалай даваў самыя падрабязныя станоўчыя адказы. На пытаньне:

– А скажыце, вы сапраўды хацелі адарваць БССР ад СССР?

Ён адразу адказаў:

– А як-жа, зразумела, хацелі.

– І далучыць яе да Польшчы? – падказаў сьледчы.

– Не, чаму да Польшчы? – нават абураўся абвінавачаны. – Крыў Божа нас ад гэтага. Мы хацелі далучыць яе да Індыі.

І стажор, для якога Індыя зьяўлялася „terra incognita”, з паслухмянасьцю фанографа запісаў гэты адказ.

У гэты момант у пакой увайшоў стары сьледчы.

– Ну, як? – запытаўся ён у стажора, і той задавольнена адказаў:

– На пяць з прысыпкай. Прызнаўся ва ўсім.

Сьледчы спадылба зірнуў на Шалая, як на свайго старога знаёмага, неяк недаверліва гмыкнуў і пачаў чытаць пратакол сьледства. А Шалай тым часам сядзеў на крэсьле з тварам пераможанага, які нарэшце ня вытрымаў націску нязрушных фактаў. Калі сьледчы дайшоў да Індыі, ягоны твар пачырванеў. Гэты дасьціпны адказ красамоўна падкрэсьліваў усю беспадстаўнасьць бальшавіцкіх абвінавачаньяў і, выйшаўшы з пакояў НКВД, прагучаў па ўсёй краіне, як аплявуха па твары савецкай, з дазволу сказаць, юстыцыі.

Сьледчы з лаянкай вытурыў стажора вон і яшчэ з большай лаянкай пагнаў Шалая ў карцар.

„Люблю я, разумеце, Віцебск”⁴¹³

Парыж _ другі Віцебск

Марк Шагал

Цяжка ўявіць сабе стары Віцебск бяз Юрыя Пэна⁴¹⁴. На працягу, бадай, паўстагоддзя віцябляне прызвычаліся бачыць свайго мастака, які сьпяшаўся да аблюбаванае ім напярэдадні мясыціны або пэрсанажа. Яны добра ведалі ягоную агульнадаступную карцінную галерэю, што была адначасна і атэльэ, і школай маляваньня, і кватэрай для самотнага Пэна. А віцябляне й Віцебск, ахутанья сардэчнай цеплынёй, знайшлі вялікі адбітак на шмат якіх палотнах мастака.

Сам Юры Пэн ня быў паводле свайго паходжаньня віцяблянін. Ён нарадзіўся ў 60-х гадох у ціхім павятовым гарадку былое Ковенскае губэрні, які беларусы называлі Езяросы, літоўцы – Зарасай, а расейцы перайменавалі ў гонар аднаго зь імператараў у Новааляксандраўск. Не зважаючы на вылучную галечу ягоных бацькоў, што межавала з жабрацтвам, Пэн, перамагаючы вялікія цяжкасьці, трапіў у Акадэмію Мастацтваў і скончыў яе ў 1885-ым годзе, атрымаўшы за посьпехі сярэбраны мэдаль і званьне мастака. Апошняя давала Пэну права застацца ў Пецярбургу, але ён вярнуўся з сталіцы ў гэтак званую рысу аседласьці, абраўшы для свайго сталага жыхарства Віцебск. Гэты выбар ня быў выпадковы, бо, паводле ўспамінаў скульптура Заіра Азгура ў кніжцы „Незабыўнае”, Пэн гаварыў: „Люблю я, разумеце, Віцебск. І як гэты горад не любіць! Цудоўная рака! Высокія, дзе абрывістыя, а дзе пакатыя берагі.. Я люблю й цэрквы Віцебску, бо яны не падобныя на смаленскія. Разумеце, я люблю партрэтнасьць

⁴¹³ Артыкул Юркі Віцьбіча „Люблю я, понимаю, Витебск” быў надрукаваны ў расейскамоўнай газэце „Новое Русское Слово” 1 верасьня 1971 г. Па-беларуску не друкаваўся. Беларускамоўны арыгінал перахоўваецца ў Фундацыі Пётры Крэчэўскага (Нью-Ёрк).

⁴¹⁴ Іегу да (Юдаль) Пэн (1854-1937).

гораду. Кожны горад павінен мець свой партрэт. А наш Віцебск сваім абліччам адрозніваецца ад другіх гарадоў”.

Прывабнасьць старадаўняга беларускага Віцебску ня толькі не засланыла, а, наадварот, спалучалася ў Пэна з гаротным жыцьцём кроўных яму габраяў, якіх было палавіна жыхароў гораду. І тут адразу згадваюцца ня гэткаія ягоныя вялікія палотны, як „За ранішняй старонкай Талмуду” й „Стары рабін”, а эцюд „Сьпіна старога габрая”. На ім пададзены ззаду згорблены дзед, які йдзе пакрысе немаведама куды й немаведама чаго, склаўшы за сьпіною рукі. Ягонага твару не відаць, але досыць толькі зірнуць на сьпіну, каб адчуць па ёй нявыказны цяжар – ад плачу на рэках Вавілонскіх да плачу на рэках Расейскай імперыі. Незабывальны таксама партрэт дзяўчыны, што звар’яцела пасьяла беластоцкага пагрому. Досыць зірнуць ёй у вочы, каб яны перасьледавалі вас колькі дзён. І пасьяла гэтага ня дзівіць, калі ў Пэна ў сшытку для водгукаў наведнікаў ягонае карціннае галерэі быў запіс (цытую): „Вы мне адкрылі вочы на раней мне ня ведамае. Толькі ў вас я зразумеў, што такое „рыса аседласці”. Сардэчны дзякуй. Ілья Рэпін”.

Калі карціны бытавога й партрэтнага жанраў былі ў Пэна пераважна габрайскія, дык пэйзажны жывапіс вылучна беларускі, прычым ня менш прачулы й дарэшткі дасканалы. А з гэтых ягоных шмат якіх пэйзажаў найбольш вылучаецца „Млын на Віцьбе”, якім захапляўся выдатны майстар беларускага пэйзажу Вітольд Бялыніцкі-Біруля. Між іншага, калі да Пэна зварачаліся ў беларускай мове, дык ён беззаганна адказваў у ёй-жа, дадаючы пры гэтым: „Я думаю на габрайскай мове, але ведаю адмалку й беларускую. Я-ж зь Езяросаў, дзе шмат беларусаў”.

Напярэдадні рэвалюцыі талент Пэна, насуперак усім перашкодам, дасягнуў найбольшага росквіту. Ягоны партрэт „Дзяўчына ў белым” меў яшчэ на Парыскім Салёне 1907 году вылучны посьпех і быў набыты ведамым калекцыянэрам Жакобам. Пэн, належачы паводле манэры свайго пісьма да рэалістычнай школы, дасягнуў найбольшае дасканаласьці ў партрэтах, якія можна было сустрэць у шмат якіх музэях Расеі. Характэрна, што гэта ў яго вучыліся гэткаія знаныя пасьяла мастакі, як Марк Шагал, Заір Азгур, Саламон Юдовін, Сорын, Мешчанінаў, Шульман, Эйдэльман ды ладна іншых.

Мастак паспрабаваў зразумець рэвалюцыю, працуючы ў 20-х гадох над гэткамі кампазыцыямі, як „Шавец-камсамалец” і „Габрай-калгасьнік”, але часткова мае слушнасьць Л. Дробаў, калі ў сваім артыкуле „Напеў гарадзкіх ускраін”, зьмешчаным у газэце

„Літаратура й Мастацтва” ад 6-га кастрычніка 1967 году, адзначае, што яны „не выходзяць за межы звычайнае ілюстрацыі”. Нарэшце ў 30-х гадох пачалося адкрытае цкаваньне Пэна. Ён абвінавачваўся вульгарызатарамі ў „нацыянальнай абмежаванасьці”, „габрайскім нацыяналізьме”, „прапагандзе юдаізму” й „сыянісцкім трызньенні”. Перад ім рубам паставілі пытаньне пра „творчую перабудову” й пераход да так званага сацыялістычнага рэалізму. Мастак апынуўся ў абставінах бадай поўнае ізаляцыі і ў сваіх апошніх змрочных карцінах „Мастак і сьмерць” і „Выскал сьмерці” бы прадбачыў сваю собскую страшную сьмерць.

У 1937 годзе ўвесь Віцебск нечакана ўскаланула жудасная вестка, што ягонага мастака Юрыя Пэна знайшлі забітым у ягонай кватэры на Гогалеўскай вуліцы. Забілі яго ня з мэтай рабунку, бо ў шуфлядзе стала й нават у кішэні забітага захаваліся грошы. Забілі не ўначы, а ўдзень ды ў доме, што знаходзіцца ў самым цэнтры гораду й літаральна за трыццаць крокаў ад паставага міліцыянера. Яму, сямідзесяцігадоваму дзеду, паводле пратаколу, праламалі чэрап чымсьці падобным да цагляны. Зразумела, што ў 30-х гадох забойцаў доўга не шукалі й знайшлі ў самы дзень забойства. Гэта былі быццам-бы шаснаццацігадовая пляменьніца Пэна і ейны жаніх. І хоць у часе адкрытага суда над імі іхная вінаватасьць відавочна для ўсіх нічым не была даведзеная, іх прысудзілі да найбольшага тэрміну зьнявольленья ў канцэнтрацыйных лягерах. Аднак сам Віцебск іх тады забойцамі не прызнаў.

Тысячы віцяблянаў прыйшлі правесьці Юрыя Пэна ў ягоную апошнюю дарогу. Прыйшлі аддаць яму разьвітальнае „бывай” і прыхільнікі ягонага таленту, і прататыпы ягоных шмат якіх пэрсанажаў із сваймі дзецьмі ды ўнукамі. На іхных вачах можна было пабачыць шчырыя сьлёзы, як і пачуць іхны непадроблены плач, выкліканы балючай стратай вернага сябра. А за пахавальнай працэсіяй, якая расьцягнулася на два кілямэтры, бегла з гістэрычным крыкам псыхічна хворага пажылая жанчына, што калісьці адбілася на Пэнаўскім партрэце дзяўчыны, звар’яцела пасья пагрому.

Мае рацыю Л. Дробаў, калі свой кагадзе згаданы мной артыкул канчае высноваю: „У гісторыю беларускага жывапісу Пэн увайшоў як цудоўны мастак-жанрыст, пясняр гарадзкой беднаты, пясняр роднай Віцебшчыны”.

Аднак уважаю за патрэбнае дадаць – пясняр ня толькі беднаты, а ўсяго народу. Таму хочацца думаць, што на ягонай магіле на Пескавіцкім габрайскім могільніку ўжо стаіць адпаведны народнаму

мастаку помнік, што на тым доме, дзе ён жыў і тварыў, ёсць мэмарыяльная дошка, што аднэй зь віцебскіх вуліцаў нададзена ягонае сьветлае імя. І хоць амаль 40 год прайшло пасля пакутнае сьмерці Юрыя Пэна, але ўрэшце-рэшт трэба адшукаць і пакараць ягоных запраўдных забойцаў.

Зь ліставанья⁴¹⁵

5 сьнежня 1950 году
Саўт Рывэр

Шаноўны Спадар Рэдактар!⁴¹⁶

Хочацца думаць, што мае нарысы „Не чарнілам, а крывёю” спадабаліся Вам і чытачам „Нового Русского Слова”. Не сумняваюся таксама і ў тым, што яны не прыйшліся даспадобы рэдактару „Русского Голоса”, чытачы якога ў сваёй большасьці, на вялікі жаль, – беларусы старой эміграцыі. Спадзяюся ў найбліжэйшым часе даслаць Вам артыкул, прысьвечаны варварскаму зьнішчэньню бальшавікамі на Беларусі амаль усіх помнікаў рэлігіі, гісторыі й мастацтва. А яшчэ больш, чым пра помнікі, хочацца напісаць пра шчырых працаўнікоў, замардаваных у шматлікіх савецкіх засьценках.

Адначасна зьвяртаюся да Вас, Спадар Рэдактар, зь вялікай просьбай, хоць яна й ня мае непасрэднага дачынення да газэты. Калісьці ў мяне была неблагая бібліятэка (каля 10 тысяч тамоў) і карціны работы вядомых мастакоў. Усё гэта часткова зьнікла падчас вобыскаў і арыштаў, а часткова – падчас вайны. У остэрбайтарскай торбе я змог прывезьці ў Нямецчыну дзясятка-другі кніг і столькі-ж карцін. Сярод іх ёсць акварэль Ільлі Яфімавіча Рэпіна „Тры пальмы” (матыў вядомага лермантаўскага верша) і карціна (аловак) – „Дзяўчына, звар’яцелая пасля пагрому” работы Юрыя Майсеевіча Пэна – у мінулым майго добрага знаёмага. Цяпер абставіны (я маю сям’ю й трэці тыдзень бяз працы) прымушаюць мяне прадаць гэтыя дзьве карціны, але хочацца, каб яны трапілі куды-небудзь у музэй або клуб. Магчыма, Вы, Спадар Рэдактар, ведаеце, каму можна іх прапанаваць, тым больш, што я не збіраюся прасіць за іх многа: мне проста сорамна прадаваць іх (карціна Пэна – ягоны падарунак), але жыцьцё вымушае...

Прабачце за клопаты.

⁴¹⁵ Арыгіналы лістоў перахоўваюцца ў архіве Юркі Віцьбіча (Фундацыя Пётры Крэчэўскага, Нью-Ёрк).

⁴¹⁶ Ліст да рэдактара газэты „Новое Русское Слово” (Нью-Ёрк).

Шчыра ўдзячны Вам Юрка Віцьбіч

5 ліпеня 1958 году
Нью-Ёрк

Шаноўны Спадар Стукаліч!

Зь вялікай цікавасьцю прачытала Ваш артыкул пра мастака Пэна і ўсё, што звязана з горадам Віцебскам. Я нарадзілася й правяла сваё дзяцінства ў Віцебску, і ў памяці зьберагліся ўспаміны пра гэты цудоўны горад, людзей, што яго насялялі, і пра тое, што складала прывабнасьць гэтага гораду.

Буду Вам вельмі ўдзячная, калі Вы мне падкажаце, дзе і якія матар’ялы можа атрымаць пра Віцебск і дзе можна ўбачыць літаграфіі або карціны Пэна, якія я, верагодна, не адзін раз бачыла ў дзяцінстве.

Дзякую яшчэ раз за падараваную радасьць і дазвольце папрасіць Вас напісаць яшчэ пра Віцебск, Беларусь і пра жыцьцё ў гэтым краю.

Шчыра, з пашанай
Дора Давідсон

22 ліпеня 1958 году
Саўт Рывэр, Нью Джэрсі

Шаноўная Спадарыня Давідсон!

Прашу прабачэньня, што са спазьненьнем адказваю на Ваш ветлівы ліст, за які вельмі ўдзячны – для літаратара гэта вялікая маральная падтрымка. Мне прыемна, што Вам спадабаўся мой нарыс пра Пэна й Віцебск. Сам я закаханы ў гэты горад, а з Пэнам, нягледзячы на вялікую розьніцу ў гадах, сябраваў.

Вас цікавіць, дзе і якія матар’ялы можна атрымаць пра Віцебск і дзе можна ўбачыць літаграфіі альбо карціны Пэна. Я мог-бы прыслаць Вам доўгі сьпіс літаратуры пра Віцебск, але ён будзе без карысьці, бо ў ЗША наагул, а ў Славянскім адзеле Ньюёркаўскай Публічнай Бібліятэкі, у прыватнасьці, такой літаратуры амаль няма. І ўсё-ж, калі не памыляюся, там ёсьць: Россия. Под ред. В. П. Семёнова. Том IX. Верхнее Поднепровье и Белоруссия. СПб. Издание А. Ф. Девриена. 1905. Наатуральна, што гэта кніжка састарэла, як і яе аднагодак, Ваш пакорны слуга, але гістарычны матар’ял у ёй не згубіў сваёй вартасьці. Віцебску ў гэтай кнізе прысьвечаны пэтытам старонкі 453-459, а на ўкладцы зьмешчаны краявіды гораду.

Мне пісаць пра Віцебск значна памагаюць тья абставіны, што некалі я займаўся археалягічнымі раскопкамі ў самім горадзе і ягоным навакольні, кіраваў навуковай экспэдыцыяй па ўліку помнікаў гісторыі й мастацтва, працаваў над гісторыяй Віцебскіх фабрык і

завадаў і г.д., а яшчэ, фігуральна кажучы, праглынуў пуд архіўнага пылу. Шмат пісаў пра Віцебск і Беларусь у розных пэрыядычных выданнях і ў асобна выдадзеных маіх кнігах. Мая асабістая бібліятэка ў Віцебску (каля 10 тысяч тамоў) згарэла на пачатку вайны, але некалькі дзясяткаў кніг я ўсё-ж дацягнуў да Саўт Рывэр. Між іх альбом з краявідамі Віцебску, Полацку, Дзьвіны й г.д. (каля 100 здымкаў), матар’ялы экспэдыцыі па ўліку помнікаў гісторыі й мастацтва (каля 50 здымкаў), вялікі плян Віцебску (1904 году), некалькі карцін, а між іх „Чорная Тройца” Юдовіна й Пэна – партрэт дзяўчынкі, якая звар’яцела пасля пагрому, – падарункі саміх мастакоў. У ЗША зноў сабраў неблагу ю немалую бібліятэку, выпісваю амаль усё, што выдаецца там пра Беларусь.

З каталёгаў „Международной Книги” ведаю, што ў гэтым годзе ў Менску павінна выйсьці з друку кніжка пра Віцебск са шматлікімі ілюстрацыямі. Я ўжо замовіў яе для сябе ў Лёндане, дзе ёсьць адна кнігарня, якая прадае (таньней, як у Нью-Ёрку) кнігі, выдадзеныя ў СССР. Калі Вас гэтая кніга зацікавіць, дашлю Вам адрас лёнданскай кнігарні, дарэчы, ніякага авансу пры папярэдняй замове не патрабуецца. Але, зразумела, што гэтая кніга яшчэ больш тэндэнцыйная за вышэйназваны том IX і патрабуе вельмі крытычнага падыходу да яе.

З большасці маіх уласных краявідаў Віцебску, Дзьвіны й г.д., з пляну Віцебску, з карцін Пэна і Юдовіна зроблены фотакопіі адным ньюёркаўскім віцэблянцам са старой эміграцыі, які прывязджаў у Саўт Рывэр. Калі палічыце патрэбным, я магу выслаць ягоны адрас і адначасна яго папярэдзіць.

На эміграцыі я, улічваючы абставіны, што пішу толькі ў вольны час, надрукаваў параўнальна багата пра Беларусь і Віцебск на рускай мове, але значна больш – на беларускай.

Калі Вас зацікавіць, я магу прыслаць даведнік пра надрукаванае мною ў рускіх пэрыядычных выданнях. На беларускай мове ў мяне ёсьць кніжка, выдадзеная ў Мюнхэне, – „Плыве з-пад Сьвятое Гары Нёман”, у ёй – пра Беларусь і пра асабліва дарагі мне Віцебск, пра „Ідэл міт зайнэм фідэл”, пра Кагальны Роў у Гомлі, школішча ў Магілёве й г.д.

На жаль, ня ведаю, ці выйшла з друку кніжка на габрайскай мове пра Віцебскую габрайскую суполку, кніжку меўся выдаць Vitebski Benevolent-Association і Vitebski branch Arbeiter Ring 224. Калі Вы ня маеце гэтай кнігі, прыйшлю адрас Камітэту па яе выданьні.

Аднак пара й спыніцца.

Яшчэ раз прашу прабачэння за мой спозьнены адказ.
Прашу пісаць, калі будзе вольны час і жаданьне.
Юры Стукаліч

13 красавіка 1961
Нью-Ёрк

Высокапаважаны Спдар Віцьбіч!

Толькі сёння прачытала Ваш артыкул, што зьявіўся нядаўна ў „НРС” і зноў з асаблівым задавальненьнем – тыя радкі, у якіх Вы ўпамінаеце пра Віцебск і гісторыю ўсяго гэтага краю.

Выпадкова толькі што нечакана знайшла Ваш першы ліст, дзе Вы так замілавана пішаце пра гэты горад. Я атрымала й Ваш другі ліст, але ўсё неяк была занятая й не паспела адпісаць, да таго-ж неяк і не ўспаміналася ні пра дзяцінства, ні пра Віцебск. Вы пішаце ў сваім лісьце: „Я закаханы ў гэты горад”. Мусіць, гэты горад сапраўды мае асаблівую прывабнасьць. Ня так даўно мне прыйшлося гаварыць з адным чалавекам зь Беларусі. І калі я сказала, што гэты край знаю, ён узрадаваўся: „Няўжо Вы й мой горад ведаеце – Віцебск?”. І мы вельмі ажыўлена ўвесь вечар прыгадвалі вуліцы, назвы, плян гораду і цудоўную Дзьвіну і мост празь яе, што вядзе да вакзалу. Мой ліст атрымаецца задоўгі, калі пачну зноў згадваць Дзьвіну, Губэрнатарскі сад, каменныя масты сярод гораду, скляпеньні гандлёвага раду й званіцу, дзесьці там, за турмой... Ён многа расказваў пра Віцебск у гады Другой вайны й бальшавізму, пра тамтэйшых людзей, моцных, ляяльных, але зь нейкай хітрынкай, пра тое, як разросься горад, як многа новых фабрык і які пабудавалі новы вялікі мост – цуд тэхнікі!

Як бачыце, „нашага палку пабольшала”, ёсьць яшчэ людзі ў Амэрыцы, якія захавалі ўспаміны пра Віцебск, ягонны ўзгоркі, ягонны навакольныя лясы. (А такіх зьмешаных лясоў нідзе ва ўсім сьвеце ня знойдзеш!).

Я працую ў бібліятэцы Калюмбійскага ўнівэрсытэту, і праз мае рукі праходзяць новыя выданьні рускіх кніг. Мне ўжо некалькі разоў трапляліся кнігі пра Беларусь і Віцебск. А ў адной кнізе ўбачыла малюнак берагу ў Полацку, там, дзе ўздымаецца гэтая знакамітая, здаецца, апетая ў цудоўным вершы Блока „Белая царква”.

Буду Вам паведамляць, калі знайду што-небудзь, звязанае з Беларуссю. Дзякую за зьвесткі пра кнігі, названьня ў Вашых лістах. Спадзяюся ўлучыць момант прачытаць іх, пакуль што часу вельмі мала, але ўсё-ж з прыемнасьцю падзялілася з Вамі сваімі ўражаньнямі

й „пяшчотнымі пачуцьцямі” да ўсяго гэтага краю зь ягонай сапраўднай своеасаблівай рамантыкай.

Пастараюся ў наступным больш акуратна адказаць на лісты. З прывітаньнем і найлепшымі пажаданьнямі

Дора Давідсон

13 траўня 1961 году

Саўт Рывэр

Шаноўная Спадарыня Давідсон!

Прабачце, што са спазьненнем адказваю на Ваш ветлівы ліст ад 13.4.61 г., за які вельмі ўдзячны. Мне прыемна, што Вам спадабаўся мой чарговы артыкул у „НРСлове”, дзе прыгадваюцца Віцебск і Беларусь. Наагул, дзякуючы гэтым сваім публікацыям, я пазнаёміўся з многімі віцяблянамі і час ад часу зь імі лістуюся.

Зайздросчу Вам, што, працуючы ў такой вядомай і вялікай бібліятэцы, як бібліятэка Калюмбійскага ўнівэрсытэту, Вы маеце магчымасьць знаёміцца з новымі выданьнямі кніг, дзе ўпамінаюцца Віцебск і Беларусь. Ёсьць такія кнігі і ў маёй сыціплай асабістай бібліятэцы, якая лічыць каля 2 тысяч назваў. Аднак, маючы ў мінулым вопыт падсавецкага грамадзяніна, я крытычна стаўлюся да савецкіх выданьняў. Вось таму, напрыклад, новы мост празь Дзьвіну, пра які Вы чыталі, я-б не назваў цудам тэхнікі. Нягледзячы на маю закаханасьць у Віцебск, павінен зазначыць, што гэты новы мост, па якім я неаднойчы праходзіў, ва ўсіх адносінах саступае многім амэрыканскім мастам, а тым больш такім надзвычайным, як мост Вашынгтона ў Нью-Ёрку або мост праз праліў Залатых Вароты ў Сан-Францыска. Апошнія, сапраўды, – цуда тэхнікі.

Я ня ўпэўнены, што менавіта тая царква на беразе ў Полацку, здымак зь якой вы бачылі, апетая Блокам у вершы „Белая царковь”. Але затое яна – Сафійскі сабор – упамінаецца яшчэ ў „Слове аб палку Ігаравым”. Яе мury часткова захавалі сыцены тысячагадовай даўнасьці і такога-ж веку фрэскі на іх.

Дазвольце яшчэ раз падзякаваць Вам за такі добры ліст.

Прашу пісаць, калі знойдуцца час і жаданьне.

Шчыра жадаю ўсяго найлепшага.

Юры Стукаліч

Дора Давідсон
69 Тыман Плэйс
Нью-Ёрк, 27

Высокапаважаны Спадар Стукаліч!

Калісьці мы з Вамі абменьваліся лістамі з нагоды агульных успамінаў пра горад Віцебск. Я даўно Вам не пісала, бо нічога новага й цікавага для Вас расказаць не магла.

Цяпер я працую ў „Radio Liberty Committee”, установе, Вам, безумоўна, знаёмай, і маю доступ да бібліятэкі пры Камітэце, у якой сабрана шмат літаратуры пра сучаснае жыццё ў Савецкім Саюзе. Нядаўна мне трапіўся ў рукі артыкул пра Віцебск у адным з савецкіх часопісаў. Я яго перапісала. Мне здаецца, што гэты артыкул можа Вас зацікавіць, бо ў ім – пра жыццё ў Віцебску пэрыяду ягонага інтэлектуальнага росквіту. Між іншым, пра той час, калі Марк Шагал арганізаваў там акадэмію, мне здарылася чытаць у амэрыканскіх мастацкіх часопісах. Наагул роля Віцебску, як мастацкага цэнтру, культурна-асьветніцкай праца, што праводзілі нашыя мастакі ў Віцебску, мела немалое значаньне для культурнага й мастацкага жыцця наагул.

Тут, у Нью-Ёрку, мне надарылася сустрэць аднаго з вучняў Ю. М. Пэна. Хаця я сама й не паспела стаць вучаніцай Пэна, імя ягонае мне памятнае й па ўласных успамінах, якія, дарэчы сказаць, уваскрасілі Вы сваім артыкулам пра трагічнае жыццё гэтага, як я потым даведалася, вялікага працаўніка мастацтва.

У „Art Student League”, гэта значыць, у тутэйшай ньюёркаўскай акадэміі, працуе выкладчыкам мастак Брэйнін (Breinin, Raymond), які ў сваёй біяграфіі адзначае, што ён вучыўся ў Юрыя Пэна ў Віцебску. Я зь ім пазнаёмілася й расказала яму, што шмат чаго зьведала пра жыццё й сьмерць Пэна з Вашага артыкула. Ён сам – ураджэнец Віцебску, выехаў адгуль адзінаццацігадовым хлопчыкам у Амэрыку, але вельмі цікавіцца й мала чаго ведае пра жыццё Пэна пасля свайго ад'езду.

Я й з гэтай прычыны таксама хацела Вам пісаць, бо спадар Брэйнін піша пра Віцебск, а галоўным чынам яго будзе цікавіць Ваш артыкул, што калісьці зьявіўся ў „Новом Русском Слове”.

Вось бачыце, я думаю, Вам прыемна будзе пачуць, што зярняты, пасеяныя ў Вашым любімым горадзе, далі ўсходы на амэрыканскай зямлі.

Трэба сказаць, што і Шагал упісаў слаўную старонку ў гісторыю нашага гораду, і многія іншыя, а ў гэтым артыкуле, што я вам пасылаю, яго рэзка крытыкуюць і сьмяюцца зь ягонага наватарства й самабытнасьці.

Я Вам паведамляю мой новы адрас: Dora Davidson. 69 Teman Place, apt 59. New York, 27, 100027, а таксама адрас установы, дзе я працую. Калі будзеце пасылаць якія-небудзь матар'ялы, то прашу Вас пасылаць на адрас офіса, які падаю ніжэй: Radio Liberty Committee. 30 East 42 Street. New York, Room 49.

З глыбокай пашанаю й найлепшымі пажаданнямі, з надзеяй, што пасланы артыкул Вам прыдасца да Вашай працы, а калі не, дык проста прынясе асалоду.

З прывітаньнем.
Дора Давідсон

29 сакавіка 1965 году
Нью-Ёрк

Высокапаважаны Спадар Стукаліч!

Карыстаюся вольнай хвілінкай, каб падзякаваць Вам за адказ на мой ліст. Я вельмі рада, што прысланы мной артыкул Вам спадабаўся. Пасылаю Вам дадатковыя звесткі: імя аўтара і іншае.

Ці чытаеце Вы па-ангельску? У мяне захаваўся артыкул з ангельскага часопісу таксама пра гэты пэрыяд жыцця Віцебску. Пры выпадку перашлю яго Вам.

Я дала Ваш адрас спадару Брэйніну. Рэйманд Брэйнін выехаў з Віцебску адзінаццацігадовым хлопчыкам і з таго часу вестак адтуль ня мае, чуў толькі ад Шагала пра тое, што мастак Пэн быў забіты. Верагодна, ён Вам напіша, бо яго вельмі цікавіць лёс Пэна.

Прозьвішча Марковіч мне ведама па дзіцячых успамінах. Відаць, Віцебск валодае нейкім шармам, нездарма ўсе з такім захапленьнем успамінаюць яго, нават амэрыканскі кампазытар Арон Копланд назваў свой музычны твор „Віцебск”. Я мяркую напісаць да яго й запытацца, чаму? Верагодна, таксама зямляк!

З прывітаньнем і найлепшымі пажаданнямі
Дора Давідсон

16 красавіка 1965 году
Саўт Рывэр

Вельміпаважаная Спадарыня Давідсон!

Дзякую за Ваш ліст і за прозьвішча аўтара прысланага раней Вамі артыкула пра Юрыя Майсеевіча Пэна. Карыстаюся выпадкам яшчэ раз падзякаваць за яго.

Магчыма, Вы чыталі ў „НРСлове” мой артыкул „Віцебская берасьцяная грамата”. А ён-жа – старажытны наш горад, як зазначыў

у „Жизни Арсеньева” Іван Бунін, і, разам з тым, заўсёды... юны, жьцьцярэдны. Цяпер там вясна – такая непадобная на тутэйшую. На Дзвіне крыгаход, празь нейкі час пойдучь па ёй параплавы й пацягнуцца плыты. Так хацелася-б сустрэць вясну на Мядзведжай гары – ёсьць такая маляўнічая мясцовасьць на беразе Дзвіны пад Віцебскам. Недалёка ад яе й Здраўнева, дзе жыву калісьці Ілья Яфімавіч Рэпін. Абстрагуючыся ад свайго веку, хочацца нагадаць:

Иль у молодца крылья связаны,
Иль пути ему все заказаны...

Вы ўпаманулі пра „Віцебск” амэрыканскага кампазытара Арона Копланда. Мне давалося чуць гэты музычны твор па тэлебачанню. На жаль, я слаба разбіраюся ў мадэрнай музыцы, магчыма, таму яна нічым не напамніла мне Віцебск.

А да Віцебску яшчэ мае адносіны мой добры знаёмы Рыгор Якаўлевіч Арансон, артыкулы якога час ад часу друкуюцца ў „НРСлове”. Ня ведаю толькі, ці ўраджэнец ён Віцебску, але жыву ён там яшчэ ў першыя гады савецкай улады.

Прашу пісаць, калі будзе час і ахвота.

З самымі найлепшымі пажадаваньнямі

Юры Стукаліч

5 жніўня 1958 году

Бэвэрлі Гільс

Высокапаважаны Спадар Стукаліч!

Зь вялікім задавальненьнем прачытаў Ваш артыкул у „НРС” ад 29 чэрвеня „Памяці Юрыя Пэна”. Я сам нарадзіўся ў Віцебску й выехаў з гэтага гораду ў 1912 годзе, а потым наведаў Віцебск у 1918 годзе й быў там некалькі дзён.

З усёй нашай вялікай сям’і толькі адзін мой брат заставаўся там жывы і быў пазьверску забіты ў час акупацыі немцамі, пра што я даведаўся з кніжкі пра злачынствы немцаў.

Мяркую па Вашым артыкуле, што Вы – віцяблянін, і калі гэта так, то цікава пачуць, калі Вы апошнім часам былі ў Віцебску?

У сваім артыкуле Вы ўпамінаеце кніжку „Ветер скорости”, і я прашу Вас паведаміць мне, ці будзе яна цікавая для мяне як віцябляніна – прысьвечана гэтая кніжка цалкам Віцебску ці толькі мімаходзь закранае яго?

Калі Вам ня надта складана, прашу таксама паведаміць, дзе я магу знайсці й купіць гэтую кніжку.

Прабачце за клопаты.

З глыбокаю пашанаю
Самуіл Саламонавіч Марковіч

21 верасня 1958 году
Саўт Рывэр

Высокашаноўны Самуіл Саламонавіч!

Вельмі ўдзячны за Ваш ветлівы ліст – для літаратара ён зьяўляецца вялікай падтрымкай. Мне прыемна, што Вам прынёс задавальненне мой нарыс „Памяці Юрыя Пэна”. Сам я закаханы ў Віцебск, а з Юрыем Майсеевічам Пэнам, нягледзячы на вялікую розніцу ў гадах (ён нарадзіўся ў 70-х, а я – у 1905), сябраваў.

Вы не памыляецеся, мяркуючы, што я – віцяблянін. Праўда, нарадзіўся я ў Вяліжы Віцебскай губэрні, але перад вайной, пасля бадзяння па СССР, некалькі гадоў жыў у Віцебску. На пачатку вайны дайшоў разам з жонкаю (яна віцяблянка) пехатою да Вяліжу. Між іншым, сталінскі загад пра „голую зямлю” зьнішчыў і маю віцебскую асабістую бібліятэку, у якой было каля 10 тысяч кніг. Праз некаторы час Вяліж стаўся фронтам, і ў канцы красавіка 1942 г. я вярнуўся ў Віцебск, а пакінуў яго, гэта Вас цікавіць, увосень 1943. Дарэчы сказаць, гэты адыход і вяртаньне знайшлі сваё адлюстраваньне ў маім нарысе „Народ сьмяяўся” („НРС” ад 5 верасня 1952), дзе прыгадваецца трагічны лёс тых віцебскіх габраяў, якія „схаваліся” ў Вяліжы.

Калі толькі мне не здраджвае памяць, з Вашым братам-лекарам я неаднойчы сустракаўся перад вайной. Здаецца, ён нэўрапаталёг. І калі апошняе адпавядае сапраўднасьці, я ахвотна напішу вам пра гэтыя сустрэчы, ад якіх захаваліся ў мяне найлепшыя ўспаміны.

Вас цікавіць кніга К. Паўстоўскага „Ветер скорости” ў сувязі зь Віцебскам, які ўпамінаецца ў ёй. Гэтая кніжка прысьвечана паездцы аўтара на аўтамабілі (адсюль і назва) па заходняй частцы СССР. Пра Віцебск у ёй толькі тое, што я зацываваў у сваім нарысе.

А між іншым, калі, на жаль, віцяблян з новай эміграцыі можна пералічыць па пальцах (ні адзін горад на Беларусі не пацярпеў ад фашыстаў і ад бальшавікоў так, як Віцебск), то літаратура пра яго маецца. Калі будзе ў Вас жаданьне, магу прыслаць паказчык гэтай літаратуры, якая або ёсьць ў бібліятэках ЗША, або яе можна набыць у кнігарнях.

Яшчэ раз дазвольце выказаць сваю шчырую ўдзячнасьць за Ваш добры ліст.

Шчыра жадаю Вам усяго найлепшага.

Заўсёды гатовы да паслуг
Юры Стукаліч

25 лютага 1960 году

Высокашаноўны Спадар Стукаліч!

Вялікі дзякуй за Ваш мілы ліст і адрас для заказу кнігі пра Віцебск.

Я, безумоўна, выпішу гэтую кнігу дзеля цікавасці. Але мне вельмі хацелася-б знайсці дзе-небудзь старыя краявіды, паштоўкі, афішы, ілюстраваныя часопісы або газэты мінулага часу (да першай вайны або рэвалюцыі).

Я з жонкай вярнуўся прыблізна тры тыдні таму назад зь пяцімесячнай паездкі. Мы былі 7 дзён у Ленінградзе, 3 тыдні ў Маскве і 4 месяцы ў Парыжы.

На жаль, канец верасня і пачатак кастрычніка для Масквы і Ленінграда – ня вельмі ўдалая пара ў кліматычных адносінах, і мы абое былі ўвесь час прастуджаныя, тым больш, што пасьля нашай каліфарнійскай цеплыні – розьніца калясальная.

Наша прастуда вельмі перашкаджала, і мы ня ўбачылі шмат з таго, што хацелі-б, акрамя сваякоў, тэатраў і музэяў. (А наагул мы маглі свабодна сустрэцца і перамяшчацца).

Будаўніцтва ў Маскве асабліва вялікае і ў Ленінградзе – калясальнае, але патрэба ў кватэрах ня меншае. Нягледзячы на тое, што мы бачылі шматмільныя, цалкам новыя забудаваныя раёны, людзі жывуць яшчэ па 3 чалавекі ў адным пакоі, і камунальных кватэр яшчэ не пазбавіліся.

Пачулі шмат займальных анекдотаў, але іх цікавей пераказваць пры асабістай сустрэчы.

На жаль, мы ў Нью-Ёрк ня трапілі, магчыма, праз 2-3 месяцы зьбяромся, тады можна будзе і сустрэцца.

У Парыжы я бачыўся з нашым земляком Маркам Шагалам (дарэчы, ягоная сястра, што жыве ў Ленінградзе, сябруе зь сям'ёй майго брата, і я яе там бачыў), і ён вельмі цёпла прыняў нас у сябе, мы ўспаміналі многае з нашага дзяцінства, агульных знаёмых, сяброў і наагул усё пра наш родны горад.

Я, прызнаюся, быў вельмі крануты ягонай цеплынёй, ласкай і ўвагай, нягледзячы на тое, што ён цяпер заняў вельмі высокае становішча ў сьвеце мастацтва ня толькі Францыі, але і сусьветнага.

Ягоная сьціпласьць, прасты й сяброўскі падыход мяне проста зачаравалі (ягоная жонка таксама вельмі мілая й таксама спрыяла гэтай сымпатычнай атмасфэры).

Шкада, што Вы так далёка жывяце, а то абавязкова мы й з Вамі шмат чаго ўспомнілі-б.

Будзем спадзявацца, падчас нашай наступнай паездкі ў Нью-Ёрк мы зможам папярэдне сьпісацца й сустрэцца.

А пакуль што з найлепшымі пажаданьнямі застаюся
Самуіл Марковіч

12 сакавіка 1960 году
Саўт Рывэр

Высокапаважаны Самуіл Саламонавіч!

Прабачце, што са спазьненьнем адказваю на Ваш ветлівы ліст ад 25.2.60 г. – трохі занядужаў.

Вас цікавіць, дзе можна знайсці краявіды, паштоўкі, афішы й наагул усё друкаванае, што належыць да старога Віцебску. Мая віцебская асабістая бібліятэка (каля 10 тысяч кніг) згарэла падчас вайны, але мне ўсё-ж пашчасьціла тое-сёе дацягнуць да Саўт Рывэру. Акрамя дзвюх-трох кніжак пра стары Віцебск, маю тут альбом з краявідамі Віцебску, Полацку, Заходняй Дзвіны й г.д. (каля 100 здымкаў), матар’ялы Віцебскай навуковай экспэдыцыі 1939 г. па ўліку помнікаў гісторыі й мастацтва (53 здымкі), вялікі плян Віцебску (1904 г.), некалькі карцін, а між іх Юдовіна „Чорная Тройца” й Пэна – партрэт дзяўчыны, звар’яцелаў пасля пагрому – дарункі мастакоў.

Чатыры гады таму назад віцяблянін са старой эміграцыі, які жыве ў Нью-Ёрку, зрабіў копіі з большасьці гэтых здымкаў, а таксама з карцін Юдовіна, Пэна, з пляну Віцебску й г.д. Я ня маю цяпер зь ім сувязі, але спадзяюся, што ён жывы й здаровы і нэгатывы ў яго захаваліся. Вось ягоны адрас амаль чатырохгадовай даўнасьці: Mr. Stanislaw Cyrski. 122 South 1st Street, Brooklyn, 11, N.Y.

На жаль, ня ведаю, ці выйшла з друку кніжка на габрайскай мове пра Віцебскую габрайскую суполку. Гэтую кніжку меліся выдаць яшчэ ў 1955 г. Vitebski Benevolent-Association і Vitebski branch Arbeiter Ring 224. Адрас Камітэту па выданьню яе быў такі: Mr. N. A. Abramson. 4075 3rd Ave. Bronx 57, N.Y.

Хаця Вы пра гэта ня пішаце, але, магчыма, Вам падчас сваёй цікавай паездкі пашчасьціла наведаць Віцебск? У Маскве, дзе Вы былі тры тыдні, я некалі пражыў дзевяць гадоў – працаваў на яе фабрыках і заводах і зарабляў сабе такім чынам (як сын сьвятара) права на

вышэйшую адукацыю. Наўрад ці нават і там, як і наагул у вялікіх гарадах СССР, будзе ліквідаваны жыллёвы крызіс, пра які Вы ўпамінаеце. Ды й ці толькі жыллёвы? Адзін мой прыяцель быў вельмі зьбянтэжаны, калі атрымаў просьбу зь Менску – дастаць і прыслаць іголку для чысткі прымусаў. У ЗША ня толькі гэтыя прымітыўныя саматужныя іголки, але й прымусы няведамыя.

Прыемна, што наш родны Віцебск даў сьвету Марка Шагала. Хаця, каюся, не разумею мадэрнага мастацтва і ў гэтых адносінах мне бліжэй „правінцыяльны” Юры Пэн. Як бліжэй мне, напрыклад, і Рэпін, зьвязаны, дарэчы, зь Віцебскам. Між іншым, пра гэта у „НРС” (13.11.55) быў мой нарыс „Рэпін на Беларусі”. Тут, у Саўт Рывэры, маю здымкі зь ягонага дому ў Здраўневе пад Віцебскам і, што найбольш каштоўна, – ягоны эскіз акварэлью на лермантаўскі матыў „Тры пальмы”.

Спадзяюся ў гэтым годзе напісаць для „НРС” нарысы пра Полацак і мястэчка Бешанковічы. Як нельга ўявіць сабе Нью-Ёрк бяз хмарачосаў, так немагчыма ўявіць старую Беларусь без шматлікіх мястэчкаў. Там, у Бешанковічах, можна ўбачыць і швэдскія курганы, і вал маршала Сэн-Сіра, і палац, дзе гасьцявалі Пётр Першы, Напалеон, Аляксандар Першы. Менавіта ў гэтым самым палацы Пётр Першы прыняў вядомага пушкінскага казака-ганца, у шапцы якога быў зашыты

Донос на гетмана злодея
Царю Петру от Кочубея.

Між іншым, у Бешанковічах нарадзіўся Юдовін – беларускі Левітан. Ніхто зь беларускіх мастакоў не адлюстравіў на сваіх палотнах з такой цеплынёй беларускія старажытныя цэркаўкі й каплічкі, курганы й прыдарожныя крыжы, як габрай па нацыянальнасьці Юдовін.

Шчыра зычу Вам усяго найлепшага.
Юры Стукаліч

21 сакавіка 1960 году
Бэвэрлі Гільс

Высокашаноўны Спадар Стукаліч!

Даруйце, што менавіта так да Вас зьвяртаюся, бо Ваш першы ліст недзе згубіўся, а Вы, магчыма, наагул не казалі мне, як Вас завуць па бацьку.

Я быў вельмі ўзрадаваны Вашым лістом і пад ягоным уражаньнем пачаў гартаць кнігі, якія маю й на якія даўно ўжо не зьвяртаў увагі. На

вялікі жаль, яны на ідыш, а я ледзь-ледзь умею чытаць на габрайскім жаргоне. Сярод іх і тая кніжка, якая была выдадзена пры ўдзеле спадара Абрамсона, у ёй падаюцца рэпрадукцыі карцін Юдовіна, Пэна, Шагала й прыводзіцца шмат цікавых фактаў пра Віцебск. На адной старонцы гаворыцца нават пра тое, што калі ў 1885г. адкрылася аддзяленьне Дзяржаўнага банка, то мой дзед Лейба Гершман быў выбраны ганаровым старшынёй уліковага камітэту. Менавіта ад ягонага слова залежала, хто ў горадзе атрымае крэдыт, а хто не. У мяне ёсьць фота майго дзеда з мэдалямі, якія ён атрымаў ад цара за сваю адданасьць справе.

Кніжка гэтая добра выдадзеная, але, на жаль, я не разумею тэксту, хаця да дзевяцігадовага ўзросту мяне вучылі габрайскай мове, праўда, усяго толькі па адной гадзіне штодзень, а гэтага аказалася недастаткова, як я цяпер бачу.

Я маю яшчэ адну кніжку з вокладкай, намалёванай Шагалам, яна выйшла прыблізна ў 1957 г. у Ізраілю, але ўжо на старажытнай габрайскай мове. Там я знайшоў на с. 307 здымак маіх бацькоў, а над ім – партрэт дзеда. Але зноў-жа, на вялікі жаль, прачытаць нічога не магу. У гэтай кнізе на с. 135 ёсьць плян Віцебску, але назвы вуліц падаюцца па-габрайску. Можа, гэта перароблены Ваш плян гораду?

Вельмі цікава тое, што Вы пішаце пра Бешанковічы. Я помню гэтую назву, бо мае бацькі трымалі аптовыя мучныя склады, і мне прыпамінаецца, як зь Вяліжу, Бешанковічаў і зь іншых гарадкоў прыяжджалі, асабліва зімою, на санях па Дзьвіне, 40-50 і больш пакупнікоў па муку. Яны начавалі ў нас і суседзяў на дварэ, раніцай наладоўвалі сані пяціпудовымі мяхамі мукі й крупаў і ад'яжджалі ў свае мястэчкі. Усё гэта было да першай вайны або, больш дакладна, нават да 1912 г., пакуль я яшчэ жыў там і вучыўся ў Камэрцыйным вучылішчы.

Нас было 10 братоў, і старэйшыя, больш дужыя, заўсёды забаўляліся, наладжвалі спаборніцтвы зь вясковымі грузчыкамі-асілкамі (яны бралі па два пяціпудовыя мяхі адразу на плечы). Усё гэта адышло, мінула, засталася толькі шасьцёра братоў, ды й тыя разышліся па сьвеце.

Тут, у Бэвэрлі Гільс, жыве мой прыяцель Рыгор Глікман, ён нарадзіўся ў Бешанковічах і ўсё ўспамінае нейкі вялікі замак-палац, што належаў самаму буйному магнату-землеўладальніку Храптовічу-Буцянёву (калі я правільна яго называю), з сынам якога ён, Глікман, потым сустрэўся ў Парыжы.

Між іншым, Рыгор Глікман – мастак, ягоная спецыяльнасць – аголенае цела. Ён карыстаецца поспехам тут, у Каліфорніі, і, здаецца, у бліжэйшым часе будзе выстаўляцца ў Нью-Ёрку. Яша Хейфец, які з ім сябруе, мае даволі многа карцін Глікмана, таксама як і Рыгор Пяцігорскі, і Артур Рубінштэйн – усе ягоныя блізкія сябры.

Калі сустрэнецца Вам у газэце аб’ява пра выставу Глікмана, раю яе наведаць (напэўна, у адной з галерэй).

Дарэчы, Глікман дружыў і з Юдовіным, гэта ён мне сам сказаў, калі ўбачыў у мяне кніжкі на габрайскай мове.

Між іншым, у гэтых дзвюх кніжках зьмешчаны віды Віцебскага вакзалу й лёнапрадзільнай фабрыкі, маста празь Дзвьіну й шматлікія здымкі ўрадженцаў гораду.

Заканчваю на гэтым ліст, дзякую Вам за ўсе звесткі. Жадаю шчасыця й поспехаў ва ўсіх справах.

Самуіл Марковіч

11 красавіка 1971 году
Саўт Рывэр

Шматпаважаная Фрыда Барысаўна!

Вельмі прыемна, што ў Вас знайшліся час і жаданьне адразу адказаць на мой ліст, хаця такая апэратыўнасць, як Вы шчыра зазначылі, ня ў Вашым звычаі. Што да мяне, то гэтай акуратнасці перашкаджаюць старэчыя хваробы, якія, дзякуй Богу, яшчэ сумяшчаю з творчай працай і папярэднім уседлівым азнаямленьнем з рознымі матар’яламі.

Аказваецца, мы маем агульную „Alma mater” – Вяліскі пэдагэнікум. Істотная розніца, праўда, што я закончыў яго ў тым годзе, калі Вам было толькі 2 гады ад роду. Мой выпуск (другі) лічыў толькі 14 курсантаў, менавіта: Антаневіч, Багданава, Шчарбакоў, Высоцкі, Загароўскі, Токарава, Мамкіна, Кузьняцоў, Якаўлева, Мухіна, Сеўрукоў, Пухайцаў, Мамантаў, Кірэнак. Здаецца, пералічыў усіх.

Магчыма, зь некаторымі Вы сустрэкаліся пазьней. У сваёй большасці – гэта былі тады былыя вяліскія гімназісты й гімназісткі, што данашвалі яшчэ свае форменныя шапкі, шынялі й пэлярынкі. Данашвалі не зь вялікай прыхільнасці да іх, а таму, што ў той час (НЭП), калі й зьявілася пасля ваеннага камунізму амаль усё ў продажы, рэчы былі вельмі дарагія.

Між іншым, яшчэ пры мне пэдагэнікум перамясьціўся з будынку на наберажнай (да рэвалюцыі ў ім было пачатковае гарадзкое

вучылішча, перад вайной – электрастанцыя) у будынак былой мужчынскай гімназіі на Базарнай плошчы.

Хочацца яшчэ ўспомніць пра тое, што ў маю бытнасьць у пэдагэгікуме панаваў модны тады, „звышрэвалюцыйны” комплексны мэтад, які мы ад усёй душы ненавідзелі за ягоную сумбурнасьць і цішком прысьвячалі яму розныя пародыі.

На жаль, не магу паслаць Вам свой нарыс „Народ сьмяяўся” і аповесьць „Лісона Габоа Бійрушалайм”, бо й сам іх ня маю. Знаю толькі, што першы можна выпісаць з архіву „НРСлова”, а другая маецца ў Славянскім аддзеле Ньюёркскай Публічнай Бібліятэкі на 42-ой вуліцы.

І дазвольце цяпер перайсьці да самага істотнага. Вы, выходзячы з самых лепшых намераў, прапануеце мне перапісвацца з Вашым добрым знаёмым, што жыве ў Вяліжы. Калі-б я, згубіўшы розум і гонар, паслаў яму ліст, то яго арыштавалі-б тут-жа, у той-жа дзень, калі ён гэты ліст атрымаў. Я завочна прысуджаны там да вышэйшай меры пакараньня. І да сёньня маё імя там, як за мінулае, так і за сучаснае, скланяецца й спрагаецца ў розных выданьнях – ад маскоўскіх да вяліскіх.

Запэўніваю Вас, што на маіх руках няма ні кроплі крыві габрайскага народу, да якога ставіўся й стаўлюся з выключнай сымпатыяй і, як стары жаўнер, хацеў-бы разам з гераічнымі салдатамі Ізраілю быць на Суэцкім канале.

Прашу Вас і Вашага мужа прыняць найлепшыя пажаданьні.

Пішыце, калі ласка, калі мая шчырасьць гэтаму не перашкодзіць.

З павагай

Юры Стукаліч

1 траўня 1971 году

Саўт Рывэр

Высокашаноўная Фрыда Барысаўна!

Удзячны за Ваш зьмястоўны ліст і каштоўны падарунак. На жаль, не магу належным чынам Вам аддзякаваць і абмяжоўваюся толькі старонкай з газэты „Беларус”, прысьвечанай мне, грэшнаму. Спадзяюся, што беларуская мова Вам больш-менш зразумелая, бо блізкая да расейскай, праўда, не ў такой ступені, як, напрыклад, швэдская да нарвэскай.

Вельмі прашу Вас адкінуць усякую боязь, быццам-бы ліставаньне з Вамі адрывае мяне ад працы. Праўда, апошняя паграбуе шмат часу, таму й не дазваляе быць акуратным (што не ў маім характары) у

ліставаньні. Але, разам з тым, лісты ад чытачоў, а тым больш ад зямлячкі, маральна падтрымліваюць, яны дзейнічаюць, як дождж на пасевы. А асабліва, паўтаруся, прыемна ліставацца з зямлячкай. Хоць я, лічыце, і ўцёк у сваім раннім юнацтве з Вяліжу, але ён сам тут ні пры чым, і радзіма назаўсёды застанецца непаўторнай радзімай.

Вітаю Вашую любоў да кніг, сярод якіх і сам вырас, ды і цяпер жыву. У вяліскай бібліятэцы маіх бацькоў, у вялікім і ўтульным доме ў Касьцельна-Усьпенскім завулку (Камсамольская вуліца?) іх было каля 8 тысяч, яны згарэлі падчас вайны. Згарэла і мая асабістая бібліятэка ў Віцебску, дзе было кніг каля 3 тысяч. Але чалавек заўсёды абрастае, а ў першую чаргу, для яго любімым. Вось і тут маю кніг ужо больш за 2 тысячы, сярод іх ёсьць і названыя Вамі.

Поўнасьцю разумею Вас як маці, асабліва калі ўлічыць, што дзеці ў Амэрыцы – гэта ня дзеці ранейшага Вяліжу. Мы (маю на ўвазе сваё пакаленьне) былі ў невымоўным захапленьні ад вартых жалю нямых фільмаў, што йшлі ў кінатэатры „Грэзы” на Ільінскай вуліцы (Праспэкт Камінтэрну?). А ў іх распараджэньні – усе каналы каляровага і агучанага тэлебачаньня, радыёпрымачы, якія дазваляюць чуць увесь сьвет, удасканаленыя прайгравальнікі й г.д. Праўда, у дзяцінстве ў мяне былі амаль усе дзіцячыя часопісы („Светлячок”, „Жаворонок”, „Путеводный огонёк”, „Золотое детство”), што выдаваліся ў старой Расеі, грамафон з вялікай старамоднай трубой, куплены ва ўнівэрсальнай краме Барэнбаўма ў Новых Радах на гандлёвай плошчы, а разам з усім гэтым быў бясспрэчны аўтарытэт бацькоў і настаўнікаў. І ад усёй душы жадаю Вашым дзецям увабраць усе лепшыя традыцыі зямлі Вашынгтона й Лінкольна.

Аднак неабходна й кропку ставіць.

Шчыра жадаю Вам і Вашай сям’і ўсяго добрага ад мяне й маіх.

З глыбокай пашанай. Ваш зямляк

Юры Стукаліч

P.S. Мне часам сьніцца родны мой сад, што спускаецца тэрасамі да ручая Канеўца каля каменнага маста. І заўсёды хвалюе мяне вядомы верш:

Вечерний звон, вечерний звон!
Как много дум наводит он
О юных днях в краю родном,
Где я любил, где отчий дом,
И как я, с ним навек простясь,
Там слушал звон в последний раз!

Толькі пакідаючы назаўсёды Вяліж, я чуў не вячэрні звон (усе ягонья званы былі разьбітыя яшчэ ў 30-я гады), а гул „кацюш” у раёне Кадолава, Жгудоў, Смаленскага бальшака й разрывы снарадаў у самім горадзе.

Яшчэ раз усяго добрага.

Юры Стукаліч

6 ліпеня 1971 году

Саўт Рывэр

Вельмішаноўная Фрыда Барысаўна!

Ня цешу сябе вядомай прыказкай „Лепш позна, чым ніколі”, маючы на ўвазе сваё значнае спазьненне з адказам на Ваш ветлівы ліст ад 24.5.71 г., за які вельмі ўдзячны. Праца над скрыптамі для радыё забірае шмат часу, але, здаецца, я ад іх цяпер пазбаўлюся, а значыць, буду мець больш свабоднага часу. Спадзяюся зноў больш-менш сыстэматычна друкавацца ў „НРСлове”. Гэтая цікавая газета зьяўляецца цяпер большай трыбунай, чым радыё, якое там глушыцца і амаль не даходзіць да слухачоў.

Спадзяюся, Вам прыслалі з „НРСлова” мой нарыс „Народ сьмяяўся”, і мяне цікавіць Вашая думка пра яго. Калі думаеш сёння пра перажытае тады ў Вяліжы, то робіцца, па праўдзе кажучы, даволі жакліва, а ў тых дні адчувалася нейкая абьякавасьць, атупеласьць, уласьцівыя наагул асуджаным. Хацелася-б убачыць, як выглядае родны горад цяпер, зрэдку бываю там... у сьне. Калі Вы маеце краявіды цяперашняга Вяліжу, то буду вельмі ўдзячны, калі Вы іх мне на кароткі час прышляце.

А пакуль што ў нецяярпеныі чакаю да сябе ў госьці з Канады земляка, які выехаў у 1964 годзе з Суражу, ураджэнцам якога ён і зьяўляецца. Пазнаёміўся я зь ім праз „НРСлова”, зь ягонага ліста многа чаго цікавага даведаўся, але ўсё-ж яны (лісты) не даюць столькі, колькі жывая гутарка, як Вы зусім правільна зазначылі ў сваім лісьце.

Вы пытаецеся, у чым менавіта саветчыкі мяне абвінавачваюць. Шмат у чым, а гэтае многае можна падагульніць – у нянавісьці да іх, у барацьбе зь імі ўсімі даступнымі для мяне сродкамі. А ў мяне асабіста ёсьць за што іх ненавідзецц да апошняга свайго ўздыху. Да таго-ж я літаратар, і маім сьвятым абавязкам зьяўляецца зрываць зь іх маскі, зусім неўласьцівыя іх нутру.

Яшчэ раз прашу прабачэньня за спазьненне з адказам, цяпер спадзяюся быць больш акуратным.

Прашу Вас і Вашу ю сям’ю прыняць найлепшыя пажаданьні ад мяне й маёй сям’і.

Пішыце, калі ласка.
Шчыра зычу ўсяго найлепшага.
Юры Стукаліч

10 чэрвеня 1969 году
Саўт Рывэр

Шаноўны Юры Сяргеевіч!

Вельмі ўдзячны за Ваш ласкавы ліст ад 30.5.69 г. і яшчэ дзякую за такую прыемную для мяне думку пра мой артыкул „Усіх нас не расстраляеце”. Маючы на ўвазе, што гэта ня столькі артыкул, колькі нарыс, працаваў над ім, пераадольваючы пэўныя цяжкасці, хацелася, каб эмацыянальнасць нідзе не сказіла фактаў. І гэтага я, здаецца, дасягнуў.

На чарзе ў мяне артыкул для „НРСлова” „Як Парэчча сталася Дзямідавым”, прысьвечаны гераічнай барацьбе братаў Жыгалавых. А для беларускага друку рыхтую артыкул пра Нясвіскае паўстанне ў красавіку 1919 году. Маю, акрамя ўспамінаў удзельнікаў і сьведкаў, запісаных мною, яшчэ й савецкія матар’ялы. Апошнія патрабуюць асьцярожнага падыходу да іх, але й першыя часам любяць прыхарашыць факты. Маючы пэўны жыцьцёвы вопыт, у асабліва складаных выпадках разлічваю на нейкае чуцьцё й павінен зазначыць, што яно мяне амаль не падводзіла.

Калі тых або іншых матар’ялаў і няма ў маёй адносна вялікай бібліятэцы, то знаёмыя й нават асабіста не знаёмыя беларусы зь Нью-Ёрку, Вашынгтону, Чыкага, Лёндану, Парыжу, Таронта й г.д. прысылаюць бясплатна фотакопіі. Часам нават бяз просьбы з майго боку, а ў спадзяваньні, што яны, гэтыя матар’ялы, мяне зацікавяць. Прычым, ня толькі тое, што мае адносіны да антыбальшавіцкай барацьбы (гэта прысылаецца мне ў першую чаргу), але й да розных іншых праблемаў, закранутых у маёй творчасці.

Вітаю Ваш добры намер напісаць кніжку пра антыбальшавіцкую барацьбу й не сумняваюся, што яна будзе вельмі каштоўная для шырокага кола чытачоў. Ужо 20 гадоў я выразаю з газэтаў і некаторых часопісаў найбольш цікавыя для мяне публікацыі, а потым раскладаю іх па асобных папках, лік якіх большы за тысячу. І ў папках „Чырвоная/Савецкая армія” й „Грамадзянская вайна” маю амаль усе вашы выдатныя артыкулы, пачынаючы з 1961 году, як, напрыклад, „Мировой пожар”, „Зубы дракона”, „Впечатления и факты”, „Вольное поражение” й г.д., і заканчваючы Вашым апошнім зьмястоўным лістом „Разгром или разгром” у „НРСлове” ад 7.6.69. Маю таксама й

пярэчаньні Вашых апанэнтаў, такіх, як Паўловіч (нешта не чуто пра яго), Далгоў, Бальшухін, Паўлікоўскі. Між іншым, з апошнім у мяне даўняе і ўстойлівае ліставаньне: ён родам зь Менску. Усё гэта, разам узятэ, дае мне права яшчэ раз зазначыць, што ваша кніжка будзе вельмі патрэбная, і ад душы жадаю Вам усялякіх посьпехаў.

Вельмі буду рады праз Вашае ласкавае пасрэдніцтва пазнаёміцца са сп. Драчалуцкім. Спадзяюся, што і ён будзе рады гэтаму, тым больш, што на эміграцыі амаль няма суражан і веліжан, як і наагул віцяблян. На фотакартцы, пра якую Вам пісаў, на носе прасторнай лодкі сядзіць сярод дзесяці пасажыраў да неверагоднасьці малады кадэт, магчыма, гэта і ёсьць сп. Драчалуцкі ў дзевяці-дзесяцігадовым узросьце. Дасталася мне гэтая картка, як „ваенны трафей”: усе экспанаты й фонды Віцебскага гістарычнага музэю немцы выкінулі праз вокны на вуліцу. Разам зь іншымі жыхарамі я сёе-тое з выкінутага падабраў, яно было стаптанае нямецкімі ботамі й шыпамі і ўжо часткова зьнішчылася дажджом. Між гэтым падабраным ёсьць цяпер у мяне акварэль І. Я. Рэпіна „Тры пальмы” на вядомы лермантаўскі матыў (Рэпін меў маёнтак Здраўнева пад Віцебскам, я пісаў пра гэта некалі ў „НРСлове”), пагоны генэрала Духоніна, пячатка Беларускай Народнай Рады 1918 году, калекцыя асыгнацыяў Белых урадаў часоў грамадзянскай вайны й г.д., а таксама і ўспомненая фотакартка. Мяркую, што яна была ў музэйным фондзе „Заходняя Дзвьіна”. На яе адваротным баку алоўкам напісана: „Упадзеньне Ўсьвячы ў Дзвьіну”.

Жадаю Вам усяго найлепшага.

Пішыце, калі ласка, калі будуць час і жаданьне.

У глыбокай пашане

Ваш Юры Стукаліч

P.S. Пасьля публікацыі „Ўсіх нас не расстраляеце” знайшоў (падводзіць у старасьці памяць) у сваім вялікім архіве матар’ялы, дзе маецца рапарт невядомага афіцэра палкоўніку Канстанціну Езавітаву – прадстаўніку Рады БНР у Латвіі і Эстоніі. Рапарт датычыцца партызанскага руху ў Віцебскай і Смаленскай губэрнях. У ім згадваюцца браты Жыгалавы, Грамабой, Воранаў і шэраг іншых партызанаў, такіх, як слауты „Барон Кіш” (Бельскі ўезд), „Князь Сярэбраны” – Волкаў (Духаўшчынскі ўезд) і іншыя. Спадзяюся прыгадаць іх у артыкуле „Чаму Парэчча сталася Дзямідавым”.

Яшчэ раз усяго добрага.

24 жнівеня 1952 году
Гранд Рапід, штат Мічыган

Высокашаноўны суайчыньнік Юры...

(на жаль, ня ведаю Вашага імя па бацьку)!

Зь вялікай цікавасьцю прачытаў Ваш артыкул у „НРСлове” ад 18.08.52. Шмат сумных і адначасна дарагіх успамінаў прабудзіў ён у мяне.

Справа ў тым, што я нарадзіўся ў 1898 г. у Полацку на Ніжне-Пакроўскай вуліцы, г. зн. амаль каля падножжа Сафійскага сабору. Вучыўся я ў Віцебску ў Духоўнай сэмінарыі, побач з Усьпенскім саборам, дзе сэмінарысты бывалі пастаянна, а я нават сьпяваў у хоры. Нарэшце ў эміграцыі (з 1920 г.) я жыў у Вільні й сотні разоў праходзіў, зьняўшы шапку перад Вострабрамскай Божай Маці, Старыя Вароты.

Балюча й цяжка, чытаючы артыкул, дазнавацца пра варварствы сталінскіх нелюдзяў – ворагаў нашых і ўсяго чалавецтва. Няўжо нам так і наканавана памерці на чужыне, ня ўбачыўшы нашай радзімы свабоднай і адпомшчанай за ўсе злачынствы?

Я паходжу са старой беларускай сям’і. Бацька мой усё жыцьцё служыў у Віцебскай губэрні ў ведамстве Міністэрства Фінансаў і быў бухгалтарам і казначэем у Полацку й Дрысе. Між іншым, у ягоным ведамстве па фінансах у Віцебску ў Казённай Палаце служыў таксама нехта Стукаліч, можа, Ваш родзіч? А ў Аляксееўскай гімназіі вучылася разам з маімі сёстрамі гімназістка, таксама Стукаліч, я знаў яе – румяная бландзінка з доўгай касой. Яшчэ юнаком я цікавіўся беларускай мінуўшчынай і, між іншым, дзейнасьцю віцебскага гісторыка і археалёга Сапунова. Шмат цікавага й карыснага давала наша сэмінарская фундаментальная бібліятэка (таксама зьнішчаная „дабрадзеямі роду чалавечага”).

Я ня буду злюўжываць успамінамі, іх многа, і не хачу Вас стамляць. Хачу толькі запытацца ў Вас, зь якой крыніцы Вы атрымалі зьвесткі пра разбурэньне Вострай Брамы ў Вільні? Справа ў тым, што пра гэтае варварства я чуў яшчэ ў Нямецчыне некалькі гадоў таму назад. Каб праверыць гэтыя чуткі, я напісаў у Лёндан праваслаўнаму (польскай юрысдыкцыі) архіепіскапу Саве (цяпер ужо нябожчыку) і атрымаў адказ, што чуткі быццам-бы не пацьвердзіліся – Вострая Брама цэлая. Зрэшты, нельга быць упэўненымі ў паўнацэннасьці зьвестак, якія меў Сава, бо ён сам жыў толькі чуткамі.

Ці ня можаце Вы паведаміць, дзе магчыма купіць або атрымаць кнігі па гісторыі, этнаграфіі, археалёгіі й г.д. Беларусі,

Паўночна_Заходняга Краю, Старой Літвы на беларускай або рускай мове. Такая літаратура дае мне шмат задавальнення, ва ўсякім разе, больш, чым палітыка нашай беларускай эміграцыі, якая разьдзіраецца нутранымі грамадзкімі й царкоўнымі спрэчкамі й да гэтай пары не стварыла агульнага й прадстаўнічага руху.

Чакаю адказу.

Моцна паціскаю Вашу руку й застаюся з пашанай

Ніл Валянцінавіч Мілоўскі

15 верасьня 1952 году

Саўт Рывэр

Высокапаважаны Ніл Валянцінавіч!

Вельмі ўдзячны за Ваш ласкавы ліст, і велікадушна прабачце, што зь некаторым спазьненьнем адказваю на яго. Ён тым больш прыемны, што дасланы суайчыньнікам, які добра знаёмы з падзеямі, фактамі і асобамі, зь якімі я, у сваю чаргу, хацеў-бы пазнаёміць чытачоў „НРС”.

Мне добра знаёмая Ніжне-Пакроўская вуліца, дзе Вы нарадзіліся. Яшчэ ў 6-7-гадовым узросьце я разам з бацькам гасьцяваў тут у свайго дзядзькі, судовага следчага Івана Іванавіча Папова. Успамінаецца дом з высокімі прыступкамі, зашклёнай вэрандай і невялікім садом, які стаяў наводдаль ад вуліцы й быў абмежаваны з аднаго боку абрываам, а з другога – сьцяной Кадэцкага корпусу. Мой бацька жартам называў гэты сад „адным зь вісячых садоў Семіраміды”. А на Верхне-Пакроўскай вуліцы ў 1877 г. нарадзілася мая маці, якая жыве тут са мною ў добрым здароўі.

Знаёмая мне й Дрыса, дзе служыў Ваш бацька. Успамінаюцца дзьве царквы, касцёл і маляўнічыя могілкі на ўскраіне. Мясцовы помнік 1812 г. быў спачатку павалены бальшавікамі, але праз колькі гадоў ізноў пастаўлены – на новым месцы. На плошчы бальшавікі таксама паставілі няўклудны драўляны помнік на магіле 13 чырвонаармейцаў, якія патанулі ў 1939 г. ў Дзьвіне ў першы дзень нападу СССР на Польшчу.

Віцебскую Духоўную сэмінарыю, дзе Вы вучыліся, за год перад Вашым нараджэньнем закончыў мой бацька. У ёй настаўнічалі ў розныя гады мае сваякі. Пры бальшавіках да вайны ў будынку сэмінарыі размяшчаўся політэхнікум. Усьпенскі сабор яны спачатку выкарыстоўвалі як склад „Заготзерно”, а потым узарвалі адначасна з Уваскрэсенскай Рынкавай царквой.

Успомнены Вамі Стукаліч не зьяўляецца маім родзічам, але добра знаёмы мне як аўтар цэлага шэрагу крывануўчых прац. Яго расстралялі

большавікі ў лютым 1919 году. Гімназістка Аляксееўскай гімназіі („румяная бландзінка з доўгай касой”) – ягоная малодшая дачка, сяброўка маёй жонкі, якая вучылася ў Марыінскай гімназіі.

Цікавае супадзенне. У той дзень, калі я атрымаў Ваш ліст, дзе Вы ўспамінаеце пра Аляксея Парфёнавіча Сапунова, я закончыў і паслаў у адзін беларускі навуковы часопіс вялікі нарыс „У пошуках Альгердавага Шляху”, прысьвечаны ягонаю памяці ў сувязі са стагоддзем з дня яго нарадзін. Ён нарадзіўся ў 1852 г. у мястэчку Ўсьвяты, а памёр 2 кастрычніка 1924 г. у Віцебску. Яшчэ ў 1922 г. А. П. Сапуноў страціў зрок і памёр амаль што галоднай сьмерцю, затраўлены савецкім прапагандовым друкам. Толькі сьмерць пазбавіла яго ад непазбежнай высылкі. Ягоная магіла на Трайчанкоўскіх могілках з часам згубілася, і толькі ў 1939 г. яе адшукалі і аднавілі супрацоўнікі навуковай экспедыцыі, сярод якіх былі і ягоныя вучні.

Звесткі пра знішчэнне Вострай Браны ў Вільні я атрымаў яшчэ чатыры гады таму назад з польскай газеты „Кроніка”. Яна тады паведамляла, што Вострую Брану большавікі знішчылі таму, што яна нібыта перашкаджала вулічнаму руху. Ня ведаю, ці знішчэнне Вострай Браны адпавядае праўдзе, але застаецца фактам тое, што, па-першае, большавікі, спасылаючыся на перашкоды для вулічнага руху, сапраўды знішчалі помнікі рэлігіі, гісторыі, мастацтва (Іверская капліца, сьцены Кітай-гораду, Трыумфальныя Вароты й г.д. у Маскве), а па-другое, „Кроніка” здаецца сур’ёзнай газэтай.

Вас цікавіць, дзе можна набыць кнігі, прысьвечаныя гісторыі, этнаграфіі, археалёгіі й г.д. Беларусі. На гэтае пытаньне адказаць не магу. Здаецца, нідзе. Хаця час ад часу артыкулы й нарысы па гэтых пытаньнях сустракаюцца амаль ва ўсіх беларускіх пэрыядычных выданьнях. Учора паслаў Вам некаторыя з гэтых выданьняў, я іх атрымліваю бясплатна й часам па некалькі экзэмпляраў.

Ліст мой атрымаўся задоўгі.

Прашу пісаць, калі будуць час і жаданьне.

Прашу прыняць прывітаньне ад маёй сям’і.

Шчыра жадаю Вам усяго найлепшага.

Юры Стукаліч

22 верасня 1952 году

Дарагі суайчыньнік Юры Аляксандравіч!

Вельмі ўзрадаваў мяне Ваш ліст. Цяпер я разумею, чаму Вы так доўга не адказвалі – навуковая праца забірае ўвесь час. У сувязі з

Вашым адказам у мяне ўзьніклі новыя пытаньні і ўспаміны, якімі я хацеў-бы з Вамі й Вашай сям'ёй падзяліцца.

З Полацкам, дзе жыла мая сям'я на Ніжне-Пакроўскай вуліцы ў доме адстаўнога і, можа, вядомага Вашай маме генэрала Аргамакава, а таксама з Дрысай у мяне звязаны ўспаміны дзяцінства і юнацтва. Полацк, безумоўна, больш цікавы, бо ён быў (дарэчы, і ёсьць) старым гістарычным горадам, дзе сьляды даўніны сустракаюцца на кожным кроку. Таму і ўражаньняў у мяне пра яго значна больш.

Яшчэ ў маленстве, капаючыся ў пяскох Замкавай гары, каля падножжа Сафійскага сабору, мы з аднагодкамі знаходзілі чарапы й косьці, а таксама рэшткі зьезденай часам зброі воінаў, палеглых у розных гістарычных бойках. Думаю, што ўсё, знойдзенае намі, можна аднесьці да эпохі Стэфана Баторыя, які штурмам браў Замкавую гару, выцясьняючы войска расейскага ваяводы Шарамецева. Здаецца, сярод нашых знаходак не было рэчаў, звязаных з 1812 годам, бо ў той час баі ішлі не на Замкавай гары, а ў навакольні Полацку. І сапраўды, калі мы знаходзілі якія-небудзь прадметы за межамі гораду, напрыклад, у лясох і пяскох угодзьдзяў Еўфрасінеўскага манастыра (там амаль кожны год мы жылі на лецішчы), то ўсё гэта значна адрозьнівалася ад знаходак на Замкавай гары: і косьці, і чарапы былі сьвяжэйшыя — больш позьнія. Знаходзіліся й манэты, я сабраў іх ладную калекцыю. Вось тады й прачнулася ў маёй сьвядомасьці цікавасьць да гісторыі й старажытнасьці.

Але галоўныя ўспаміны, без сумненьня, пра Віцебск, дзе пачалося ўжо больш сьвядомае жыцьцё пасталелага фізычна й духова юнака. Калі я вучыўся ў Духоўнай сэмінарыі, то жыў на прыватнай кватэры ў Вераб'ёвым завулку (канец Варапаеўскай вуліцы), у свайго дзядзькі Мікалая Мілоўскага, які служыў у губэрнскай Земскай Управе, а потым у другога дзядзькі – Вечаслава Селязьнёва (матчынага брата), чыноўніка Кантрольнай Палаты, які наймаў кватэру ў доме Карзенкі за Віцьбай. Дочкі Карзенкі вучыліся ў Марыінскай гімназіі.

Але маё маладое сэрца больш цягнулася тады да гімназіі Аляксеўскай, можа, таму, што там вучыліся сёстры й было больш знаёмых. Прыгадваецца й хваляваньне пры сустрэчах з такімі гімназісткамі, як, напрыклад, сёстры Старыковічы або сёстры Ірочнікавы, зь якімі хоць і ня быў знаёмы, але часам сустракаўся на Замкавай вуліцы.

Думаю, што Вашай жонцы прыемна будзе ўспомніць некаторых настаўнікаў Духоўнай сэмінарыі, якія адначасна вучылі і ў Марыінскай гімназіі. Гэта Іван Пятровіч Вінаградаў (памёр у 1911 г.),

Іван Фёдаравіч Іваніцкі (памёр у 1917 або 1918 г.), Мікалай Венямінавіч Полазаў (ягоны лёс мне невядомы), Аляксей Аляксеевіч Краснеўскі (лёс невядомы), Канстанцін Мікалаевіч Махаеў (лёс невядомы). Шмат гадоў знаў і быў на пахаванні ў 1917 г. дырэктара Марыінскай гімназіі Міхаіла Іванавіча Лебедзева. (Мая маці ў свой час таксама вучылася ў гэтай гімназіі).

Віцебск я пакінуў у 1918 г. пасля забойства доктара генэрала Грыгаровіча й судзьдзі Бяльніцкага-Бірулі, а таксама зьверскага забойства на вуліцы Дрысы гарадзкога галавы – выключна шляхетнага, высакароднага Пятра Сямёнавіча Шахурына. У той час мяне ахапілі такая агіда й роспач, што я вырашыў назаўсёды парваць з „дабрадзеямі роду чалавечага”. У 1918 г. я пайшоў дабравольцам у армію генэрала Юдзеніча, і тады-ж пачалася мая эміграцыя, што цягнуцца й да сёньняшняга дня.

Амаль увесь час эміграцыі я жыў у Гародні й Вільні і працаваў у кнігавыдавецтвах, між іншым, трымаў у Вільні кніжную кантору польскіх пэдагагічных выданняў і вучэбных дапаможнікаў, такіх, як глёбусы і атласы. Кніжны гандаль мне ўдалося часткова ўзнавіць і ў Нямецчыне – у апошнія пяць гадоў майго жыцця ў Мюнхэне. Там я меў рассыльную кнігарню пад назвай „Кніга – Поштай”. На жаль, тут, у Амэрыцы, я вымушаны здабываць сабе кавалак хлеба на мэблевай фабрыцы паліроўшчыкам – працай цяжкай і бяздушнай.

Я дзякую Вам за пасланьня Вамі літаратурныя й гістарычныя матар’ялы, хаця, мусіць, па віне пошты я іх яшчэ не атрымаў. Беларускімі праблемамі я заўсёды цікавіўся. Дарэчы, з прычыны нягоды й міжусобнай барацьбы шматлікіх беларускіх групавак я не бяру ніякага ўдзелу ў іхным жыцці, лічу, што такія зьявы толькі шкодзяць нацыянальнай беларускай справе, ствараюць у іншаземцаў уражаньне, што „невядома з кім гаварыць”, і сьведчаць пра нашу слабую арганізаванасьць. Я-б горача вітаў аб’яднаньне ўсіх беларускіх групавак у адзін цэнтар, сцэмантаваны Праваслаўнай Кананічнай Царквой. На царкоўным грунце можна было-б многае зрабіць, бо толькі Царква можа стаяць па-над усімі групоўкамі. У гэтым выпадку і я мог-бы аказваць пасільную дапамогу як асоба, блізкая і па выхаваньню, і па адукацыі да духоўнага сьвету.

Пад канец свайго ліста хачу яшчэ расказаць сёе-тое пра сябе. Мне зусім няведамы лёс маіх бацькоў і сёстраў. Як пайшоў я на эміграцыю, так і ня ведаю, што зь імі. Знаю толькі, што бацькі жылі ў Савецкім Саюзе недзе ў Вобалі, пад Полацкам, а сёстры павыходзілі замуж за

настаўнікаў. На ўсякі выпадак, называю іх прозьвішчы па мужу: Вера Валянцінаўна Петухова й Натальля Валянцінаўна Лапацінская.

Спробы звязацца зь імі падчас Другой сусьветнай вайны аказаліся безвыніковымі, а нямецкі Чырвоны Крыж пасьяла росшукаў даў адказ: „У названых месцах невядомыя”. Я спрабаваў сам паехаць у Віцебскую губэрню, але немцы не далі пропуску. На ўсякі выпадак, напісаў Вам пра гэта.

Вельмі буду рады і ўдзячны, калі атрымаю ад Вас адказ і на гэты ліст. Калі Вы ня маеце часу, то, можа, Вашая жонка напіша колькі слоў.

Прывітаньні Вам і Вашай сям’і, цісну Вашу руку й застаюся з пашанай

Ніл Мілоўскі

1 кастрычніка 1952 году
Саўт Рывэр

Высокашаноўны Ніл Валянцінавіч!

Удзячны за Ваш ласкавы ліст ад 22 верасьня. Крыўдна, што Вы не атрымалі маіх двух пакункаў зь беларускімі пэрыядычнымі выданьнямі, дзе часткова асьвятляюцца тэя праблемы, якія Вас цікавяць. Ва ўсякім разе, калі Вы й да сёньня не атрымалі іх, пайду „скандаліць” на мясцовую пошту.

На жаль, у бытнасьць маю *там* мне нічога не было ведама пра лёс Вашых бацькоў і сёстраў. Усё-ж на працягу двух-трох бліжэйшых тыдняў я спадзяюся сустрэцца з трыма беларусамі, што жылі ў раёне Вобалі і, магчыма, ад іх што-небудзь пачую. Затое ў самім Віцебску ўжо ў ваенны час я пазнаёміўся зь Мілоўскім, якога, здаецца, звалі Аляксандрам. Калі не памыляюся, то гэта Ваш стрыечны брат. Ён незадоўга перад вайной прадаў свае два дамы на Галубятніцкай вуліцы й перабраўся ў дом на Вераб’ёвай вуліцы. Калі пры наступе немцаў на Віцебск усе гэтыя дамы згарэлі, то Аляксандар Мілоўскі зноў пабудаваў сабе дом на Вераб’ёвай вуліцы. Пры адыходзе немцаў ён быў прымушаны імі, разам з усімі жыхарамі Віцебску, эвакуавацца. Ага, ледзь не забыўся, падчас вайны Аляксандар Мілоўскі скончыў у Віцебску пастырскія курсы, але ня ведаю, ці быў ён пасьвечаны ў сьвятары, здаецца, не. Апошні раз мы бачыліся ў Менску, і ён гаварыў мне, што архіепіскап Філафей накіроўвае яго ў Жыровіцкі манастыр для ўдасканаленьня ведаў царкоўнага ўставу.

Калі не памыляюся, то, здаецца, мы з Вамі асабіста знаёмыя й пазнаёміліся ў Мюнхэне, на кватэры сп. Родзевіча. Я, наяжджаючы зь

беларускага ДП лягеру Міхельсдорф, каля Кама, у Мюнхэн, спыняўся або ў Родзевіча, або ў „Доме Міласэрнага Самарытаніна”, дзе, магчыма, у нас былі агульныя знаёмыя. Помняцца мне і аб’явы Вашага прадпрыемства ў рускіх газэтах таго часу.

Шкада, але мае асабістыя ўспаміны ня могуць цалкам супасці з Вашымі, бо я нарадзіўся ў 1905 г. і вучыўся ў Вяліскай Мужчынскай гімназіі, закончыў якую мне ня даў „Вялікі Кастрычнік”. У далейшым я атрымаў закончаную адукацыю, але пераадолеўшы вялікія жыццёвыя цяжкасці і вельмі далёка ад нашага гораду, бо я – сын сьвятара, г. зн., адпаведна савецкай тэрміналогіі, – „сацыяльна варожы, а таму пераследны”. Затое жонка мая, якая ўвесь час жыла ў Віцебску на Галубятніцкай вуліцы, добра помніць усіх названых Вамі настаўнікаў і сваіх сябровак – Ірочнікавых, Карзенкаў і інш. Сумна, але мне думаецца, што далейшы жыццёвы шлях усіх гэтых цікавых і жыццяродасных гімназістак быў усеяны шпямі, бо яны належалі да тых слаёў грамадства, якія асабліва пераследваліся бальшавікамі.

Спачуваю Вам у сувязі з Вашай цяжкай працай на фабрыцы. Спачуваю тым больш, што тое-ж маю і я. Толькі грузчыкам адпрацаваў я тут больш за год. Цяпер часова бяз працы, атрымліваю 26 даляраў на тыдзень, як беспрацоўны, і выкарыстоўваю гэты час для літаратурнага і журналісцкага занятку. Жонка працуе на швейнай фабрыцы. І ўсё-ж – дзякуй Богу за ўсё. Мне „ў мінуту жыцця трудную” заўсёды ўспамінаюцца дзясяткі маіх дарагіх сяброў – беларускіх пісьменьнікаў, паўстанцаў і партызанаў. Многія зь іх замучаны бальшавікамі, іншыя й дагэтуль пакутуюць на Калыме. І вось таму ў вольны час я пішу, каб расказаць тым, хто ня ведае або ня верыць, пра невыказныя пакуты падсавецкіх народаў, а сярод іх і нашага – беларускага.

Вы маеце рацыю, калі пішаце пра міжусобную грызню сярод беларускай эміграцыі, што падрывае ейныя і без таго нязначныя сілы і ейны аўтарытэт у вачах эміграцыі іншых народаў. Аднак аб’яднаньне гэтых варожых групавак вакол Праваслаўнай Кананічнай Царквы немагчыма. Беларускі народ, асабліва ягонае эміграцыя, падзяляецца на два веравызнаньні – праваслаўнае і каталіцкае. На жаль, і беларускія праваслаўныя архіпастыры на эміграцыі аказаліся не на вышыні. Гэты горкі вывад я зрабіў на аснове свайго блізкага, асабістага знаёмства зь імі, бо неаднойчы бываў у іх у Тьўрсгайме як рэфэрэнт веравызнанняў пры беларускіх цэнтральных палітычных і грамадзкіх арганізацыях. Ва ўсякім разе, я цяпер адышоў ад усякай

палітычнай дзейнасьці нашай эміграцыі й займаюся ў вольны час выключна літаратурай і журналістыкай.

Аднак я злоўжываю Вашым часам.

Прашу прыняць прывітаньні ад маёй сям'і.

Шчыра зычу Вам усяго добрага.

Юры Стукаліч

5 кастрычніка 1952 году

Высокашаноўны Юры Аляксандравіч!

Дзякую Вам за ліст ад 1 кастрычніка й сьпяшаюся сказаць, што атрымаў два вялікія пакункі беларускіх выданняў, якія прыйшлі на другі ці на трэці дзень пасьля майго ліста. Шмат цікавага й карыснага знайшоў я ў гэтых матар'ялах. Калі ў Вас будуць яшчэ такія часапісы, асабліва з Вашымі артыкуламі, прысылайце іх адразу, буду вельмі ўдзячны.

Нечаканымі й цікавымі аказаліся для мяне Вашыя звесткі пра Аляксандра Мілоўскага. Гэта сапраўды мой стрыечны брат, які жыў яшчэ да рэвалюцыі на Галубятніцкай вуліцы. Ён на 10-12 гадоў старэйшы за мяне, і, калі ён яшчэ жывы, я не ўяўляю яго старым чалавекам з лысай галавой, хаця ён і тады меў ужо ладную лысіну. Безумоўна, ён павінен ведаць пра лёс маіх бацькоў і сёстраў, але невядома, ці трапіў ён на эміграцыю і ці будуць дзейнымі пошукі яго па газэтах. Ва ўсякім разе, улавіўшы ягоную сувязь з архіпіскапам Філафеем, я адначасна пішу гэтаму апошняму ў Вісбадэн (Эўропа). Можа архіпіскап Філафей ведае, ці трапіў брат зь Менску або Жыровіц на эміграцыю.

Зь сям'ёй Родзевічаў, якія выехалі ў Аўстралію, у Мюнхэне мы з жонкай падтрымлівалі блізкае знаёмства. Няма сумненьня, што калі Вы бывалі ў доме Ёсевалада, то пазнаёміўся з вамі і я. На жаль, сярод шматлікіх дзеячаў і гасьцей, бываўшых у Родзевічаў, мне цяжка Вас прыпомніць, і гэта вельмі шкода, бо многія пытаньні, закранутыя ў нашым ліставаньні, адпалі-б самі па сабе, калі-б яшчэ ў Мюнхэне я даведаўся, што Вы зь Віцебску.

Што да Вяліжу, то адтуль мне былі вядомыя толькі браты Зьміцер і Барыс Савіцкія – сэмінарысты, сыны тамашняга сьвятара. Па неправераных чутках, Барыс быццам-бы трапіў на эміграцыю ў ангельскую зону.

Вельмі прыемна пачуць, што Вы былі рэфэрэнтам па веравызнаньнях, гэта робіць наша знаёмства яшчэ больш цікавым.

Праблемы беларускай царквы мне блізкія яшчэ й таму, што я па адукацыі ў пэўнай ступені асоба духоўная, жонка мая – шматгадовая рэфэрэнтка Гарадзенскай Духоўнай Кансысторыі. Яшчэ ў 1913 г. я прысутнічаў у Віцебску пры хіраганіі архімандрыта Панцеляймона, будучага мітрапаліта, цяпер ужо нябожчыка, галавы Беларускай Аўтакефальнай Царквы. А ў 1944 г. мы з жонкай былі эвакуяваныя разам зь епіскапатам у Нямеччыну ў Францэнсбад і жылі там пры архіярэях.

Пакідаючы ў баку асобу нябожчыка мітрапаліта Панцеляймона, які фактычна ня меў ніякага ўплыву на справы Царквы, я хачу сказаць, што сярод тых, хто застаўся ў жывых, знаходзіцца ў Нямеччыне законны намесьнік мітрапаліта Беларускай Аўтакефальнай Царквы архіепіскап Філафей, а ў Аўстраліі – япіскап Афанасій. У мяне няма сумненняў адносна іхнай поўнай і сур’ёзнай адданасьці беларускай Царкве й беларускаму народу; гэтыя архіярэі, акрамя 100-працэнтнага беларускага паходжаньня, маюць і вышэйшую духоўную адукацыю. Невыказна цяжкія ўмовы ваенных і паваянных гадоў вымушалі да розных юрыдычных фармулёвак нашай Аўтакефальнай Царквы, аднак не зьмянілі яе сутнасьці й цэльнасьці і асабліва кананічнасьці, г. зн. разуменьня боскай ласкі, якое выходзіць за рамкі людзкіх уплываў і выключае магчымасьць зьмен пры дапамозе чалавечай сілы. Таму я думаю, што слова за нашай Царквой, і таму ня варта губляць надзею на нашае аб’яднаньне пад яе нейтральнай надпартыйнай апекай. Гэта маё сьціплае меркаваньне.

Калі што-небудзь пачуеце пра маіх родных, пішыце. Часапісы прысылайце.

Прывітаньне Вам і Вашай сям’і ад мяне й маёй жонкі.

Цісну руку. У глыбокай пашане

Ваш Н. Мілоўскі

16 студзеня 1953 году

Высокашаноўны Юры Аляксандравіч!

Віншую Вас зь сям’ёй з Новым Годам і Калядамі. Маё некалькі запозьненае віншаваньне з прычыны пераезду й рамонту новай кватэры перадаю з самымі найлепшымі пажаданьнямі на 1953 год.

Атрымаў я і ад уладыкі Філафея навагодняе віншаваньне разам з адказам на маё пытаньне адносна Аляксандра Мілоўскага. На жаль, ён нічога ўспомніць ня можа, за выключэньнем прыезду ў Менск зь Віцебску двух дэлегатаў з Царкоўнага Адзелу Гарадзкой Управы. Магчыма, адзін зь іх і быў А. Мілоўскі.

У мяне ніякіх навін няма. Жыцьцё ўсё такое-ж аднастайнае, як і папярэднія два гады побыту ў Амэрыцы. Трэба цяжка працаваць і... спадзявацца на перамены. Але я ўжо 35 гадоў на эміграцыі жыўлюся надзеямі, і гэта „жыўленьне” парадкам надаела.

Вельмі буду рады, калі прышляце, як і раней, літаратуру й газэты.

Прывітаньне Вам зь сям'ёй ад мяне й маёй жонкі.

З глыбокай павагай

Н. Мілоўскі

24 сакавіка 1957 году

Саўт Рывэр

Вельмішаноўны Ніл Валянцінавіч!

Колькі лет, колькі зім! Я ня ўпэўнены ў тым, што Вы атрымаеце гэты мой ліст (магчыма, у Вас новы адрас), і тым ня менш, пішу. Вельмі мала на эміграцыі, параўнальна зь іншымі гарадамі Беларусі, віцяблян, а таму ім неабходна між сабою час ад часу пераклікацца. Што можа быць больш прыемнае за ўзаемны абмен успамінамі пра старажытны, прыгожы й родны Віцебск!

Аднак, акрамя ўспамінаў, на мяне (напэўна, таму, што я – Юрка *Віцьбіч*) яшчэ ўскладзена лёсам місія памагаць землякам у пошуках звестак пра іхных родных і блізкіх. А для мяне прыемна й тое, што я стаў у гэтых адносінах для віцяблян на эміграцыі чымсьці накшталт цэнтру і, залежна ад сваіх магчымасьцяў, стараюся быць ім карысным. Зь цягам часу ў мяне ўсё больш пашыраецца кола знаёмых, што жылі некалі на Замкавай, Вакзальнай, Шасэйнай, на Пескаваціку, на Ялагах і г.д. Гэтае кола выходзіць за межы Віцебску, распасьціраецца на ўсю Віцебшчыну, і ня менш радасна завязваць кантакты з ураджэнцамі Полацку, Вяліжу, Гарадка, Суражу, Янавічаў, Ушачаў і г.д. У сувязі з гэтым мне цяпер, магчыма, удала хоць нешта даведацца пра лёс Вашых бацькоў і сёстраў. Адзін з маіх новых знаёмых жыў дзесьці каля Вобалі, я прашу Вас толькі ўдакладніць месца жыхарства й род заняткаў Вашых бацькоў.

У сваю чаргу, спадзяюся, што празь мяне (або непасрэдна) Вы паможаце віцяблянину сп. Цяцёрскаму, які шукае звестак пра свайго друга Ксенафонта Васільевіча Спасакага, пляменьніка Стукаліча, расстралянага бальшавікамі ў 1919 г. У адным са сваіх лістоў Вы ўспамінаеце менавіта пра гэтага Стукаліча, а таму, магчыма, што-небудзь чулі й пра Спасакага. Прабачце, што не папярэдзіў Вас пра гэта й Ваш адрас падаў сп. Цяцёрскаму. Магчыма, Вы ўжо атрымалі ліст ад

яго, а калі не, то напішыце, калі ласка, пра Спаскага мне, калі наагул што-небудзь пра яго вам ведама.

Коротка пра сваё асабістае. Працую на фабрыцы, у вольны час я літаратар і журналіст. Сызтэматычна друкуюся ў розных выданнях, нядаўна ў Мюнхэне выйшла мая кніжка, прысьвечаная Беларусі, пішу скрыпты для радыёстанцыі „Вызваленне” і г.д. Акрамя ўсяго гэтага, радуся, што магу дапамагчы віцяблянам у пошуках сваякоў і знаёмых. Ад нашай, у вузкім сэнсе гэтага паняцця, эміграцыйнай палітыкі я, які некалі прымаў у ёй самы актыўны ўдзел, цяпер вельмі далёка адышоў. Справа ў тым, што гэта скрозь вузкалобая, парою проста местачковая, „палітыка” толькі перашкаджае мне, як журналісту, быць палітыкам у змаганні за вызваленне маёй Радзімы – Беларусі.

Спадзяюся ў блізкім часе атрымаць ад Вас ліст.

Прашу прыняць прывітаньне ад маёй сям’і.

Шчыра зычу Вам усяго найлепшага.

Ваш Юры Стукаліч

29 сакавіка 1957 году

Рочастар, Нью-Ёрк

Вельмішаноўны Юры Аляксандравіч!

Вы мелі рацыю – ліст Ваш мне даслаў з Гранд Рапіда, дзе я больш не жыю. Цяжкія ўмовы маёй пяцігадовай працы на фабрыцы выклікалі цэлы кош хваробаў, звальненне з фабрыкі (фактычна неабходнае, але юрыдычна дабравольнае, што не дае права на дапамогу), згублены заробак і перезд з Гранд Рапіду ў Рочастар да сваякоў. Ужо некалькі месяцаў сяджу тут, падлечваюся і шукаю працу, пакуль што беспаспяхова, бо ранейшая „ламавая” стала не пад сілу, пражываю свае невялікія зберажэнні, якія ўдалося сабраць за папярэдні час. Сумна. Ці ня так?

Ліста ад сп. Цяцёрскага я пакуль што не атрымаў. Але калі-б і атрымаў, то ня змог-бы яго парадаваць якімі-небудзь звесткамі пра К. В. Спаскага – такога чалавека я ня ведаю. Дзядзьку ягонага, сп. Стукаліча, ведаў, галоўным чынам, мой бацька па службе ў адным і тым-жа ведамстве Віцебскай Казённай Палаты. Бацьку майго ў Вобалі наўрад ці хто можа ведаць, пры бальшавікох ён быў ужо стары і жыў у адстаўцы ў сясьцёр. Адна зь іх, Вера Петухова, па апошніх звестках, падчас вайны пераехала ў мястэчка Сэнна, там яе сьлед згубіўся. Муж яе і яна настаўнікі.

Вельмі рады я, што Вам удалося выдаць у Мюнхэне кніжку. Калі Вы яе атрымаеце, адзін экзэмпляр прышліце мне з рахункам. Буду ўдзячны.

Шго да беларускай местачковай палітыкі, то я называю яе „кухоннай”: сваёй развальнай пазыцыяй (вось ужо каля 40 гадоў) яна ніякай барацьбы з бальшавікамі не вядзе, а, наадварот, аблягчае ім барацьбу з намі.

Карыстаюся выпадкам і шлю Вашай сям’і й Вам віншаваньні са сьвятам блізкага дня Нараджэньня Хрыстова.

З пашанай

Ваш Н. Мілоўскі

Праз навальніцы й нягоды.

Успаміны з гадоў 1930-1944. Фрагмэнты⁴¹⁸

Апынуўшыся на Захадзе, часта прыходзіцца сьцьвярджаць павучальны для нас, беларусаў, факт: ува ўсіх заходне-эўрапейскіх краінах недзе зафіксаваныя ўсе падзеі з усіх галінаў іхнага жыцця. Ня толькі падзеі агульнанацыянальнага значаньня, але нават дробныя местачковыя, а часам і вясковыя недзе запісаныя, захаваныя, каб не загінулі. Таму ня дзіва, што гэтыя народы й самі добра ведаюць сваё мінулае і іншыя аб іх шмат ведаюць.

У нас-жа найчасьцей зь незалежных ад нас прычынаў паважная частка нашага мінулага пайшла ў забыцьцё. На жаль, тое самае дзесяці і сёньня і цяпер ужо з залежных ад нас прычынаў. За апошнія дзесяці гадоў адышло на той сьвет нямала людзей, якія былі ў першых радох беларускага грамадзкага й рэлігійнага жыцця і з сваёю сьмерцю забралі з сабою шмат важных звестак. У сучасны момант, калі беларускую гісторыю і ўвесь беларускі адраджэнскі рух нашыя суседзі стараюцца прадстаўляць тэндэнцыйна, а часта зусім фальшыва, жывое слова аб тых падзеях можа мець аграмаднае значаньне.

Мне давялося быць сьведкам, а часам і ўдзельнікам шматлікіх падзеяў, аб якіх захавалася мала пісаных дакумэнтаў, таму й сьвярбіць рука, каб апісаць тое, што яшчэ захавалася ў памяці з нашага грамадзкага й рэлігійнага жыцця разам з асабістымі перажываньнямі.

⁴¹⁷ Леў Гарошка (1911-1977) – беларускі сьвятар, заснавальнік і шматгадовы рэдактар часопісу „Божым Шляхам”, аўтар шматлікіх навуковых дасьледаваньняў, пісьменьнік (гэўданім А. Жменя).

⁴¹⁸ Свае ўспаміны айцец Леў Гарошка пісаў спачатку ў Парыжы, потым – у Лёндане. На жаль, успаміны не былі скончаныя. Частка іх выдрукаваная на машынцы, частка напісаная чорным атрамантам. Рукапіс перахоўваецца ў Беларускай бібліятэцы імя Францішка Скарыны ў Лёндане.

Маё дзяцінства і юнацтва праходзіла ў часе Першае сусветнае вайны. Давялося бачыць на абшары Беларусі царскую расейскую армію, нямецкую армію, сьледам за тым польскіх легіянераў і бальшавікоў; давялося наслухацца сьвісту куляў і вышчца снарадаў, але на тых падзеі я глядзеў дзіцячымі вачыма ды мала што бачыў далей свае роднае вёскі над Вушаю. Таму пачну мае ўспаміны з таго часу, калі я ўжо мог глядзець паважней на ўсе падзеі з асабістага й грамадзкага жыцця.

Мне найлепш ведамы перадаенны пэрыяд вунінае працы на Беларусі ад 1937 году. Ад гэтага часу я сам прымаў актыўны ўдзел у гэтай працы або быў навочным сьведкам. На ўсходняй частцы Беларусі, якая ад 1919 году належала да Савецкага Саюзу і ўтварала так званую БССР, ніякай працы ў гэтым кірунку не было, бо там агулам адносіны да рэлігіі былі такія, што ўжо да 1939 году былі пазачыняныя ўсе цэрквы й касьцёлы.

У Заходняй Беларусі, якая належала да Польшчы, сьак-так магчымыя ўмовы для разьвіцця вуніі былі ў 1924-1928 гадох толькі на пачатковай стадыі дзякуючы прыхільнасьці такіх людзей, як біскуп Лазінскі. У далейшым вунінае праца мела столькі цяжкасьцей і перашкодаў, што, гаворачы аб вунінай працы на Беларусі, аб нічым іншым, як аб цяжкасьцях, і гаварыць нельга. Усяго тых вуніяцкіх парафіі, якія паўсталі ў тым першым пэрыядзе, ператрывалі да вайны, новых амаль не паўстала.

Цяжкасьці вунінае працы былі наступныя:

непрыхільнае становішча польскага рыма-каталіцкага духавенства;

варожая пастава польскага ўраду;

варожая прапаганда праваслаўнага духавенства.

Найтрагічнейшым для вуніі быў той факт, што праўна яна палягала тым людзям, якія яе ненавідзелі, – польскім біскупам і дэканам. Для разьвіцця вуніі яны не рабілі нічога, але затое ўсякімі спосабамі стараліся спыніць яе разьвіццё.

Вось факты.

Калі я быў яшчэ студэнтам, жадаючы працаваць для вуніі на Беларусі, звярнуўся да віленскага мітрапаліта Р. Ялбжыкоўскага, дзе было найменш вуніяцкіх парафіі, на маё здзіўленьне я даведаўся, што там больш і не патрэбна. „Я маю досыць вуніяцкага духавенства”, – сказаў сам мітрапаліт.

Просьбы праваслаўных сьвятароў і цэлых парафіі прыняць вунію з розных меркаваньняў адкідаліся.

У Пінскай дзяцэзі⁴¹⁹, калі там стаўся ардынарыем біскуп К. Букраба, зрабілася іншая практыка спыняць пашырэнне вуніі. Калі туды прыходзілі заявы з жаданнем пераходу на вунію, дык у такую вёску высылаўся лацінскі ксёндз, каб намовіць людзей адразу прыняць рыма-каталіцтва. Звычайна на гэта не згаджаліся, і таму іхнія просьбы прыняць вунію адкідаліся як „няшчырыя”. Такія факты ведамы мне у в. Жоўтынь і іншых на Палесьсі.

У Папскай сэмінарыі у Дубне нацыянальныя адносіны былі такія ненармальныя, што клерыкам забаранялася аб іх расказваць навуках. Уступ у сэмінарыю для беларусаў быў вельмі ўтруднены, бо толькі той мог быць прыняты, хто меў ад якогась ардынарыя пісьмовае пацьверджаньне, што будзе прыняты на працу.

У Пінскай дзяцэзіі так стараліся разьмясьціць сьвятароў, каб беларус абслугоўваў украінцаў, а ўкраінец – беларусаў.

Асабліва кідалася ў вочы няроўнае матар’яльнае становішча вуніацкага й лацінскага духавенства. Пінскі біскуп Букраба ў 1937 годзе толькі для асабістых прагулак купіў люксусовую лодку за 10 тысяч злотых, у 1938 годзе перабудаваў і так раскошны палац за 40 тысяч злотых, а ў вуніацкіх цэрквах часта не было за што напавіць дах, хоць гэта каштавала ўсяго 100 ці 200 злотых. Для вуніятаў гэткае становішча было тым больш крыўдным, што біскупы мелі гэтакія сумы ад польскага ўраду за колішнія паўвуніацкія маёмасьці.

Калі я пасьля двухразовае пісьмовае просьбы асабіста прыехаў да біскупа Букрабы ў справе дазволу на выклады рэлігіі ў школах, а таксама для выясьнення ненармальнага адносінаў суседніх польскіх парафій і абароны ад паліцыі, якая прыдзіралася да кожнай дробязі й складала пратаколы, дык замест помачы атрымаў загад сядзець ціха. Калі я сказаў, што аб гэтым напішу ў Нунцыятуру ў Варшаву, дык мне біскуп загразіў царкоўнымі карамі. І толькі мая заўвага, што калісьці апосталы ў такім выпадку адказалі: „нам належыць больш слухаць Бога, а не людзей” – і не зьякаліся прыняць кару, крыху апамятала біскупа.

Не без прычыны інструкцыю Апостальскага Пасаду 1937 году аб вунійнай працы ў дзяцэзальных часапісах надрукавалі толькі ў 1938 годзе, аднак у практыцы трымацца яе аніак не хацелі.

Польскі ўрад праз сваё Міністэрства Асьветы й Рэлігійнага веравызнаньня да вуніі адносіўся ня толькі непрыхільна, але ўпрост варожа. Аб гэтым некаторыя высокапастаўленьня ўрадоўцы ў

⁴¹⁹Епархія.

Міністэрстве гаварылі зусім яўна, указваючы на той факт, што вунія як каталіцкае веравызнаньне ня можа быць давольнаю прыладаю іхнае рэлігійнае палітыкі бязь ведама Апостальскага Пасаду, да таго паважна баяліся, што вунія можа стацца беларускаю нацыянальнаю вераю. Польскі ўрад ахвотней хацеў мець дачыненні з праваслаўнаю царквою, бо выкарыстоўваў яе слабасьць, зусім падпарадкаваў яе для сваіх палітычных мэтаў. Варшаўскі мітрапаліт Дыянісій, галава праваслаўнае царквы ў Польшчы, да гэтага надаваўся як найлепш.

Прыкладаў варожае дзейнасьці польскага ўраду да вуніі можна прывесць безліч. Думаю, што Апостальскі Пасад мае пра гэта адпаведныя справаздачы ад біскупа Чарнецкага.

Для прыкладу падаю некалькі фактаў з майго жыцьця. Асабліва стараўся знішчыць вунію палескі ваявода Костэк-Бэрнацкі, які ўславіўся на ўсю Польшчу з таго, што выбудаваў для палітычных вязняў канцэнтрацыйны лягер, што не ўступаў нямецкім лягерам Дахау, Бухэнвальд, Аўшвіц. Ён загадаў паліцыі закрыць новапабудаваную вуніацкую царкву ва Ўгрынічах каля Любяшова (місія айцоў капуцынаў). Ён-жа выселіў з Палесься айцоў капуцынаў-галяндцаў з айцом Кірылам ван Тэрнэзіюсам на чале. Малую сэмінарыю для будучых сьвятароў усходняга абраду ў Любяшове ён загадаў перанесьці на польскую этнаграфічную тэрыторыю. Яе перанесьлі ў Ломжу, але й там у хуткім часе мусілі зусім зліквідаваць. Над кожным вуніацкім сьвятаром ён устанавіў суровы паліцыйны надзор, як аб гэтым дакладна апавядаў сам камэндант паліцыі з Маларыты (Палесьсе) пасля развалу Польшчы ў 1939 годзе.

Сёстры Найсьвяцейшага Сэрца Хрыстова, па нацыянальнасьці полькі, якія памагалі ў вунійнай працы айцам капуцынам у Любяшове, мелі ад паліцыі столькі непрыемнасьцяў, што іхная настояцелька Анна Бульбот у гутарцы із старастам з Камень-Кашырска даслоўна казала: „Маю ўражаньне, што мы жывём не ў каталіцкай Польшчы, але хіба ў бальшавіцкай бязбожнай Расеі”.

Хто не згаджаўся па-польску выкладаць рэлігію ў школе, таму зусім забаранялі навучаць дзяцей у школе. Я належаў да тых сьвятароў, якія ня мелі дазволу на навуку рэлігіі ў школе. Калі я ўсё-ж стараўся навучаць дзяцей у сябе або ў хатах іхных бацькоў, дык ад паліцыі ня меў праходу. Паліцыя старалася даведацца вызначаны час і месца навукі, пільнавала дзяцей, пераймала іх па дарозе і адпраўляла назад дамоў. У Століне я катэхізаваў дзяцей у магільнай капліцы, на самых могілках, у лесе і ў збожжы, разьдзяліўшы ўсіх дзяцей на

некалькі групаў. Трэба было штодзённа праходзіць пешкі некалькі дзясяткаў кілёметраў, унікаючы спатканьня з паліцыяю.

Каб маральна й матар'яльна зламаць вуніяцкае духавенства, паліцыя мела загад пісаць усякія магчымыя пратаколы за найдрабнейшыя, а нават не існуючыя адміністрацыйныя правіны, як пабелка платоў, чысьціня вуліцы, парадак каля хаты і інш. На мяне гэтых караў напісалі у суме на 200 злотых і столькі-ж сама на дзяка.

Дзе былі вуніяцкія вернікі, але не было царквы й прыходзілася правіць богаслужэньні ў сялянскай хаце, дык паліцыя карала такіх гаспадароў за быццам-бы незахоўваньне якіхсьці санітарных прадпісаньняў. Такія выпадкі мелі месца ва ўспамінаемых ужо Ўгрынічах і калёніі Мафраны Столінскага павету.

За маю дзейнасьць на карысьць вуніі загадам наваградзкага ваяводы зь дня 15.05.1939 году я быў выселены назаўсёды з прыгранічнае паласы, што была ў папярэднім годзе пашырана на 100 км.

Пры гэтай нагодзе варта заўважыць, што агулам польская палітыка супраць беларусаў ў 1939 годзе прыняла застрашальны характар. Была забаронена амаль уся беларуская прэса, зачынены школы, сіламоц тварылі так званых праваслаўных палякаў, высылялі з прыгранічнае паласы ўсіх дзейных і сьведамых беларусаў, забаранілі беларусам купляць зямлю, насылалі на Беларусь новых польскіх асаднікаў, усіх рыма-каталікоў беларусаў зачысьлілі ў палякаў, у прыгранічнай паласе КОП (Korpus Ochrony Pogranicza) зачаў узмоцненую акцыю навяртаньня праваслаўных вёсак на рыма-каталікоў. Місьянэрамі былі польскія афіцэры й паліцыя, былі распушчаны ўсе беларускія арганізацыі, прымусова закладаліся розныя польскія арганізацыі. Усё гэта настроіла варожа да Польшчы нават пасьўныя сялянскія масы й стварыла спрыяльны грунт для бальшавіцкае прапаганды. Таму, калі выбухнула вайна, на працягу аднаго тыдня развалілася Польшча й бальшавікоў бальшыня народу чакала, як спасеньня. А тое, што потым дзеялася ў Польшчы, народ тлумачыў як Божую кару за дзяржаўныя грахі.

Прапаганда супраць вуніі ніколі не заціхала. З аднаго боку, рыма-каталіцкія ксяндзы не ўважалі вуніятаў за сапраўдных каталікоў і да тых, хто пераходзіў на вунію, казалі: „Лепш адразу перайсьці на праўдзівае каталіцтва”, разумеючы пад гэтым лацінства. А з другога боку, праваслаўныя пашыралі думку, што вунія – гэта нейкая патайная палянiзацыя, і паказвалі на факт, што вуніяты залежаць ад польскіх лацінскіх біскупаў. Тое, што праваслаўная царква ў Польшчы

сама запраўды служыла палянізацыі, паясьнялі яе бясьсільнасьцю, а „вуніаты маюць абаронцаў у Апостальскай сталіцы і як-бы хацелі, дык маглі-б абараніцца ад палянізацыі, а таму, што не бароняцца, значыць, самі маюць якіясь падазроныя пляны”. Пасьля 1937 году можна было не спасьлацца на інструкцыю з Рыму аб вунійнай працы, але ўжо было запозна.

Да дрэннага рэнамэ вуніяцкае царквы ў значнай меры спрычыніліся некаторыя канвэртары з праваслаўя, што па некалькі разоў пераходзілі то ў адную царкву, то ў другую. Успомніць хоць-бы архімандрыта Марозава, архімандрыта Мядзьведзя, што аж па тры разы пераходзілі на вунію. Вялікі працэнт канвэртараў меў нядобраю маральную славу. З гэтага ўсяго ў некаторых аколіцах аб вуніі стварылася вельмі нядобрая думка. У 1939 годзе на Палесьсі сяляне вёскі Збураж мне самому гаварылі даслоўна: „Мы думалі, што праваслаўныя папы – гэта нікудышныя людзі, але вуніаты – дык такая дрэнь, што нават і праваслаўных нявартыя”. Зьмяніць гэтую апінію было нялёгка.

Да таго варта зазначыць, што хоць вунійная праца на Беларусі была наскрозь місыйнаю працаю, аднак матар’яльнае становішча вуніяцкага духавенства зусім на гэта ня ўказвала, яно было больш чым сумным. Дапамога, якую атрымоўвалі вуніяцкія сьвятары ад польскіх біскупаў, была выстарчальнаю ўсяго на сьціплае прыватнае ўтрыманьне, а на місыйныя выдаткі й граша не атрымоўвалася. Такія сродкі прапаганды, як кніжкі, абразкі, газэты, аптэчкі, амаль нідзе на парафіях не спатыкаліся па-за тым, што мелі сьвятары для ўласнага ўжытку. Адпаведны царкоўны хор таксама рэдка дзе спатыкаўся.

Калі ў верасьні 1939 году ў Заходнюю Беларусь прыйшлі бальшавікі, сумны вобраз вуніі зьмяніўся на яшчэ горшы. Да гэтага часу некаторыя вуніяцкія парафіі існавалі толькі для справазданьняў у Рым. Напрыклад, у Пінскай дьяцэзіі такімі парафіямі былі Курашава, Збураж, Стаўпцы. Не чакаючы падаткаў ад бальшавікоў, такія парафіі самавольна ліквідаваліся, бо там вернікаў не было ўжо ад некалькіх гадоў.

У некаторых мясцовасьцях, дзе сьвятары дрэнна жылі з насельніцтвам, мелі месца жудасныя выпадкі супраць сьвятароў. У вёсцы Бабровічы на Палесьсі мясцовыя камуністычныя актывісты вуніяцкага сьвятара айца Пачопку тэрарызавалі да тае ступені, што давялі да расстройтва нэрваў. Яго кідалі на салому й намагаліся спаліць жыўцом, хворага выкідвалі з ложку. У канцы ён памёр ў шпіталі як нэрвова хворы. Настаяцель парафіі Таракані айцец Донат

Навіцкі ўцёк ад актывістых і бальшавікоў, бо ўжо быў раз на Салаўках. У праваслаўных парафіях былі выпадкі яшчэ больш жорсткія. У вёсцы Ваўкавічы каля Наваградка вернікі павесілі свайго праваслаўнага святара, абрэзаўшы яму перш зажыва вушы й нос. Але гэтыя выпадкі здараліся спарадычна і ўсяго там, дзе святары заняўбалі сваю працу, пры тым усяго ў першых месяцах пасья прыходу бальшавікоў.

На шчасьце, радасьць з прыходу бальшавікоў мінула досыць хутка. Калі бальшавікі аблажылі духавенства велічэзнымі падаткамі, пачалі арганізоўваць першыя калгасы й саўгасы, распачалі масавыя вывазы ў Сібір, народ убачыў і адчуў на сабе ўвесь нялюдзкі бальшавіцкі лад і зачаў шчыра ненавідзець бальшавізм і ўсё, што зь ім злучана, от-жа й бязбожнасьць. Аднак місьыйная й вуніцкая праца была выключана, за выняткам толькі прынагодных гутарак у адпаведных абставінах. Аб закладаньні новых парафій і гутаркі не магло быць, бо нават тыя, што ўжо існавалі, трудна было ўтрымаць з прычыны велічэзных падаткаў.

У гэтым часе сталася падзея гістарычнага значаньня для Беларусі – мітрапалітам Шаптыцкім на аснове адпаведных паўнамоцтваў з Рыму між іншымі экзархатамі быў створаны таксама грэка-каталіцкі экзархат Беларусі, але таму, што гэта рабілася ў найбольшай тайне, праца Экзарха і ягоных радных абмяжоўвалася толькі падрыхтоўкай рэлігійнае літаратуры й зьбіраньнем патрэбных інфармацыяў. На жаль, падчас акупацыі ўвесь гэты матар’ял загінуў.

Калі летам 1941 году немцы занялі Беларусь, рэлігійнае жыцьцё спачатку быццам ажывілася. Не было падаткаў на святароў, парафіяльная зямля зноў вярнулася парахам, не было кантролю НКВД над царкоўным жыцьцём. Запраўднае аблічча гітлярызму таксама не было ведамае. Праўда, калі толькі замест вайсковае прыйшла нямецкая цывільная ўлада, дык адразу выявілася, што немцы ў сваёй царкоўнай палітыцы на Беларусі пастанавілі абаперціся на праваслаўную царкву. У Менску была ўтворана мітраполія, назначаны цэлы рад новых біскупаў на Беларусі, а ў канцы была ўтворана Беларуска-Праваслаўная Аўтакефальная Царква. Аўтакефалію прагалашана ў Менску на адумысным Саборы ў 1942 годзе. Варта аднак увагі тое, што склікаў гэты сабор і старшынаваў на ім заступнік мітрапаліта Панцеляймона архібіскуп Філафей, бо сам мітрапаліт з русафільскіх углядаў супраціўляўся аўтакефаліі.

Экзарх грэка-каталіцкай царквы Беларусі айцец Неманцэвіч выперадзіў праваслаўных у сваёй дзейнасьці. Ён вясною 1942 году

дастаў дазвол ад Генэральнага камісара Беларусі пана Кубэ на легальнае выконваньне свае рэлігійнае дзейнасьці. На Вялікдзень 5 красавіка 1942 году ён выдаў першае і апошняе сваё пасланьне да беларускага народу. У „Баранавіцкай газэце” быў надрукаваны адпаведны артыкул самога Экзарха й паданы склад Рады Экзархату.

Духовым цэнтрам на Беларусі ў тым часе быў горад Баранавічы, там было найбольш школаў і самая актыўная беларуская інтэлігенцыя. Таму на радзе Экзархату было пастаноўлена, што хтосьці з радных абавязкова мусіць астацца ў Баранавічах і весьці магчымую прапаганду на карысьць вуніі. Гэты абавязак выпаў на маю долю, бо я быў знаёмы з рэдактарам „Баранавіцкае газэты” й меў доступ да ўсіх школаў і курсаў як настаўнік беларускае мовы, літаратуры й гісторыі; рэлігію выкладаць было агулам забаронена.

Сам Экзарх астаўся й надалей у Альбэртыне каля Слоніма й займаўся арганізацыйнымі і агульнацаркоўнымі справамі. Ён увайшоў у зносіны з лацінскімі ардынарыямі й перабраў ад іх юрысыдыкцыю над уніяцкімі парафіямі. Самы першы перадаў юрысыдыкцыю віленскі мітрапаліт Ялбжыкоўскі й да самога Экзарха паставіўся вельмі прыхільна. Труднасьці былі зь Пінскаю дьяцэзіяю, бо ў Пінску не было ардынарыя – біскуп Букраба яшчэ з бальшавіцкіх часоў уцёк у Львоў.

Між бежанцаў дзейнічаў айцец Гадуцэвіч, але ён хутка заразіўся тыфусам і памёр. Гыя сьвятары, якія ператрывалі бальшавізм, аставаліся далей на сваіх парафіях, але таму, што камунікацыя была надта ўтруднена, а пошты зусім не было, лучнасьць паміж імі і Экзархам была толькі прынагодная.

Гэтая дзейнасьць трывала вельмі нядоўга, бо таго-ж 1942 году ў ліпені месяцы Экзарх быў арыштаваны й больш волі не пабачыў. Паводле тых інфармацыяў, якія мне ўдалося сабраць, прычыны арышту былі наступныя.

Дэунунцыяцыя⁴²⁰ праваслаўных біскупаў з Жыровіцкага манастыра на Экзарха, быццам ён як езуіт зьяўляецца патайным польскім дзеячам. Выклікана была дэунунцыяцыя жаданьнем Экзарха вярнуць назад сіламоц забраныя праваслаўнымі вуніяцкія цэрквы ў Сынкавічах і Курашове. Дэунунцыяцыя была паслана ў нямецкае СД у Слонім, дзе зь яго давераная асоба зрабіла копію й пераслала ў Віленскі Беларускі Музей на рукі М. Пецюкевіча: быццам у часе падарожжа Экзарха да

⁴²⁰ Данос (польск. денунцыяцја).

Львова меліся якіясьці зьвязкі з падазронымі людзьмі, хоць падарожжа адбывалася ў нямецкім аўце і зь немцам-шафёрам.

Відавочнае жаданьне немцаў зьнішчыць грэка-каталіцкую ерархію й царкву, бо калі я некалькі месяцаў пасья арышту спрабаваў асесьці ў Альбэртыне, дык атрымаў ад немцаў такі востры адказ, што мусіў хутчэй выбірацца з Альбэртына.

Праўда, Экзарх хутка пасья свае намінацыі на выпадак неспадзяванае сьмерці назначыў сабе намесьнікаў у асобах айца Вечаслава Аношкі і айца Льва Гарошкі, але ў абліччы варожае паставы немцаў да вуніі нельга было прыдумаць, што рабіць, прытым даўжэйшы час усё яшчэ была надзея, што Экзарх яшчэ вернецца, так запэўніваў нас адзіны вышэйшы нямецкі ўплывовы афіцэр, які ў кастрычніку 1942 году ехаў па важных справах да Бэрліна й пасья зь Бэрліну прыслаў ліст (напаўшыфраваны) на рукі быўшага бурмістра г. Баранавічы Гібоўскага, у якім запэўніваў, што за пару тыдняў Экзарха выпусьцяць.

Дзякуючы няздарнай нацыянальнай палітыцы немцаў становішча ў краю зь дня на дзень ставалася ўсё больш трагічным. Зачынаўся бальшавіцкі партызанскі рух. Немцы намагаліся спыніць гэты рух тэрарыстычнымі спосабам, яны выпальвалі й выстрэльвалі цэлыя вёскі, але ад гэтага партызанка ўзмагалася яшчэ горш. Рукамі нямецкага СС былі знішчаны сотні вёсак на Беларусі, між імі й вуніацкія парафіі вёсак Збураж, Бабровічы ды іншых. У ваколіцы мястэчка Ганцавічы было знішчана зараз 40 вёсак разам з насельніцтвам. Ня толькі вёскі, але й мястэчкі гінулі ў гэтай завірусе.

Бальшавіцкі партызанскі рух і дзейнасьць нямецкага СС ад 1943 году так спараліжавалі жыцьцё на Беларусі, што аб якойсьці місыйнай працы нельга было й думаць. Нават нельга было даведацца, што дзеецца з тымі парафіямі, якія ператрывалі вайну. Хаос павялічваўся зь дня на дзень. У вёсках, адлеглых некалькі кілямэтраў ад гарадоў, днём улада была нямецкая, а ўначы – партызанская, а некаторыя ваколіцы былі зусім апанаваныя партызанамі.

У гэтакім хаосе ў канцы ліпеня 1944 году пачалося гвалтоўнае адступленьне немцаў перад бальшавікамі. Зь Беларусі масы інтэлігенцыі й сялянства рушылі на захад, не жадаючы стрэнуцца з бальшавікамі. Аднак вялікую частку ўцекачоў партызанам удалося пераняць па дарозе й вярнуць назад. Тыя, што змаглі ўцячы і абараніцца ад партызан, былі накіраваны немцамі ва Ўсходнюю Прусію і ў бальшыні там засталіся, бо далейшы наступ на Шчэцін адрэзаў ім дарогу на захад, між імі астаўся таксама першы намесьнік

Экзарха айцец Аношка. Усе ерархі Беларускае Праваслаўнае Аўтакефальнае Царквы, падобна як украінскае й расейскае, разам у ліку 50 чалавек, таксама апынуліся на эміграцыі.

Між беларускаю эміграцыяю ў Нямеччыне вунійная праца не спынялася, бо было чагьрох беларускіх вуніяцкіх сьвятароў і некалькі сот актыўных вуніяцкіх вернікаў. У Бэрліне я зрабіў усё патрэбнае для арганізацыі парафіі і, нават не чакаючы дазволу ад Міністэрства рэлігіі, зачаў правіць богаслужэньні для беларусаў. Прэзыдэнт Беларускае Цэнтральнае Рады, інтэлігенцыя, работнікі прынялі гэтую дзейнасьць вельмі прыхільна, аднак, ня маючы дазволу, у сваёй дзейнасьці я мусіў абмяжоўвацца толькі Бэрлінам. З параскіданымі па розных прамысловых цэнтрах вуніяцкімі вернікамі ўдалося навязаць лістоўную зьвязь і весьці душпастырства лістоўна; вынік быў неспадзявана добры, бо гэтакім спосабам удалося навязаць лучнасьць з праваслаўнымі вернікамі, а нават і духавенствам. Іншыя беларускія вуніяцкія сьвятары таксама не сядзелі бязьдзеяна – рабілі, што маглі...

Аўтабіяграфічны нарыс⁴²²

Вельмі паважаны спадар Доктар,
перасылаю Вам поштаю, як Вы прасілі, другую палову майго нарысу. Ці будзе ў ім тое, што Вам дый іншым трэба, я ня ведаю. Мне здаецца, што гэта хутчэй не нарыс, а ўспаміны. Але спадзяюся, што Вы выцягнеце зь іх, што патрэбна, а што непатрэбна, дык можна і ў кошык. Датаў у гэтым нарысе (ці ўспамінах) мала, я датаў не люблю, бо жыцьцё-ж ня ў датах, а ў перажываньнях, у тых, аб якіх пішацца, ці-ж не? Але ўсе патрэбныя даты лёгка можна падставіць, бо падзеі гэтыя яшчэ вельмі нядаўныя й жывуць у памяці ўсіх.

Ня так даўно, на адным з рэфэратаў сп. Адамовіч сказаў, што мы ўжо людзі скончаныя й нічога больш ня створым. Я-б не хацела, каб так было. Мне яшчэ хочацца і жыць і стварыць што-небудзь добрае, лепшае ад усяго таго, што я стварыла дагэтуль. Бо, шчыра кажучы, мая літаратурная спадчына вельмі-ж бедная як на такі вялікі працяг часу. І хоць перажыла я шмат і благога і добрага, але здаецца, што й перажыла замала.

Будзем-жа спадзявацца, што гэта яшчэ не канец і што праз пару год удасца дадаць да сёньняшняга майго нарысу яшчэ хоць пару цікавых бачын. На гэтым канчаю, перасылаю Вам рукапіс, а далей ужо рабіце Вы.

Дык будзем працаваць і жыць, хай будзе, што будзе!

З пашанаю Н. Арсеньнева

* * *

Мы знаём – час плыве, па кроплі

⁴²¹ Наталыя Арсеньнева (1903-1997) – паэтка, клясык беларускай літаратуры.

⁴²² Успаміны напісаныя на просьбу доктара Вітаўта Тумаца, якому і адрасаваны ліст. Рукапіс захоўваецца ў архіве БІНІМа (Нью-Ёрк).

кропля, ў змрок.
У кволай чары рук яго не ўтрымаеш.
Налета – ў цішыні
прысадаў і муроў
ён расьцьвіце мо' зноў,
але ўжо іншым маем...
Дык так спялося, што –
ці хочацца, ці не –
ісьці кудысь ТУДЫ нам
з часам па дарозе.
Вось мы й брыдзём сабе,
а ў плаўкім тумане – абапал
то цвітуць, то адцвітаюць лозы.
Парыпвае, хрумсьціць
падмоклы, гойстры жвір.
Сабакам верным сыцень
туляецца пры боку.
І добра....
Толькі менш
тых зораў у крыві
і зораў уваччу
із кожным новым крокам....
„Memento Moru”, гуў калісь,
загнаны ў кут
жудою небыцця,
наш сьвет па цёмных норах.
Яшчэ й цяпер, парой,
на зблытаным утку
бярэ ён зноў снаваць
сваё „Memento Moru”.
Ды іншыя мы ўжо....
У вецер іх зарой
імкнемся мы зь вясной зялёнаю ў згодзе,
бо ведаем, што хоць калісьці
і памром, –
„Жыцьцё – нішто як сьмерць,
а сьмерць – жыцьцё!”

І годзе⁴²³.

Мне часта прыходзіць на думку: ці чалавек ужо родзіцца паэтам, музыкам, мастаком, ці ён родзіцца проста здольным, і абставіны ўжо вырашаюць потым, на працягу часоў, кім ён станеца?

Я думаю, што хутчэй гэта апошняе.

Я, напрыклад, насамперш пачала маляваць. Ад найменшых год мяне цікавіла ўсё навакол, асабліва колеры. Яшчэ зусім малым дзіцём я гадзінамі магла глядзець на вячорнае неба, сачыць у ім змену адценьняў, затрымлівалася перад цікавага кшталту дрэвам, незвычайным тварам. Як толькі я навучылася трымаць алавік у руках, – мне захачелася перадаваць гэта ўсё на паперы. Не было паперы – і я пэцкала вокладкі кніжак, царапала кічком гладкія сьцежкі нашага саду, за што мне часта даставалася. Разумеецца, малявала я няўдольна, па-дзіцячаму, аднак памятаю, дарослыя, знаёмыя бацькоў, разглядаючы мае дзіцячыя малюнкi, казалі: „У ейных постацях ёсьць рух”, або: „Цікавыя малюнкi як для дзіцяці”. З гадамі расло й маё ўменьне. У школе я крыху пазнаёмілася і з тэорыяй, і з пэрспэктывай. Мае рысункі з гіпсавых галоваў і маскаў былі найлепшыя ў клясе. У мяне былі таксама вялікія здольнасьці да перадачы падабенства. Памятаю, будучы ў 5-ай клясе гімназіі, я намалявала вуглём партрэты ўсіх маіх сябровак, як казалі, вельмі падобныя. Мне вельмі хацелася маляваць. Часам па некалькі дзён мяне перасьледвалі які малюнак ці постаць, бачаныя мною. Як сёньня, памятаю адзін такі: сьльвэтка⁴²⁴ вёскі на ўзгорку, стрэхі, каміны, зарысы дрэваў, зусім чорныя на фоне зырка-чырвонага вячорнага неба. Я не супакоілася, пакуль не намалявала яе, як умела. Памятаю таксама, што адбіцьцё мастка з колькіх бярозавых жэрдаў у ціхай вадзе нейкае безыменнае рачулікі доўга мучыла мяне. Я мусіла намаляваць яго з памяці. Тады супакоілася. І гэтак было праз усё дзяцінства, год да 14-цёх. (Я доўга была дзіцём, маючы 14 год, я яшчэ з усёй уцехаю гуляла ў лялькі). Хто ведае, каб мяне вучылі, я-б, можа, сталася мастаком, а не паэтам. Аб вершах я тады й ня думала. Гэта прыйшло пазьней.

Тады раптам мне захачелася ляпіць. Зажадалася страшэнна. Я проста плакала й прасіла маці дастаць мне гліны. Уначы сьніла яе пад рукамі, мяккую, паслухмяную. Сьніла, што ляпіла і – усё галовы: нейкага старога, нейкай дзяўчынкi з прыгожай шыяй. Я некалькі

⁴²³Верш упершыню надрукаваны ў газэце „Беларус”, студзень 1996 году. Верш прысьвечаны „Сьветлае памяці Б. Вержбаловіч” і мае эпіграф з Рабіндраната Тагора: „Сьмерць ня гасіць сьвятла, яна толькі гасіць лямпу, бо прыйшло сьвітаньне”.

⁴²⁴Слугэт (польск. sylwetka).

тыдняў проста хварэла, што не магла здзейнічаць свайго раптоўнага жадання. Гліны не было дзе дастаць, дый каму, апрача мяне, была яна тады ў галаве? Вучыць мяне маляваць бацькі таксама ня мелі магчымасьці. Давялося ператрываць і гэтае жаданьне, дзіўна моцнае. Але таемная сіла, што жыла ўва мне, упарта шукала выйсьця. І яно ўрэшце знайшлося. Сталася гэта пад уплывам нашае настаўніцы літаратуры ў Яраслаўскай гімназіі, дзе я тады вучылася із маёй сястрой. Прозьвішча ейнае я даўно забылася, але памятаю яе й сьняня, як жывую. Гэта была цікавая постаць. Жанчына паўдзённага тыпу, зь вялікім тэмпэрамантам, яна вельмі любіла літаратуру, асабліва народную творчасць. Гэтую любоў да фальклёру яна патрапіла зашчапіць і нам, некалькім сваім улюбёным вучаніцам, сябром заснаванага ёю гімназійнага літаратурнага гуртка (ведама, расейскага, як і ўся гімназія). Хоць можа гэта й гучыць даволі дзіўна, але я думаю, што каб не яна, я, можа, ніколі ня сталася-б якраз *беларускай* паэткай.

Недзе ў 1917 годзе наш гурток (я была ў ім аднэй з наймаладзейшых) наважыў выдаваць літаратурна-мастацкі часопіс. Ня памятаю, як ён зваўся. Маім абавязкам было маляваць для яго вокладкі, што я й рабіла вельмі сумленна. На кожным нейкі краявід з памяці, акварэляй. У нас не было ні машынкi, ні шапірографу, дзяўчаты з прыгожым характарам пісьма перапісвалі яго ў 5-цёх экзэмплярах. І я мусіла маляваць для кожнага нумару 5 розных вокладкаў. Памятаю, як сьняня, што на адным быў восеньскі кляновы лісток, падняты недзе на Яраслаўскім бульвары. Пісаць я яшчэ не пісала.

Але якраз у гэтым часе мне пачалося хацецца паспрабаваць свае сілы й на гэтым полі. Мае старэйшыя сяброўкі (з 7-ае й 8-ае клясаў) змяшчалі ў нашым часопісе свае вершы пад Бальманта, Гумілёва, Ахматаву... Бальманта я ня надта любіла, ён выдаваўся мне нейкім няшчырым, штучным. Ахматаву, наадварот, я ў душы лічыла бяспстыднай і не любіла таксама. Але Гумілёў мне падабаўся. Падабаліся й вершы маіх сябровак, што насьледавалі яго. Я ім страшэнна зайздросьціла. Так балюча было хацець, а не патрапіць пісаць, як яны. Я ўжо не была дзіцём, як зусім нядаўна. Я ўжо займела сваіх „герояў”. Адным зь першых маіх „ідэялаў” быў Юлі Цэзар. Але пасья я перанесла мае сымпатыі на Антонія дзеля ягонае дзіўнае, мала яшчэ зразумелае гісторыі з Клеапатрай. Пасья прыйшлі Рычард Ільвінае Сэрца ды іншыя героі Вальтэр-Скоттаўскіх раманаў. Грунт да таго, каб стацца паэтам, пакрысе падрыхтоўваўся. Хутка я проста

стала тужыць, калі гэта можна так назваць, каб напісаць верш. Вядома, ніхто аб гэтым ня ведаў.

Я мела нейкую дзіўную натуру ад самага маленства. Я ня ўмела быць шчырай, ня ўмела дзяліцца ні з кім сваймі перажываньнямі. Я цешылася, я цяпела, я хацела таго ці іншага, я зайздросьціла сёстрам, сяброўкам, я вельмі кахала маці, некаторых настаўнікаў, але ўсё гэта паціху, у сабе. Ніхто ніколі ня ведаў маіх думкаў. Я ніколі не спавядалася маці з сваіх дзіцячых перажываньняў, хоць мае сёстры, асабліва малы брат, казалі ёй усё чыста. Дык вось, хаваючыся ад усіх, я пачала прабаваць пісаць. Спачатку йшло не зусім добра, бо я хацела напісаць ня проста верш, а верш ня горшы, а лепшы ад спатыканых у нашым часапісе. І вось урэшце я напісала яго. Ён зваўся, памятаю, „Хмары” („Облака” па-расейску). Ці быў ён добры – ня ведаю, але рытм у яго быў, як належыцца. Другім маім вершам быў „Поўдзень”. Гэта быў ужо сапраўды добры верш, ня горшы за тых, што ўвайшлі пасьля ў мой зборнік „Пад сінім небам”.

Я сталася паэткай. Аб гэтым хутка даведаліся і ў клясе, і ў гімназіі. Здавалася, засталася толькі цешыцца славаю. Але справа абярнулася зусім па-іншаму. Я пісала, але ўсё здавалася мне благім, нявартасным, хоць іншыя й хвалілі. Пахвалы цешылі, але было й сорамна, бо здавалася, што хваляць няшчыра. Гэтак са мной і дагэтуль. Мне ніколі не падабаецца тое, што я напісала, бо гэта толькі як-бы частка, як-бы цень таго, што я хацела напісаць. А таго, што *хочаш* напісаць, ніколі не ўдаецца цалкам. У галаве адно, хочацца гэта перадаць, а словаў на гэта няма, проста не існуе. Тварэньне заўсёды спалучана зь нейкім незадавальненьнем. Наагул, сам працэс творчасьці – рэч вельмі цікавая й дзіўная.

Ня ведаю, як у іншых паэтаў, але я адрозьніваю колькі фазаў у самым працэсе творчасьці. Першая – гэта як-бы ўступ, падрыхтоўка. Вось жыве сабе чалавек спакойна, працуе, ходзіць, гаворыць, думае, кахае, ненавідзіць. Звычайна, як усе людзі. Але вось пачынаюць зьяўляцца ў галаве нейкія радкі, урыўкі вершаў, абразы. Пачынаецца нейкі непакой. Хочацца хутчэй адрабіць шгодзённую працу, быць вольнай, пазбавіцца ўсіх, быць *аднай*, каб узяць пяро ў рукі. Хочацца пісаць. Раней ці пазьней гэты момант настае. (Хоць калі ўмовы не спрыяюць, а ў мяне гэта здаралася й здараецца, на жаль, вельмі часта, настрой мяняецца, і робіцца зноў звычайным чалавекам). Бярэш пяро й пачынаеш пісаць. Гэта другі пэрыяд працэсу – тварэньне. Гэты момант, безумоўна, незвычайны. Нават фізычна адчуваеш змену. Твар гарыць, а па целу прабягаюць дрыжкі, чуесься як-бы хворы.

Калі пішаш, сам ня ведаеш, што ўрэшце-рэштаў выйдзе. Часта бывае, што хочаш адно, а паміма твае волі выходзіць зусім іншае. Страшэнна прыкра, калі трэба перарваць пісаньне. Нэрвы так напружаныя, што ледзьве тады ня плачаш. Але калі ніхто не перашкаджае й не перарывае і ёсьць магчымасьць „выпісацца”, настае трэці этап. Чытаеш напісанае, і яно здаецца незвычайным. Кроў яшчэ не астыла, дык і кожнае слова прымаецца нагараца. Адным словам, здаецца, што верш удаўся, і доўга яшчэ, астываючы, паўтараеш у памяці той ці іншы радок, жывеш сваім творам. Ведаючы сябе, я ў такім выпадку хаваю напісанае й варочаюся да жыцьця. Назаўтра перачытваю напісанае, і тут находзіць новая фаза: страшэннае незадавальненьне з напісанага, да некаторых выразаў дык адчуваеш проста агіду ці стыд. Верш выдаецца дрэнным, нічога ня вартым. Рукі не падымаюцца правіць. У нецікавым настроі, густа закрэсьліўшы тое ці іншае найбольш невыноснае слова, хаваеш свой твор як надалей. Ды мінае зноў колькі часу. Варочаеься яшчэ раз да напісанага. І цяпер чытаеш яго зусім як чужы твор. Крытычна, нахалодна. Робіш папраўкі, дапісваеш, вычыркаваеш, шліфуеш. Верш урэшце гатовы (хоць я магла-б у гэтым часе правіць яго бясконца). Ён ужо як-бы ня мой. Цікава, што толькі ў гэтым астатнім пэрыядзе творчасьці заўважаеш, хоць не заўсёды, удалыя сугуччы ў вершы ці іншыя рэчы, што стварыліся несьвядома. Часам, у гэтым-жа часе ўзмацняеш ужо сьвядома, без твае волі створанае. Але бывае, што й нічога не заўважыш і толькі, калі хто з крытыкаў зьверне на гэтае ўвагу, – пабачыш і здзівіўся. Але ўсё гэта, напісанае тут, на самой справе зусім ня тое, што ад мяне патрабуецца.

Пастараюся цяпер трымацца бліжэй тэмы – „Аўтабіяграфічны нарыс”. Звычайна гэтакія творы пачынаюцца проста: „Я нарадзілася ў ... годзе ў сяле ці месьце такім ці гэтакім”. Я вельмі не люблю такога шаблёну, але няма рады, давядзецца трымацца яго па магчымасьці найбліжэй.

Папраўдзе, я сталася беларускай паэткай толькі ўвосень 1920 году, дык пастараюся факты да гэтага моманту пералічыць як найкарацей, каб шырэй спыніцца якраз на 1920 годзе, на часоў, так важных у маім жыцьці, – Вільні, 1-ай Віленскай Беларускай Гімназіі.

Дык вось, нарадзілася я пад канец 1903 году (самай восеняй) у месьце Баку на Каўказе, на Каспійскім моры, дзе бацька мой быў тады начальнікам Бакінскай Мытнай Акругі. Але калі мне не было яшчэ й двух год, бацьку майго перавялі на захад, спачатку на Валынь, а тады ў Вільню. Вільню я й лічу сваёй сапраўднай Бацькаўшчынай, бо

толькі тут я пачала памятаць сябе, пачала жыць сьвядомым жыцьцём, тут я вырасла, вучылася, пазнала добрае й благое, і гора, і радасьць. Вільню я люблю, і па ёй толькі сумую. Мае бацькі былі, фактычна, няроўнай парай і па гадох, і па розьніцы ў паглядах, і па народжаньню. Але абое яны стварылі добрую сям'ю для нас, дзяцей. Мы чуліся шчаслівымі ў маленстве. Я, праўда, хіба найменш, мо' таму, што, як я ўжо казала, я ня ўмею дзяліцца сваімі перажываньнямі зь іншымі й мяне праз гэта ня так любілі. А мо' гэта было таму, што я была найстарэйшая й зь мяне найбольш патрабавалася.

Маці старалася зрабіць усё, каб даць нам найлепшае разьвіцьцё і асьвету, зрабіць нас ня лялькамі, а людзьмі. (Бацька зусім нашым выхаваньнем не займаўся, пакідаючы гэтую справу матцы). Часам маці нават перадавала ў гэтым сваім імкненьні. Каб не разьвіць у нас перадчасна так званана па-расейску „жокетства” (страшэнны грэх у матчыным разуменьні), нас апрааналі вельмі сыціпла, валасы (а мы, усе дзяўчаты, мелі іх вельмі доўгія й прыгожыя) запляталі туга й гладка ў косы, не дазвалялі сябраваць абы з кім, нікуды не пушчалі адных, не вучылі танцаваць, а наадварот, тых дзяцей, што танцуюць, высьмейвалі й г.д. Але затое нас вучылі ўсяму, што было магчыма: музыцы, мовам. Маці вучыла нас сама, рыхтуючы ў гімназію, і вучыла шмат шырэй, чымся патрабавалася праграмай. Мы любілі вучыцца і ведалі шмат больш, чымся нашыя аднагодкі. Маючы 4 гады, я ўжо зусім добра чытала, а ня маючы 10-ці год, я бліскуча здала ўступны экзамен і паступіла адразу ў другую клясу Віленскае Марыінскае гімназіі, што месцілася тады на Лукішскім пляцы й дзе была пасья Літоўская гімназія.

Як я ўжо казала, нас трымалі ў хаце досыць строга, але толькі пад некаторымі паглядамі. Кожнае лета мы выяжджалі пад Вільню на дачу. Бацька езьдзіў штодня на службу, маці зь ім, бо зь ягоным здароўем было тады ня надта добра. Цэлы дзень мы былі вольныя. Раніцою, праўда, трэба было пазаймацца (гадзіны музыкі, гадзіны францускае мовы), але затое пасья мы маглі гуляць, колькі хацелі. Пры нашай дачы быў вялікі стары парк, дзікі, як пушча. Мы й праводзілі там усе вольныя гадзіны. Як там было добра, прыгожа, таемна! Мы лазілі па дрэвах, па кустох, прыглядаліся птушкам, мурашкам, шукалі грыбоў ды ягад, і з гэтага часу якраз я вельмі палюбіла прыроду, палі, лес – усё прыгожае. Нас было ў сям'і чацьвёра, тры сястры й брат, усе адно пад адным, так што брат быў на 3,5 гады за мяне маладзейшы, сёстры-ж адна на год, другая на 2. Фантазія ў нас усіх была вельмі багатая, ня дзіва, што мы чуліся

незвычайна добра бязь іншых сяброў і не тужылі ні па кіно, ні па тэатрах. У гімназіі і я і сёстры вучыліся аднымі зь лепшых. Мае працы з мовы заўсёды чыталіся настаўніцай як прыклад перад усёй клясай.

Калі я скончыла трэцюю клясу, нам давялося пакінуць Вільню, бо пад места падыходзілі немцы (дагэтуль я блізу што не адчувала вайны, хоць сям'я наша была настроена вельмі патрыятычна), усе ўрадавыя ўстановы прымусова эвакуяваліся, і нашая гімназія таксама выехала з усімі нашымі дакумэнтамі некуды ў Расею.

Мы апынуліся „ў бежанцах”. Трапілі мы ў горад Яраслаўль над Волгай. Гэты горад быў вельмі прыгожа паложаны на высокім беразе, меў шмат цікавых старых цэркваў, і я яго вельмі палюбіла. У гімназіі, куды мы паступілі, я атрымала шмат для майго разьвіцьця. Але аб гэтым ужо пісала й ня буду паўтарацца. Тут мы дачакаліся й перажылі і першыя часы рэвалюцыі, і апошнія дні вайны, і крывавае Яраслаўскае паўстаньне ўлетку 1918 году, калі выгарэла большая частка гораду, і бальшавіцкія рэпрэсіі. Рабіць у Расеі не было ўжо чаго, і бацькі наважылі варочацца ў Вільню, дзе мы былі пакінулі ўсю маёмасьць. Але гэта была нялёгкая ў тых часы справа. Давялося варочацца этапамі. Спачатку нам давялося пераехаць у Вялікія Лукі Пскоўскай губэрні, вярней, на вёску пад гэтым невялікім месцам. Тут мы былі прымушаны пражыць блізу год. Пасьля мы пераехалі ў Дрысу на беразе Дзьвіны. Але праз Дрысу якраз пайшоў фронт. На адзін бок сталі палякі, на другі – бальшавікі. Места згарэла, мы ўцяклі на вёску, ды тут і засталіся зімаваць. Праўда, у Дрысе была гімназія, і мы нават туды паступілі ў сёмую клясу, але пад вечным абстрэлам ні вучыцца, ні жыць было немагчыма.

Сёньня, з пэрспэктывы часу, я бачу, што месяцы, пражытыя пад Дрысаю на вёсцы, літаральна ў голадзе й холадзе, выйшлі мне на вялікую карысьць. Справа ў тым, што тут я ўпершыню сутыкнулася, і то зусім беспасярэдне, зь беларускаю вёскаю й найчысьцейшай беларускаю моваю. Мы жылі ў невялікай сялянскай хаце разам з гаспадарамі, лянівым Юркам і ягонаю спрытнаю, злоснаю, але вельмі працавітаю жонкаю. Тут я пачула ўпершыню і беларускія песьні і беларускія казкі. Я вельмі ўсім гэтым зацікавілася, і вёска, і людзі, і песьні, і мова падабаліся мне незвычайна.

Самымі Калядамі нам удалося перабрацца ў нейкае мястэчка, якое хутка занялі палякі, і цяпер мы маглі варочацца ў Вільню. Я ня ведаю й ня памятаю, як мы трапілі ў цягнік, як доўга ехалі. Кажуць, тыдні два. Стаялі страшэнныя маразы... Усюды было поўна войска, палякаў. Не было чаго есьці, не было дзе дастаць вады. Мы ўсе захварэлі на

гішпанку. Так і ляжалі ў гарачцы ў няпаленым таварным вагоне. Тады я аб гэтым ня думала, але сёння з болем успамінаю, што мусілі перажыць мае бацькі, тым больш, што на трэці дзень па прыездзе ў Вільню памерла мая сястра Галя, якую маці найбольш любіла, ды і мы трое, я, сястра й мой брат, ледзьве перажылі тую гішпанку. Я хварэла месяцы два, але выдыхала неяк.

Мы трапілі на кватэру да людзей, што прымалі ўдзел у жыцці беларускага грамадства. Дачка іхная вучылася ў 8-ай клясе 1-ае Віленскае Беларускае Гімназіі. Як толькі мы крыху паздаравелі, а маці перажыла першае гора па сьмерці мае сястры, яна пачала старацца неяк наладзіць нашае жыццё. Бацька быў ужо стары й хворы і ня мог шмат памагчы ёй у гэтым. Праз нашых гаспадароў маме ўдалося ўладзіцца працаваць на амэрыканскую дапамагавую кухню ў беларускай гімназіі. Гэта былі вельмі галодныя пасыляваеныя часы, і кухні такія былі адчыненыя пры ўсіх школах, каб дакармливаць дзяцей і моладзь. Працуючы там, мама пазнаёмілася й пасябрала шмат із кім з настаўнікаў, і ў выніку гэтага пад вясну 1920 году мы ўсе трое былі прынятыя ў гімназію. Як я цешылася, што хоць у голадзе й холадзе, але я магла ізноў вучыцца!

Зь вялікай ахвотай узялася я за вывучэньне беларускае мовы, ужо знаёмае мне зь вёскі пад Дрысаю. Першаю кніжкаю, зь якою я сутыкнулася ў гэтыя часы, яшчэ перад паступленьнем у гімназію, была кніжка аповяданьняў Максіма Гарэцкага, а асабліва аповяданьне „Лірныя сьпевы”. Праўда, кніжка гэтая не была мо’ адпаведнаю, каб зь яе вучыцца беларускае мовы, зусім ня ведаючы яе, але мне яна была якраз найлепшым лемантаром. Ня буду тут шмат пісаць аб беларускай гімназіі. Я аб гэтым пісала некалі ў малым успаміне, зьмешчаным у часопісе „Наперад”.

Затрымаюся крыху толькі на тым, калі і як я пачала пісаць па-беларуску. Як я ўжо ўспамінала, я паступіла ў гімназію пад вясну 1920 году. Мне давалося шмат вучыцца, бо я блізу два гады не вучылася. Лацінская мова была для мяне зусім новаю, таксама й з матэматыкі давалося вельмі шмат даганяць. Я шчыра ўзялася за навуку. Часу на вершы не было. Я мусіла здаваць экзамены з усіх прадметаў. Частку зь іх я здала яшчэ перад канцом году, рэшту, як матэматыку й фізыку, мне аддажылі на восень. Я так цешылася, што зноў магу вучыцца, што, каб зрабіць прыемнасьць настаўнікам, наважыла як найхутчэй навучыцца па-беларуску. Нашым настаўнікам літаратуры ў 7-ай клясе быў Максім Гарэцкі. Постаць ягоная з самага пачатку была для мяне ахіненая нейкім рамантызмам. Аўтар кнігі, што мне спадабалася,

пісьменьнік... Настаўнік літаратуры, якую я так любіла... Як тут было застацца зусім халоднаю, абьякаваю? На зьмену Юліям Цэзарам і Рычардам Ільвіным Сэрцам прыйшоў, зусім зразумела, Гарэцкі, першы жывы чалавек, які мне падабаўся (а мне было тады ўжо 17 год!). Ці дзіва, што гэта сталася яшчэ адным стымулам як найлепшага пазнаньня і апанаваньня беларускай мовы? Я доўга не адважылася гаварыць аб тым, што і я пішу, Гарэцкаму. Зрэшты, якая з гэтага была-б карысьць? Гарэцкі... і расейскія вершы! І я маўчала і вучылася, і чытала.

А тым часам надышло лета. У Вільню нахлынулі бальшавікі, пасья – літоўцы, то адны, то другія. Ці ўтрымаецца гімназія? Як будзем жыць? Гэтыя пытаньні трывожылі ўсіх. Але я была яшчэ замаладая, каб праймацца глыбей жыцьцёвымі справамі, хоць і адчувала іх вельмі балюча. Трэба было вучыцца й працаваць, каб пражыць. Мама не магла ўсіх пракарміць, бацька працы дастаць ня мог нідзе, сястра й брат былі замалыя. Заставалася толькі я. Вось я й давала ўсё лета лекцыі, пераважна з моваў, маці таксама рыхтавала дзяцей да экзаменаў, пераважна ўсё з нашае беларускае гімназіі. Жылі мы вельмі дрэнна. Памятаю, што ўсе мы чакалі з нецярплівасьцяй, калі пад вечар да мяне прыходзіў на лекцыю адзін нейкі кавалер з нашае клясы, якога я падганяла з моваў, бо ён плаціў адразу за кожную лекцыю, і мы тады за гэтыя грошы куплялі хлеб на вячэру. І памятаю, як адзін раз ён не прыйшоў, бо захварэў, і мы мусілі йсьці спаць галодныя. Але ўсё гэта было нішто ў параўнаньні з прагаю жыць, якою я тады была поўная аж па берагі, хоць навука і выдавалася вельмі паважнаю і настаўнікам, і сяброўкам. Так, паміж страхам і надзеяю надышла ізноў восень. Гімназія не зачынілася. Пачалася навука. Я ўжо так добра апанавала беларускую мову, што прымала ўдзел у „Паўлінцы” Янкі Купалы, якую ставілі на адчыненне заняткаў, гуляючы ролю Агаты, і, як кажуць, няблага. Заахвочаная ўдачай, я спрабавала пісаць па-беларуску вершы. І як ні дзіўна, у мяне адразу пайшло вельмі гладка.

Першым вершам, які я напісала па-беларуску, быў верш „Хай жаўцее, сыціхае сад з кожнай гадзінай”, другім – „Сьветлы дзень дагараець над сумнай зямлёю”. Перапісаўшы іх чысьценька, я сабралася з адвагаю й падала іх Гарэцкаму пасья лекцыі. Ён узяў, паглядзеў на мяне, сказаў „цікава” й пайшоў. Увечары таго-ж дня, а было гэта ў суботу, у нас мелася быць, як заўсёды, вечарынка, рэфэрат ці выступ хору, а тады танцы. Мы сабраліся ўсе, селі. Людзей было

шмат, бо на нашыя вечарынкi прыходзілі ня толькі вучні гімназіі, але і ўсе наагул беларусы-віленчукі.

Раптам на эстраду выйшаў Гарэцкі й папрасіў слова на пару хвілінаў. Усе думалі, што ён хоча зрабіць якую заўвагу вучням, так думала і я. Але што са мной сталася, калі я пачула, у чым справа. Гарэцкі звярнуўся да публікі так: „Я хачу вас сёння пацешыць, асабліва тых, хто любіць беларускае слова. Дай Бог, каб я не памыліўся, але мне здаецца, што ў нас сёння нарадзілася паэтка, большая і за Цётку і за Буйлянку”. І тут ён выняў паперкі з маймі вершамі й прачытаў іх слова ў слова, без ані адной папраўкі. Людзі пачалі пляскаць, усе сталі глядзець на мяне, а мне здавалася, што я памру са стыду. Але ўсё абышлося як найлепш.

Тут я хацела якраз выправіць тую памылку, якая лічыць першым маім вершам „Восень” („Як не любіць мне восень залатую”) у зборніку „Пад сінім небам”. Верш гэты напісаны пазьней за ўспомнення тут і ёсць першым, не напісаным, а першым надрукаваным маім вершам. Увосень 1920 году ў Вільні не выходзіла беларуская газэта й вершаў не было дзе друкаваць. Апрача таго, я была яшчэ замаладая паэтка, а Гарэцкі застрогі крытык, каб так адразу і друкаваць мяне. Паміж іншага, гэта была адзіная ягоная пахвала, сказаная, праўда, ня мне, а людзям, хоць і ў маёй прысутнасці. Ён ніколі маіх вершаў, калі я давала іх яму, не хваліў, а толькі рабіў заўвагі, казаў, што трэба было-б выправіць, змяніць. Сам ён паправак і зменаў ніколі не рабіў. І я яму за гэта вельмі ўдзячная. Ён навучыў мяне паважна й крытычна ставіцца да кожнага слова й цаніць мову, ейную чысціню й прыгажосць. Але хоць Гарэцкі ніколі не хваліў мяне, а толькі ганіў, я адразу навучылася адчуваць, што яму падабалася, а што не, і ніколі ягонаю крытыкай не праймалася. Наадварот, мне хацелася пісаць усё лепш і лепш, каб яму спадабалася. Памятаю асабліва той дзень, калі яказала яму верш „Балотніца”, першы з цыкля „Зачараваны кут”. Як ён цешыўся, хоць нічога асабліва не хваліў, як ён доўга гаварыў аб тым, якую цудоўную, багатаю крыніцаю ёсць народная творчасць і як яе трэба шанаваць і ўмела, асцярожна выкарыстоўваць, як ён радзіў паважна заняцца ёю й больш пісаць такіх рэчаў, як „Балотніца”!

Адным словам, пасыла рэклімы, зробленай мне Гарэцкім на вечарынцы, я зрабілася слаўнаю ў гімназіі. Малыя з малодшых клясаў глядзелі на мяне з пашанаю, настаўнікі таксама нейк інакш адносіліся да мяне, сяброўкі пышніліся мною. Жыццё сталася радасным, цікавым, поўным сэнсу, дарма што не было часта чаго есці, дарма

што й прышлаць нічога не абяцала лепшага... Навука, творчасць, сяброўкі, жыццё гімназіі аж па берагі поўнілі мае дні.

У 1921 годзе ў чэрвені я скончыла адной з лепшых 8-ую клясу. Настаўнікі, а найбольш Браніслаў Тарашкевіч (гэта былі часы гэтак званае „Сярэдняе Літвы”) уладзілі мяне настаўніцаю ў адной з беларускіх пачатковых школаў у Вільні. Я пачала зарабляць, хоць і сыціпла, але стала. У хаце ўсе павесялелі. Удзень я вучыла ў школе (на праваслаўных могілках), а па абедзе хадзіла на лекцыі ў Унівэрсытэт. Сюды-ж прыходзіў і мой будучы муж, зь якім я пазналася яшчэ будучы гімназісткай на адной з нашых суботніх вечарынкаў. Хутка сталася так, што, праслухаўшы адну ці дзьве лекцыі, мы апыніліся ў Бэрнардынскім садзе або на Замкавай гары. У хаце ўсе былі, аднак, перакананыя, што я пільна вучусь, хоць мо’ й дзівіліся часам, што лекцыі так доўга зацягваюцца.

Роўна праз год, 28-га верасня 1922 году, я выйшла замуж і назаўтра мы з мужам выехалі з Вільні, каб ніколі туды на стала не вярнуцца. Два гады пазней я была ўжо маці двух хлопцоў.

Быць жонкаю й маці – рэч зусім для паэзіі не спрыяючая. Я часам сама дзіўлюся, што я ўсё-ж ня кінула пісаць, што пішу й да сяння. Сямейнае жыццё дазваляла мне вельмі рэдка адрывацца, аддаваць час творчасці. Шгодзённыя жыццёвыя клопаты не даюць часу быць адной, мець супакой і спакойныя, нічым іншым не занятыя думкі, каб магчы тварыць. За кожную часіну для пісаньня мне даводзілася ходацца, кожную вытаргоўваць, аплачваць прыкрасцю й непаразуменьнем. Дый сабрацца з думкамі, стварыць належны настрой было блізу немагчыма ў хаце, поўнай дзіцячага крыку й тупату. Ды дарма, я хутка навучылася лявіраваць, выкручвацца паміж мужам, дзецьмі, кухняй і.. вершамі.

У 1927 годзе я надаўжэй прыехала ў Вільню й падрыхтавала тут да друку свой першы зборнік „Пад сінім небам”. У гэтым-жа часе я займалася перакладам „Дзядоў” Адама Міцкевіча. Пераклала 1-ую частку, 2-ую й пачала чацьвёртую. Пераклад, як казалі, удаўся вельмі добра. Частка яго была надрукаваная ў вадным зь віленскіх беларускіх часопісаў, ці не ў „Беларускіх Гонях”, але цэласць загінула недзе – у друкароў ці рэдактараў, і яе, на жаль, так і не ўдалося нідзе знайсці.

Першыя паўтара гады пасья замужнасьці мы пражылі ў Слоніме, над самай Шчарай. Я доўга не магла прывыкнуць да вайсковага польскага асяродзьдзя, у якім апынулася. Усё было такое чужое для мяне. Трэба было хавацца з сваёй беларускасьцяй. Адзіны чалавек у Слоніме, зь якім мы маглі адвесці душу, быў Гальяш Леўчык, паэт,

стары слонімец. Мы неяк раз сустрэліся зь ім, і ад гэтага часу ён стаўся нашым частым госьцем.

Улетку гэтага-ж першага году муж адправіў мяне да свае сям'і на вёску ў Доры Валожынскага павету. Тут я правяла месяцы тры, а пасья ездзіла сюды кожнае лета. „Вакацыі” ў Дорах вельмі шмат далі мне для разьвіцьця мае творчасьці. Я пазнала тут найчысьцейшую беларускую мову, песьні, звычаі, пабывала на вясельях, хрэсьбінах, жылася і зь людзьмі, і з прыродай. Шмат песняў я запісала, а мэлэды вывучыла напамяць. Шмат год пазьней я напяла іх кампазытару М. Шчаглову, калі ён пісаў на маё лібрэта оперу „Лясное возера”. Мэлэды гэтыя – пасья скамарохаў у 2-ім акце – „Ой борам, борам, баравіною” і „Ой, гара з гарой разьлягаецца”, дзьве вясельныя песьні з 3-га акту оперы.

Пасья паўтарагадовага пабыту ў Слоніме мужа перавялі на Памор'е. Гэта сталася ў 1924 годзе. На памор'і, вельмі далёка і ад Вільні і ад Дораў, мы пражылі шмат год: 13 год у Хэлмне, вельмі прыгожым, поўным зеляніны й паркаў гарадку над Віслай, і год у Равічы, на самой мяжы зь Нямецчынай. Жыцьцё гэтае ўсе гэтыя гады мала спрыяла паэтычнай творчасьці. Праўда, я ўжо асвоілася і з польскай мовай і з жыцьцём вайсковае сям'і. Нішто ўжо не дзівіла мяне. Я й сама ўсёй душой наўчылася аддавацца і танцам, і фліртам, і вечарынкам. Але пісаць – я пісала няшмат. Адарваная ад беларускага асяродзьдзя, я толькі крыху й здалёк чула аб здарэньнях і перажываньнях, што хвалявалі яго. Аб чым-жа я магла пісаць? Толькі аб тым, па чым я сумавала – па Вільні, па беларускіх барох, палёх, песнях. Былі такія гады, калі я ня ведаю, ці напісала хоць пару вершаў... Праўда, былі і іншыя, шчасьлівейшыя, калі я пісала больш.

Цікава, наагул, што пабуджае да творчасьці, якія здарэньні ці перажываньні ў жыцьці паэта спрыяюць ягонаму росту, разьвіцьцю, плоднасьці? Гэта цяжка прасачыць. Аб сабе я магу сказаць адно: жанчыне наагул вельмі цяжка быць паэтам. Яна, асабліва зьвязаная сям'ёй, можа пісаць, толькі маючы або вельмі ўпарты талент, або стойкую натуру, або тэмпэрамент, які не паддаецца так лёгка абставінам і чужым уплывам, а робіць сваё. Шэрая будзёншчына – гэта магіла для ўсялякае творчасьці...

Успамінаючы мінулыя гады, я магу сьцьвердзіць, што напісала найбольш я тады, калі найменш была зьвязаная сямейнымі й хатнімі абавязкамі і калі мела найбольш перажываньняў. Перажываньні, цяжкасьці, хоць цяжкія, жудасныя, даюць чалавеку нешта такое, што пабуджае ў ім натхненьне, творчую сілу. Таксама й калі паэт чуе, што

творамі ягонымі цікавямі, што яны патрэбныя, – сіла ягонае творчасці адразу шугае ўгару. Наадварот, калі адчуваеш і сябе і свае творы нікому не патрэбнымі, наступае поўнае зьнехвачаньне, поўны заняпад усялякага паэтычнага натхнення. Чаму гэта так? Ды, пэўна, такая ўжо людзкая натура. Паэт не становіць выняткам з агульных законаў, наадварот, усё людзкое, і благое і добрае, ярчэй жыве ў ім. Адно справа ў тым, ці патрапіць ён маскавацца. Ня будучы сапраўдным чалавекам, ня можна быць паэтам. Не перажывушы ўсяго, што перажываюць людзі, таксама ня можна быць сапраўднай творчай адзінкай. Перажыванні для паэта – гэта той-жа хлеб. У галодныя гады ён дае зь сябе менш, у гады, багатыя на ўражанні, ён творыць больш. Але мне здаецца, што ўсе гэтыя разважанні маюць мала агульнага з тэмай... Таму пераходжу ізноў да свае аўтабіяграфіі.

Гады паміж 28-34 былі мала плоднымі гадамі для творчасці, хоць я жыла ўсе гэтыя гады вясёлым, бесклапотным жыццём. Штогоднія адведзіны Вільні, пару месяцаў у Дорах, у сэрцы Беларусі, адны падтрымлівалі мяне. Дзеці падраслі, часу я мела штораз больш. Матар’яльныя ўмовы жыцця таксама год у год паляпшаліся, гульня ў брыдж ці бясконцыя вечарыны, ці балі крыху прыеліся. Я ізноў вярнулася да паэзіі. Шмат чытала. Згодна з заўвагай Антона Луцкевіча (А. Навіны), у маёй творчасці з’явіліся новыя ноты.

У 1935 годзе я ўпершыню ўзімку наведала Вільню. Чытала тут свае вершы. Ізноў цесна сутыкнулася з усімі старымі знаёмымі, пазнала новых. Максім Танк і ягоная творчасць зрабілі на мяне вялікае ўражаньне. Я пачала пісаць верш па вершы. У выніку з’явіўся мой другі зборнік „Жоўтая восень”. Фактычна не з’явіўся, а быў падрыхтаваны да друку, хоць сьвету так ніколі й не пабачыў. Ня ведаю, ці гэты факт, ці штось іншае, але нешта-ж было прычынай таго, што я зноў трапіла ў поўны заняпад. У 1937, 38 гадох я, здаецца, нічога не напісала, хоць і ня памятаю, калі гэта з-пад майго пра выйшла злапчасная „Князеўна”, якая столькі крыві напсавала Танку, а таксама й дзеве другія мае паэмкі: „Вяселье” (пра ваўкалакаў) і „Лілейкі”, якія я зусім забылася сёння і якія, здаецца, загінулі бяз сьледу. Мне, аднак, здаецца, што рэчы гэтыя не былі такія ўжо благія, і адзіны грэх за імі быў, што яны ня йшлі крок у крок, маршам па халодным бэтоне із сучаснасцяй.

Так пачынаўся 1939 год.

Вайна засьпела мяне зь дзецьмі, ужо ў гэтым часе вялікімі хлапчукамі 14 і 15 год, у Дорах, вярней, у Вільні, дзе я была ў гэтым часе пры хворай маці. Сям’я нашая за гэтыя гады моцна стаяла. У

1923 годзе, пару тыдняў пасяля нарадзінаў майго старэйшага хлапца Яраслава, сёння нябожчыка таксама, памерла мая сястра Оля, вельмі здольная дзяўчына, вучаніца Беларускай Гімназіі ў Вільні. У 1926 годзе памёр бацька. Засталіся маці й брат Сяргей. Доўга давялося ім ходацца зь бядою, пакуль Сяргей нарэшце скончыў вучыцца і атрымаў пасаду пры Віленскай Унівэрсытэцкай бібліятэцы. Пасада гэтая, хоць і аплачвалася сьціпла, але давала пэўнае ўтрыманьне. Здавалася, скончыліся вечныя матар’яльныя клопаты, можна было-б жыць. Але маці ўжо гэтага не патрапіла. Апошнія дні перад выбухам вайны яна дагарала ад сухотаў. Гэтая хвароба забрала блізу ўсю нашу сям’ю. Брат быў ужо жанаты. 20-га жніўня, пару дзён да вайны ў іх нарадзілася першае дзіця, дачка Людміла. Братавая была ў шпіталі, я – пры маме, дзеці – у Дорах, муж – у палку ў г. Пултуску, дзе мы жылі ад 1937 году.

Пачалася вайна. Сувязь зь ім перарвалася адразу й надоўга.

15-га верасня мама памерла. Хавалі яе якраз у часе бамбардыроўкі Вільні немцамі. Ледзь апусьцілі ў магілу – пасыпаліся бомбы. А назаўтра прыйшлі ў Доры бальшавікі. Баючыся, што лёс адрэжа мяне і ад дзяцей, я адна ночай пехатой пайшла зь Вільні ў Доры (больш за 120 км). І дзіўна: прывыкшы да дабрабыту й выгодаў за апошнія гады, я ані не баялася. Паклала свае рэчы ў мех і пайшла праз Ліпоўку на Ашмяну. Ісьці было страшна. Цемра, усюды пажары ад бомбаў, пад нагамі ямы, нейкая злавесная цішыня... Але такая ўжо ў мяне нейкая недарэчная нагура: калі няма чаго, – я й баюся, і хістаюся, і капрыжу, але як здарыцца бяда, – усё як рукой адымае: і страх, і хістаньне, і сьлёзы, раблюся адважнай і дужай.

Ішла я з прыгодамі. Пад Вішневам папалася бальшавікам. Яны затрымалі мяне, як падазроную асобу, ды да таго-ж жонку афіцэра, і з колькі іншымі арыштаванымі, пасадзіўшы на воз, прывезлі ў НКВД у Валожын. Тут гутарка была кароткая: распанулі, абшукалі й пасадзілі ў турму. Пакуль справа выясьнялася, што я ніякі не злачынца супраць улады, я праседзела ў голадзе й брудзе 5 дзён. Затое калі выпусьцілі, як я ляцела 17 кілямэтраў з Валожыну ў Доры! Тут мяне ўжо й чакаць перасталі. Хтось бачыў мяне, арыштаваную, у Валожыне й наказаў іншым. Але на гэты раз усё абышлося добра.

Выпадкі разгортваліся. Бальшавікі надобрае аселі ў нас. Хоць у Дорах наразе ўсё было па-старому, я наважыла ехаць зь дзецьмі ў Вільню, куды мяне клікаў брат. Цягнікі ўжо зноў хадзілі. Нашыя запрэглі каня й завезлі нас зь дзецьмі ў Маладэчна. Увечары мы былі яшчэ раз у Вільні. Тут я пражыла зь дзецьмі ў брата колькі месяцаў.

Жыць было цяжка. Я, адарваная ад мужа зь першага-ж дня вайны, апынулася бяз грошай. Калі Вільню занялі летувісы, і Доры былі адрэзаныя. Брат апынуўся без пасады й грошай з маленькім дзіцяняткам і хворай жонкай, сам цяжка хворы. (Пасьля мамінай сьмерці выявілася, што і ён цяжка хворы на сухоты). Як было жыць? Я зварачалася ў Беларускі Камітэт, але там мне памагчы не маглі таксама. Заставалася адно – варочацца ў Доры, дзе хоць быў пакуль што кавалак хлеба і якая бульбіна, каб не памерці з голаду. Шкада было хлапцоў, яны так схуднелі. І я наважылася. Падала заяўку ў бальшавіцкую рэпатрыяцыйную камісію аб дазvole ўезду на тэрыторыю, што была пад Саветамі. Атрымала дазвол. 31-га сьнежня, напярэдадні Новага Году, я з хлапцамі пакінула яшчэ раз Вільню і апынулася ў Савецкім Саюзе.

Спынілася я на разе ў Вялейцы, дзе жыў брат мае братавое. Тут хлапцы маглі хадзіць вучыцца ў гімназію, ці дзесяцігодку, як яна ўжо звалася. Доры былі таксама блізка, і мне заўсёды маглі адтуль падкінуць тое-сёе з харчоў. Апрача таго, у Вялейцы быў Танк, які абяцаў уладзіць мяне тут на працу. Так і сталася. Праз колькі дзён я ўжо працавала разам з Танкам і ягонай жонкаю Любай у рэдакцыі Вялейскае „Сялянскае Газэты”, хлапцы паступілі ў 8-ую клясу вялейскае дзесяцігодкі, а з Дораў прыбыў на санках першы транспарт добрых рэчаў, аб якіх мы былі забыліся за гэтыя пару галодных месяцаў у Вільні. Жыцьцё пачало наладжвацца. Мы вельмі пасябравалі з Танкам і ягонай Любай. Праца была прыемная (я была стылістам), хоць вельмі цяжкая. Працаваць даводзілася шмат. Калі дзе прамаўляў тав. Сталін або іншы які вялікі чалавек, – пакуль радыстыя прынялі прамову, машыністыя перабілі, я прастылізавала, мінала блізу ўся ноч. Як часта я варочалася дахаты стомленая да сьмерці пустымі вулачкамі Вялейкі, а вакол дрэвы й платы трашчэлі й стралялі ад страшэннага марозу! Ды што зробіш. Усё трэба было цяпець, бо я хацела, каб хлапцы мае маглі вучыцца, хай і ў савецкай школе, і не былі галодныя, як у Вільні.

На пачатку сакавіка мяне й Танка запрасілі ў Менск. Прымаў нас Саюз Беларускіх Письменьнікаў. Тут я пазнала Янку Купалу, Зьмітрака Бядулю й шмат іншых. Нас прымалі, паказвалі Менск. Уражаньні нашыя былі з усяго нецікавыя (былі мы ўтраіх: я, Танк і Машара), ды аб гэтым мы гаварылі толькі тады, як заставаліся адны. Але ў Саюзе Письменьнікаў мне падабалася, нават Алесь Кучар здаўся мне не такім ужо благім, як аб ім я чула, хоць Танк і Машара ўрачыста заявілі мне аднаго вечара, што спусьцяць яго са сходаў, бо

ён занадта пачаў быў „ухажываць” за мною. Той самы Кучар зрабіў Танку цікавую заўвагу, калі мы раз ішлі Савецкай вуліцай. Танк, вядома, як Танк, ішоў, сьмяяўся, голасна гаварыў па-беларуску, бо пачаў ён ці ўмеў. А Кучар спалохаўся: „Ведаеце, – звярнуўся ён да яго, – не гаварыце так голасна па-беларуску, у нас гэта ня прынята”. І гэта ў сэрцы Беларусі – Менску!

Найбольш спадабаўся мне Бядуля. Ён вельмі сардэчна й пасяброўску да мяне аднёсся й сам абяцаў дапамагчы ў справе мужа. (У гэтым часе я ўжо ведала, што ён даваяваўся да бальшавіцкага палону й сядзіць у Старабельску ў лягеры). Купала здаўся мне нейкі, як быццам не ў сабе. Маўклівы, сумны. Коласа я ня бачыла, але чула ягоны голас у тэлефоне. І ён, і голас, і справа, па якой ён званіў, мне не падабаліся зусім.

У Менску было страшэнна сьцюдзёна, мы добра-такі намерзьліся там, бо нідзе нічога не апальвалася, апал скончыўся, бо на календары была вясна і паліць „не палагалася”, а што стаяў мароз у 20 градусаў, нікога не хвалявала.

Пару дзён пасля звароту зь Менскіх „гасьцей”, аднае прыгожае раніцы, калі я толькі ўставала з ложка, каб ісьці ізноў у рэдакцыю пасля недаспанае ночы, у нашыя дзверы пастукалі ўзброеныя энкавэдыстыя. Яны зь месца абшукалі мяне, дарма, што я была яшчэ нават без сукенкі, і загадалі мне зараз-жа зьбірацца з хлапцамі, куды – яны не казалі. Хлапцы былі ў школе. Па іх пайшло двух энкавэдыстых із штыкамі „наперавес”. Два іншыя тым часам абшуквалі пакой, дзе мы жылі, і ўсе мае небагатыя рэчы. (Уся нашая маёмасьць засталася была ў Пулгуску, дзе й загінула).

Хоць гімназія, пераробленая бальшавікамі ў „дзесяцігодку”, і была на іншым канцы гораду, энкавэдоўцы вельмі хутка прывялі хлапцоў. Мне тым часам дазволілі апрануцца, разумеецца, пад наглядом вартаўнікоў, пасля асабістага абшукваньня мяне энкавэдыстыя ўзяліся за перагляд нашых сьціплых рэчаў. (Вайна засьпела мяне й хлапцоў у Дорах, не было ніякай магчымасьці трапіць у Пулгуск, дзе мы там жылі, каб забраць хоць-бы неабходнае. Аб мужу-ж я ведала толькі адно, што пайшоў ваяваць і трапіў у савецкі палон). На падлогу вывернулі валізу, сьцягнулі з лавы, на якой была мая пасьцель, коўдру й падушкі, усё перагрэсьлі. Забралі альбом з фатаграфіямі, кнігі, лісты. Ярку (старэйшаму хлапцу) удалося схваць колькі фатаграфіяў пад кашуляй на грудзёх, рэшта так і загінула. Пасьля перагляду рэчы й пасьцель абы-як звязалі ў клумак, і неўзабаве мы ўжо стаялі ў машыне, якая імчала вуліцамі Вялейкі. Шмат такіх машынаў можна

было пабачыць у гэты сьцюдзёны, золкі дзень 13-га сакавіка ў горадзе!

Усіх высланых звозілі на станцыю й ладалі ў даўжэзны таваровы цягнік. Уся станцыя была поўная людзей. Вартаўнікі грубыя, брутальныя; сплаканыя, напалоханыя жанчыны (іх ды дзяцей было 99%); сваякі й знаёмыя, якія, дарма што бальшавіцкія запалохваньні, прыбеглі праводзіць сваіх блізкіх у далёкую нязнаную дарогу, усё гэта мітусілася, пхалася, крычэла й плакала. Энкавэдоўцы шчыльна абкружылі цягнік, але ўсё-ж той і гэты з натоўпу прарываўся, падбягаў да дзвярэй вагонаў, падаваў тую ці іншую забытую рэч, бутэльку малака, яшчэ раз разьвітваўся. Нас – ніхто не праводзіў. Нам – ніхто нічога не падаваў, хоць мы і ехалі ў вялікую дарогу, ня маючы пры сабе нават кавалка хлеба. Ды ці да хлеба тады было? Пачуцьцё страшэннай крыўды сьціскала горла... А людзей усё прыбывала й прыбывала. Было сьцюдзёна. Ішоў дробны дождж... Вясна ў гэтым чорным годзе не сьпяшалася прыйсьці на зьмену небывала вострай і марознай зіме!

Толькі позна ўвечары цягнік рушыў зь месца. Усе плакалі. І гэтыя, сьцісьненыя шчыльна, як быдлё, у цёмных, брудных вагонах, і гэныя, абапал рэйкаў, што ўсыяж адганяліся прыкладамі энкавэдыстых, нябачаны ў імглістай цемры вялікі маўклівы натоўп. Плакала і я, уткнуўшыся ў клумак з пасьцеляй, плакала так доўга й балюча, аж заснула, закалыханая мерным стукатам колаў.

Падарожжа нашае трывала блізу 3 тыдні. Цяжка сёньня паверыць, што знайшліся сілы ператрываць усе злыбяды, што выпалі на нашу долю падчас гэтага жудаснага падарожжа. Ехалі мы ўвесь час пад моцную эскортаю брутальных энкавэдоўцаў, у шчыльна замкнёных вагонах, у пацёмку, у холадзе й голадзе. Есьці нам упершыню далі толькі на трэці дзень, калі мы мінулі межы Беларусі. Тады-ж нас на часіну выпусьцілі „пад вагон”, не выпускаючы, аднак, ні на імгненьне з-пад нагляду. У нашым вагоне было 30 чалавек, жанчын і дзяцей, у іншых шмат больш, да 40. Усе ціснуліся на бруднай падлозе, на клунках, ахінуўшыся, чым мага. З аднаго боку былі зробленыя з дошчак як-бы нары, дзе таксама сядзелі й ляжалі людзі. Вокны нашага вагону былі забітыя бляхай, але праз пару дзён хлапцом удалося адарваць цвікі й прыпадняць яе. Зрабілася крыху відней, і можна было па чарзе глядзець на мінаныя шэрыя, няветлыя ваколіцы савецкага раю.

Ды што значыць чалавек! Мінула колькі часу, першая распач крыху прытупілася, і ў нашым вагоне завёўся такі-сякі лад. Усе

пасябраваліся, зжыліся... Перасталі плакаць ці, лепш кажучы, плакалі кожны сабе, паціху, у куточку. Дзеці павыцягвалі нейкія цацкі, пачалі шумець. Моладзь, а яе ў нашым вагоне было шмат, хлапцоў і дзяўчат у веку ад 12-цёх да 17-цёх год, узялася нават сьпяваць, часам наг’жартаваць і сьмяяцца, хоць ніхто ня ведаў, калі й дзе будзе канец нашаму жудаснаму падарожжю. Але ў іншых вагонах было горш. Найменшыя дзеці (былі такія, двухтыднёвыя) паміралі. Не было ня толькі што малака, нават вады, каб даць ім. Раз на двое сутак, апоўначы, цягнік прыпыняўся на вялікіх вузлавых станцыях, і дзяжурныя па вагоне хадзілі пад вартай па хлеб і зупу. Гэта было ўсё, што мы даставалі, каб не памерці. Так, праехаўшы вялікі шматок Расеі, мы перасеклі Урал, вельмі прыгожы ў сваім суровым каменным харасьцьве, і апынуліся ў бязьмежных стэпах Заходняе Сібіры.

Пачыналася вясна... Сьнег блізу згінуў. Абапал чыгункі, як вокам скінуць, рудзелі бясконцыя прасторы ссохлае леташняе травы. Дзе-нідзе на даляглядзе бялеліся рэдкія бярозавыя пералескі. Было страшэнна пуста, сумна й безнадзейна. Я ўвесь час сядзела ля вакна й глядзела на кавалачак сіняга неба, што было відаць у шчыліну... „Толькі вясною бывае неба такое сіняе, толькі вясною бываюць далі такія чыстыя...”, – настырліва, у тахт колаў, зьвінела ўвушшу. Гэты верш, што ўвайшоў пазьней у зборнік „Сягонья”, нарадзіўся якраз аднае вясновае раніцы ў цягніку, што вёз нас у далёкую ссылку праз аднастайныя сібірскія стэпы.

Пасьля 20-цёх дзён пакуты мы дасягнулі нарэшце мэты. Цягнік, які ўжо ад колькі дзён, не даяжджаючы Новасібірску, зьвярнуў быў проста на паўдня, спыніўся на маленькай стэпавай станцыі на беразе нежывога салёнага возера. Нас выгрузілі й машынамі разьвезьлі па бяскрайніх прасторах. Наш вагон, усе разам, трапіў у глухую калгасную вёску Дзьмітраўку, дзясяткі кілёметраў (больш за 70) ад чыгункі. Тут мы доўга сядзелі на вуліцы, у пяску, ня ведаючы, што рабіць і куды йсьці. Нас проста скінулі з машынаў сярод сяла і ўсё. Калі сьцямнела, мясцовыя калгасьнікі, украінцы, пераселеныя сюды яшчэ царскім урадам, якія дагэтуль маўклівым натоўпам прыглядаліся нам здалёк, пасьмялелі, падышлі бліжэй. Тыя, што мелі мягчэйшыя сэрцы, запрапанавалі начлег. Нам пашанцавала. Нейкая старая забрала нас да сябе, дала есьці. Пашанцавала яшчэ некаторым. Але й былі такія, што начавалі на двары.

Назаўтра прыехалі з раённага НКВД. Сабралі нас усіх у сельсавеце. Доўга перапісвалі нас, дапытвалі, а нарэшце сказалі, што мы ня маем права нікуды з нашае вёскі выходзіць, што маем штодня а

7 гадзіне раніцы мэльдавацца ў сельсавеце і што... мусім сабе радзіць, як патрапім. „У каго няма грошай, а яны, пэўне-ж ёсьць у кожнага, выж „памешчыкі”, – сказаў адзін з энкавэдыстых, – той можа ісьці „пабатрачыць у калгасьнікаў”. Нам да вас справы няма, і працы мы вам ніякай даць ня можам, пакуль вы не „перевоспитаецеся” і не „раскулачыцеся”.

І мы пачалі шукаць заробткаў, старацца хоць як-колечы наладзіць жыцьцё. Заробаткі знайшліся. Справа ў тым, што ўсе калгасьнікі, не вылучаючы старое, у якой мы начавалі першую ноч і якой было ўжо 80 год, штодня мусілі хадзіць на працу ў калгас. Працавалі яны ад цямна да цямна далёка ў стэпе. Але ў хаце, аднак, трэба было даваць раду, праца й тут была. Трэба было нацягаць вады каровам апаўдні (студні ў Дзьмітраўцы былі страшэнна глыбокія, і вады ў іх было мала), пачысьціць хлявы, вымазаць хату (хаты ў Казахстане, абсалютна бязлесным, усюды з гліны, і прынамсі раз на год іх трэба нанова абмазаць, каб не разваліліся ад дажджу й сонца).

І вось калгасьнікі пачалі нас наймаць, каб выконваць за іх гэтую працу, тым больш, што НКВД афіцыйна гэтага не забараніла, хоць і сказала неафіцыйна, што калі хто зь мясцовых жыхароў будзе дапамагаць „палякам”, дык таго вышлюць „на Камчатку”. Мы за посьцілку й два ручнікі нанялі кватэру ў аднаго калгасьніка, гэта значыцца, месца ў хаце, дзе можна было спаць на глінянай падлозе, і ўзяліся за заробаткі, каб не загінуць. Капалі гліну, мясілі ў ямах із сечкай, лазілі на стрэхі, мазалі іх глінай, правілі каміны, рабілі „саман” (цэглу з гліны, мяшанае зь сечкай), цягалі ваду са студняў. За гэтае нам плацілі пшаніцай, давалі хлеб, часам нават малако. Бульбы й ніякага варыва ў Казахстане мы ня бачылі. Кажуць, калі ўдасца, бывае, добры год, дык родзіць там і бульба, і нават кавуны, але пры нас год быў зусім засушлівы, і нічога на гарадах ня толькі ня вырасла, але нават і не абышло. Так-сяк мы пачалі новае жыцьцё.

Мясцовае жыхарства й само жыло ў вялікай нястачы. Шмат якія калгасы год у год галадалі. У нашай Дзьмітраўцы было, праўда, крыху лепш. Летаўні год быў выняткава ўраджайны, і кожны меў запас пшаніцы, але не было ні адзежы, ні абутку, ні пасьцелі, ні посуду. З нашае посьцілкі гаспадары пашылі сабе па кашулі, і гэта было для іх велізарнае сьвята. Спалі яны на голым гліняным прысечку, падаслаўшы пад галаву брудную падраную ватоўку, скіненую толькі што з плечаў, хадзілі блізу босыя, дарма што стэп быў поўны атрутных скарпіёнаў, ня мелі ні ложкаў, ні нават лаваў.

У працы, у тузе прамінула сьпякотнае, паспаленае казахстанскае лета. Ні разу за ўсе летнія месяцы не было дажджу. Зямля палопалася, голы, пусты й так стэп зрудзеў і ссох дарэшты. Пагражалі няўрода й голад. У калгасе быў страшэнны непарадак і хаос. Валы здыхалі, трактары псаваліся. Калі што, раней пасеянае, і абышло, і дасьпела, – так і марнавалася на карані, бо не пасьпявалі зжаць і звязіць. Сена часткаю згарэла ў стэпавым пажары, часткаю зазімавала пад сьнегам. Калгасная скаціна засталася бяз корму на зіму.

У калгасах па той бок чыгункі, у Алтайскім краі, пачаўся голад. Ад раніцы й да вечара праз нашу вёску пацягнуліся працэсіі галодных сібіракоў-калгаснікаў, што жабравалі пад вокнамі хлеба. Але хлеба і ў нашай Дзьмітраўцы ўжо мала ў каго было. Пад вясну шмат хто захварэў на цынгу. Што-ж казаць аб нас! Дарма, што цяжкой працай мы зарабілі былі крыху хлеба, нам давалося пазнацца гэтаю зімою і з голадам і з холадам. Зімавалі мы ў глінянцы, якую самі сабе змайстравалі і абмазалі з развалінаў старога закінутага хаты, што калісьці належала да будынкаў нейкага раскулачанага й выгнанага зь вёскі кулака (такіх развалінаў, адных сьценаў, было ў нашым сяле вельмі шмат). Там было цёмна, цесна й сьцюдзёна. Была, праўда, печка, што вечно курэла, але паліва было мала. Дроваў у Казахстане няма. Паляць там сухім палыном, саломай і „кізьякамі” (высушаным каровім гноем). Усю восень мы хадзілі далёка ў стэп ірваць палын, які расьце там вышэй чалавека, і хоць пакалечылі й паранілі рукі аб калючае цыбур’ё, а крыху апалу прызапасілі. Хадзілі таксама ў стэп, дзе пасьвіліся калгасныя каровы, зьбіраць высушаныя гарачым сонцам „кізьякі”. Аднак ні палыну, ні „кізьякоў” на ўсю даўгую сібірскую зіму не хапіла. А зіма гэтая была сапраўды жудасная – вятраная, маразаная, завейная. Тыднямі трымалася страшэнная сьцюжа (50 градусаў і больш), дзьмуў безупынны ледзяны вецер з Паўночнага акіяну, па стэпу мяло сьнег. Восем чалавек калгаснікаў (у тым ліку тры жанчыны) з нашае вёскі замерзлі на працягу зімы, заблудзіўшы ў мяцеліцу („буран”) каля собскіх хатаў. Замерзла й шмат „ссылных” зь іншых вёскаў, але мы ўсе цудам дачакаліся вясны, хоць шмат хто захварэў на цынгу. Усю зіму мы праседзелі ў нашай зямлянцы ўпацёмку, бо не было ні газы, ні сьвечак. Адзін раз, памятаю, столькі было выпала ўначы сьнегу, што нас зусім засьпала, і толькі праз суткі калгаснікі-суседзі адкапалі нас. Ды ўсё-ж мы жылі й нават ніколі асабліва не кідаліся ў распач. Відаць, ні голад, ні сьцюжа, нястачы ці цемра не патрапяць зламіць чалавека.

У лютым, у канцы, калі ўжо дні пабольшалі й летуцелася аб блізкай вясне, зімовая манатоннасць перарвалася для мяне адным здарэньнем. Прыяжджала НКВД, перапісвала ізноў усіх, а мне загадала ўзяць хлеба на тры дні і з паштаром ехаць у раён. (Пошту ў нашае сяло вазіў з раёну, за 40 кілёмэтраў, гарбаты паштар-калгасьнік на санках, запрэжаных ледзь живою сіваю канягаю). Вядома, мы ўсе вельмі такім загадам усхваляваліся, але не было рады, трэба было збірацца ў дарогу. Дасталі кавалак хлеба, пазычылі велізарны кажух і старыя валёнкі (маразы, хоць і вясна блізка, трымаліся ўсьцяж вялікія), і назаўтрае досьвіткам я паехала з паштаром у раён. Ехалі мы суткі, бо конь быў слабы, давялося начаваць у нейкім чужым калгасе. Раённае НКВД пратрымала мяне ў страху й няведзе цэлы дзень, а ўначы, ізноў санкамі, адправіла ў „вобласць”, даўшы ліст да самога начальніка абласнога НКВД у горад Паўладар. Дарогаю пачалася адліга, у Паўладары вуліцы абярнуліся ў рэчкі. Прабрыўшы са станцыі да гораду пехатою ў сваіх валёнках добрых колькі кілёмэтраў, я прастудзілася й захварэла. Начальніка НКВД у горадзе не было. Агледзеўшы мой ліст, мне сказалі прыйсьці назаўтрае. Але куды было дзецца? Я з гарачкаю пабрыла па горадзе. Хадзіла аж дацямна. Нарэшце адважылася пастукацца ў нейкую хату ў канцы аднае доўгае вуліцы й то толькі таму, што далей ісьці было немагчыма – велізарная лужына, сапраўднае возера, залівала ўсю вуліцу. І здарыўся чуд. Старая жанчына, што жыла ў хаце, адразу прыняла мяне пераначаваць і нават напала гарбатаю й паслала мне добрае ложка! Я вылежалася і адпачыла, а назаўтрае ізноў пайшла ў НКВД. Сядзела я там, галодная, цалоткі дзень. Начальнік прыняў мяне толькі ў дзесьці гадзін ўвечары і, доўга не гаворачы, перадаў мне ліст і грошы на дарогу і загадаў зь першым-жа цягніком ехаць у Маскву. Я была страшэнна і здзіўленая, і зацікаўленая. Баялася я ўжо менш. Бо калі-б мяне меліся арыштаваць, як я раней думала, дык нашто было гэта рабіць аж у Маскве, а ня тут, на месцы?

І вось я паехала. Кажух пакінула на станцыі, але валёнкі цягнула на нагах, дарма што ад вільгаці яны размоклі й зрабіліся велічэзнымі. Ад прастуды застаўся кашаль, які мучыў мяне праз усё падарожжа. На шосты дзень я шчасьліва заехала ў Маскву, знайшла па адрасе на канвэрце ліста Маскоўскае НКВД (на Лубянцы), ізноў запаўняла там бясконцыя анкеты, адказвала на бясконцыя пытаньні. Энкавэдоўцы стараліся намовіць мяне, каб я падпісала развод із маім мужам, але я адмовілася. І падумаць толькі, што муж мой быў якраз у гэтым часе там, на Лубянцы, можа, празь якую сыяну ад мяне, а я й не

падазравала гэтага! Наагул, і па сяньняшні дзень я ня ведаю, пашто мяне Маскоўскае НКВД выклікала аж з Казахстану? Ці яны хацелі паглядзець на мяне, ці намовіць на развод, ці яшчэ што. Урэшце-рэштаў яны сказалі мне, што за мяне „ходатайствуют” важныя асобы й што я, магчыма, буду звольненая з высылкі, а пакуль што маю ехаць назад у Казахстан і аб усёй справе маўчаць. Я так і зрабіла. НКВД завезла мяне на станцыю, купіла білет і пасадзіла ў цягнік. Праз тыдзень я была ўжо ў нашым раённым мястэчку.

Пагода змянілася. Пацяплела. Пачалося вясновае разводзьдзе. Па вуліцах імкнулі ручаі, усюды была вада, вада, а я была ў сваіх цяжкіх, намоклых валёнках! Пошта ня ездзіла, усякае спалучэньне з нашай далёкай Дзьмітраўкай было перарванае. І я наважыла йсьці дахаты пехатою праз стэп, бо ў раёне мне не было куды дзецца. Цяжка было йсьці ў кажуху, што цягнуўся па зямлі праз мокры, падобны да кашы, сьнег. Навокал была шэрая маўклівая пустка-стэп. Дарогу было ледзь знаць. Пад нагамі хлюпаў мокры сьнег, над галавою было шэрае неба.

Я мінула дзьве вёскі, адну зь іх кіргізкую (казахскую). Тут нейкі незнаёмы кіргіз, што стаяў на вуліцы, запрасіў мяне да сябе словамі: „Ты сьсылны? Дык хадзі да мяне чай піць”. Я была вельмі стомленая й піць мне страшэнна хацелася, я пайшла за кіргізам. Ён прывёў мяне ў гліняную хатку, падобную да хатаў у нашай вёсцы, толькі ніжэйшую й звонку не пабеленую й бякшталтную, як куча гною. Але ўсярэдзіне было досыць чыста. Жонка кіргіза загатавала вады ў мядзяным катле, і ўся сям’я села на падлозе вакол нізенькага століка. Мне падставілі куфэрак, каб выгадней сесьці. Чай кіргізы п’юць зь цікавых місачак, падобных да вінных чарак, завуцца яны піяламі. Адпачыўшы ў добрага кіргіза (усе яны цярпець ня могуць бальшавікоў, адгэтуль і сымпатыі да іхных ахвяраў), я яшчэ шпарчэй, наколькі дазвалялі кажух і валёнкі, пайшла мясіць мокры стэпавы сьнег.

Калі цямнела, я даходзіла да вялікае вёскі, найбліжэйшае да нашае, зрабіўшы за дзень 32 кілёмэтры. Тут я пераначавала ў аднэй сям’і, таксама вывезенай зь Вялейкі, а назаўтра пабегла апошнія 8 кілёмэтраў. Я не была ў хаце больш двух тыдняў, дык ня дзіва, што мяне рупіла хутчэй пабачыць хлапцоў. Валёнкі так панаціралі мне ногі, што я ўжо не дала рады цярпець, скінула іх і апошнія 5 кілёмэтраў ішла босая па сьнегу й вадзе. Ногі зрабіліся чырвоныя-чырвоныя, і ані не было холадна, а што найдзіўней, дык я ня толькі не прастудзілася, але й рэшткі папярэдняй хваробы як рукой зняло! Праз тры тыдні, ці мо’ крыху больш, з раёну прыйшла папера, што мы звольнення й можам варочацца „на пражнее месцажительство”.

Уручылі нам гэтую паперу а гадзіне 1-ай уночы, а ў 6 гадзін мы меліся быць гатовыя да выезду! Ясна, што ўсю ноч мы ня спалі, пакаваліся, раздавалі рэчы сябром па няшчасцю, зьбіралі ад іх лісты да сваякоў, даручэнні. І вось ізноў мы стаялі на машыне і імкнуліся праз стэп, але ўжо дахаты!

Быў першы сапраўдны вясновы дзень. Стэп прачынаўся да жыцця, пачынаў зелянець... Недзе ў тумане гулі трактары, стэпавыя птушкі пішчэлі й цьвіркалі на ўсе галасы. На душы было радасна, і радаснае было ўсё навокал. Дзён праз дзесяць пасля мы былі ўжо ў Дорах, дзе засьпелі вялікія змены. Нашых выселілі з дому, там зрабілі школу, зямлю адабралі пад калгас. Сад увесь памерз, не засталася ні яблынкі... Усюды гаспадарылі чужыя людзі. Але дарма, мы былі ў хаце і ўсё! Дні праз два мне прыйшоў загад ехаць у Беласток. Хлапцы засталіся ў Дорах. У Беластоку я адшукала Танка (ён, ня ў прыклад іншым, быў мне нават напісаў ліст у Казахстан, не пабаяўся, за што я была яму вельмі ўдзячная), і той уладзіў мяне на кватэру й на працу ў рэдакцыі газеты. Тут я й працавала да выбуху вайны, гэта значыць якіх тыдняў пяць.

Калі першыя бомбы пасыпаліся на Беласток, я наважыла не заставацца тут, баючыся, што лінія фронту можа надоўга адрэзаць мяне ад Дораў, тым больш, што пару дзён перад гэтым я атрымала ад дзяцей радасную вестку, што муж мой прыйшоў дахаты, звольнены з Лубянкі, дзе, як мы цяпер толькі даведаліся, ён праседзеў паўтара гады. У месце была паніка. Савецкія ўладары ўцякалі як мага. Каб дастацца на цягнік або самаход, – і мовы быць не магло. Заставалася йсьці пехатою. Я спакавала свае нешматлікія рэчы ў торбу, ускінула яе на плечы і, як толькі пачало цямнець, выйшла гарадамі на шашу й пайшла на ўсход. Чырвоная армія ўцякала. Тысячы машынаў, танкаў, тачанкаў, гарматаў імкнуліся ў шалёным тэмпе таксама на ўсход, сьпіхаючы адно аднаго ў канавы, ломячы прыдарожныя дрэвы й парканы. Ззаду палымнела чырвонае зарыва пажараў. Ад пылу цяжка было прадыхнуць, ад гуду гуло й зьвінела ўвушшу. Прайшоўшы пару кілёметраў полем уздоўж шашы, я сустрэла дзяўчыну з валізкаю ў руках, якой яна не магла даць рады цягнуць. Мы разгаварыліся. Яна была беларуска, вучылася ў Беластоку й цяпер уцякала дахаты, за Ваўкавыскам, на вёску. Нам было ў адну дарогу, і мы наважыліся йсьці разам. Мы й пайшлі. Жудасная была гэтая дарога. Некалькі дзён мы былі шточасіна на валасок ад сьмерці, бо немцы бамбілі шосы й лясы безь перасьціханку. Адна бомба разарвалася так блізка ад нас, прыпуленых у страху пад хвойкаю, што мяне раніла асколкам у шчаку.

Ранка была малая, і я нават не зьвярнула на яе ўвагі, заціснула хусткай, каб кроў ня капала й пайшла далей, але пад вечар шчака ўспухла й пачала нарываць, а назаўтра я ўжо мела вялікаю гарачку. Мы ня мелі з сабой нічога есьці. Вады таксама нідзе на дарозе не траплялася. Тры дні мы ня елі, а замест вады ссалі хустачкі, намочаныя ў балоце, напатканым тут і там у лесе. На шашу выйсьці баяліся, бо немцы ўсьцяж білі з паветра па адступаючых савецкіх частках, і ўся шаша была перагараная ямамі ад бомбаў і засыпаная трупамі. Уночы вакол сьвяцілі жудасна пажары. Ад гарачкі мне ўсё здаваліся нейкія здані. Кожны куст здаваўся то танкам, то гарматаю, дрэвы прымалі постаці байцоў, што нацэльваліся проста ў мяне. Гэта быў вельмі цікавы стан, і я здавала сабе зь яго ўвесь час дасканала справу, хоць і не магла нічога парабіць, каб мне не здавалася. А тым часам ногі нашыя, паміма волі, ішлі ды йшлі. У аднэй вёсцы недалёка Сьвіслачы стомленасьць, аднак, зваліла нас нарэшце з ног. Мы папрасіліся ў нейкае жанчыны ў гумно, ляглі ў саломе й так моцна заснулі, што ня чулі нічога... А тым часам вёску збамбардавалі, адзін канец яе пачаў гарэць, а неўзабаве зьявіліся на выгане першыя нямецкія танкі. Давялося перачакаць зьмену. Мы пераседзелі ў вёсцы два дні, а калі нямецкія танкі й вайсковыя часткі прайшлі, – пайшлі іхным сьледам.

Неўзабаве дзяўчына мая прывяла мяне ў сваю вёску. Тут я гасьціла ізноў два дні, а пасья ўжо адна пайшла ў далейшую дарогу. Ледзь не ўтапілася, пераходзячы празь Сьвіслач па рэштках спаленага мосту. Пасьлізнуўшыся на абвугленым бярэвеньні, я звалілася ў ваду, але ў апошні момант ухапілася за нейкую бэльку і зь вялікай цяжкасьцяй вылезла. Навокал не было ні душы. Абсушыўшыся збольшага на беразе, я пайшла лесам далей. І гэтак я йшла пехатою да Ліды, а ад Ліды ўжо ўздоўж чыгуначных рэйкаў да Багданава, адтуль на Валожын, начуючы ў гумнах, жабруючы па хатах хлеба ці якое стравы. Затое ў Дорах я ўжо адпачыла! Праўда, тыдні два я ўсё роўна не магла хадзіць, бо падэшвы ног нарывалі. Давялося ўсё больш ляжаць у гумне, у халадку, і адпачыла я дасканала.

А жьцьцё не стаяла. Навокал рабіліся і страшныя і цікавыя рэчы. Праляцеў фронт, бальшавікі паўцякалі, калгасы раскідаліся, усё пачало варочацца да ранейшага. Угары кружылі, як тыя каршуны, самалёты. Уздоўж даляглядаў паўзлі дымы, уначы неба было страшное й чырвонае. „Гэта гарыць Менск”, – гаварылі людзі, спакойна сянуючы, жнучы, сеючы, як быццам не было нічога гэтага – ні вайны, ні самалётаў, ні пажараў.

Але-ж век заставацца ў Дорах, сенаваць, жаць, сеяць, як усе вакол, не хацелася. Палажэньне было няпэўнае, што ёсьць, а што яшчэ будзе, ніхто тут ня ведаў. І вось я пачала намаўляць нашых не баяцца, а зьездзіць у Менск, паглядзець ды паслухаць, што чуваць на сьвеце. Нарэшце малодшы мужаў брат, найсьмялейшы, згадзіўся зьездзіць са мной у места.

Калі я ўпершыню пабачыла Менск, прыехаўшы на госьці ў Саюз Письменьнікаў із Танкам і Машарам, ён мне зусім не спадабаўся. Было тут, праўда, колькі зусім новых, вялікіх, прыгожых будынкаў, як Дом Ураду, гатэль „Беларусь” і іншыя. Але побач зь імі, прытуліўшыся да іх, стаялі старыя, шэрыя хаткі. Паркаў і наагул дрэваў у цэнтры гораду было мала. Ходзішчы й вуліцы былі не ў парадку, вулічны натоўп пасавецку шэры. Да таго-ж стаяла яшчэ зіма, дарма што гэта быў ужо пачатак сакавіка. Усюды была халадэча страшэнная, таму што на пляну горад пераставаў апальвацца з пачаткам сакавіка, а ці была ўжо вясна, ці маразы да 20° – гэта нікога з уладаў не трывожыла. Трапіўшы ў Менск цяпер, я сапраўды не пазнала яго: як вокам скінуць, цягнуліся руіны, руіны й руіны. Чорныя пажарышчы, здавалася, яшчэ курьліся. На першы пагляд, гэта быў нежывы, памёрлы горад. Я хадзіла па вуліцах і, дзіўная рэч, пачынала любіць апусьцелае места, пачынала любіць ягоныя руіны й пагарэлішчы, дарма што сэрца сьціскала сумам і вусьцішай.

У выніку мае паездкі ў Менск і маіх ад яе ўражаньняў, пару тыдняў пазней мы з мужам апынуліся ў Менску, дзе адчынялася магчымасьць, хоць пад ботам акупанта, рабіць беларускую працу. Мы атрымалі кватэру на былой Ленінградскай вуліцы, муж пачаў працаваць, а я глядзела з вакон нашага 4-га паверху на разьбіты Менск і сумавала. Хлапцы засталіся ў Дорах, і я ня мела ніякіх сямейных абавязкаў, бо я нават і не варыла ў хаце. Было сумна й нудна. Усё перажытае за апошнія гады, маё самотнае ходаньне з жыцьцём пасья выбуху вайны, Казахстан, жудасныя здарэньні, апошнія пешае падарожжа зь Беластоку, – усё гэта толькі цяпер сапраўды адчулася, зразумелася ясна й востра. Мяне агарнуў нейкі дзіўны непакой. Гэткі стан трываў колькі дзён. А тады крыніца натхненьня, удосыць напоеная перажытым, пазнаным і перацяярпелым, выбухла. Так нарадзіўся першы верш гэтага новага пэрыяду мае творчасьці „Паўшым”. (У Казахстане я не напісала ні радка. У Беластоку ўжо збіралася апошнімі днямі ўзяцца за пяро, пачатак абразка „Стары Сымон” круціўся ў галаве, ды выбух вайны ня даў мне здзейсьніць

жаданае). За „Паўшым” з’явіліся „Сягонья”, „Трэба быць песьняром і цяпер” і колькі іншых.

Якраз у гэтым часе муж запрапанаваў мне пайсьці на працу ў рэдакцыю „Беларускае Газэты”, якая пачала выходзіць у Менску. На самым пачатку свайго жыцця ў Менску (я прыехала да яго крыху пазьней) ён жыў разам з рэдактарам газэты сп. Антонам Адамовічам на адной кватэры й быў аб ім вельмі высокай думкі. Мне й самой хацелася пайсьці працаваць. У хаце было так сумна цэлы дзень адной. Адно я баялася, ці патраплю працаваць у гэтай рэдакцыі. Праўда, я працавала ўжо ў Вялейцы й крыху ў Беластоку й працавала добра, але такая ўжо мая натура, што я ніколі не даацэньваю сваіх сілаў і магчымасьцяў. Заўсёды мне здаецца, што я чалавек нецікавы, усё раблю і ўмею горш за іншых, а шчыра кажучы, ня ўмею й не патраплю нічога. Да таго-ж я вельмі нясьмелая, і пайсьці куды ці пастарацца аб чым, ці, Божа барані, папрасіць каго аб чым – для мяне рэч вельмі прыкрая й цяжкая. Апошнія гады, праўда, давялося мне штодня й штогадзіны перасільваць, адольваць гэтую сваю дурную натуру, бо што было-б і са мной, і з хлапцамі, каб я так і сядзела дзе на печы? Але колькі я перажыла праз гэта, ніхто, апроча мяне самой, ня ведае.

Дык вось, я дні два збівалася йсьці ў рэдакцыю, баялася, як мяне там сустрэнуць, што скажуць. Баялася Адамовіча. Ён, як некалі Гарэцкі, здаваўся мне нечым вышэйшым, нейкім жыхаром Алімпу ці што. Але ўрэшце-рэштаў я ўзяла перапісанья начыста апошнія вершы і ўсё-ж пайшла. Сэрца маё моцна білася, калі я ўваходзіла ў цесны пакойчык, дзе тады рэдакцыя месцілася. Там было моцна накурана і, як мне здалася, было аж зашмат людзей. Пазнаёміліся... Я перадала Адамовічу вершы. Ён перагледзеў іх моўчкі, а тады голасна зачытаў прысутным верш „Паўшым”, а пасля „Сягонья”. Мне зрабілася сьмялей і весялей. Я падумала, што калі Адамовіч чытае вершы супрацоўнікам, дык хіба яны добрыя. І ўся мая нясьмеласьць згінула. Празь некалькі дзён, калі рэдакцыя газэты перанеслася ў собскае памяшканьне недалёка Пляцу Волі, я пайшла на працу. Спачатку я сядзела зусім адна ў вялікім пустым пакоі. Працы фактычна не было, ці мо’ мне яе не хацелі даць, ня ведаю. Я пачала займацца сваёй пісанінай. Сядзела ля вакна, перакладала лібрэта да опэры „Кармэн”, нанова перакладала „Евгения Онегина” для тэатру, які таксама ў гэтым часе пачаў быў сваю працу. Дзень ішоў па дні, і я зусім уцягнулася ў творчыя справы. Сяньня я разумею, што мне таму й не давалі нічога рабіць у рэдакцыі, апроча адчэпнага, дробных

перакладаў, каб я магла спакойна займацца сваім пісаньнем, але тады мне было крышачку крыўдна.

Празь нейкі час у той пакой, дзе я сядзела, унеслася рэдакцыя газэты „Голас Вёскі”. Супрацоўнікі „Голасу Вёскі” паказваліся там, праўда, рэдкавата, але я забрала ўсе свае паперы й перайшла, хоць мяне ніхто й не запрашаў, у пакой нашае газэты. Каля печы, бо з восеняй рабілася ў нашай рэдакцыі ўсё халадней, я паставіла сабе маленечкі столік і там і працавала ўжо ўвесь час. Побач майго століка стаяў стол сп. Адамовіча, сапраўднага рэдактара „Беларускае Газэты”, а насупраць ля вакна – стол Ул. Казлоўскага, афіцыйнага ейнага рэдактара. Добра было мне працаваць там! Каб так усё жыцьцё, я ня ведаю, ці хапіла-б паперы дзеля запісаньня ўсяго, што я магла-б стварыць. Адчуваліся поўны супакой, прыхільнасьць навокаля й шчырае сяброўства людзей, асабліва сп. Адамовіча. Колькі ўсяго, добрага й благога, перажылі мы разам у нашай рэдакцыі, колькі цікавага бачылі й чулі, колькі раз і хваляваліся і цешыліся, а часам, хоць, праўда, вельмі рэдка й коратка, нават і сварыліся за тое ці гэтае. Гэны час я заўсёды буду ўспамінаць, як найпрыхільнейшы для мае працы.

Адамовіч пазнаёміў мяне з „Узвышшам”, аб якім я дагэтуль мала чула, даў мне прачытаць усе нумары часапісу й зборнікі вершаў узвышэнцаў. Уплыў гэтага знаёмства, мне здаецца, можна прасачыць у тым ці іншым з маіх тагачасных вершаў, хоць пабачыла гэта я толькі цяпер, перачытваючы днямі свой зборнік „Сягоньня”. Але ці гэта такі ўжо грэх, тым больш, што грэх зусім несьвядомы, узьніклы зь вялікага разуменьня й мастацкага задавальненьня, хай судзяць іншыя.

У рэдакцыю безупынна прыходзілі наведальнікі. Хто ні прыяжджаў у Менск з правінцыі, абавязкова заходзіў сюды. Тут, як і належыцца сапраўднай рэдакцыі, мы заўсёды мелі ўсе навіны й чуткі. Я ціханька са свайго кутка прыглядалася гэтаму ўсяму й прыслухоўвалася. Слухала й пісала. Хатняе нашае жыцьцё таксама ў гэным часе ажывілася. Прыехалі зь вёскі хлапцы, завяліся знаёмствы. Тэатар наш, які я вельмі палюбіла, таксама даваў шмат прыемнага. І хоць жылося вельмі голадна, холадна й цёмна, бо ў разьбітым, знішчаным вайною Менску ўсяго не ставала, чалавек аж гарэў жаданьнем жыць і тварыць.

Неяк у гэтым часе да мяне зьвярнуліся з прапановай напісаць лібрэта да новае оперы, якая мелася быць пастаўленая ў нашым тэатры. Працаўнік Адзелу Мастацтва пры Гарадзкім Камісарыяце сп. Льлінскі, чалавек вельмі несымпатычны, але які знаўся на мастацтве,

так схарактарызаваў мне тое, чаго ад мяне вымагалася: „Лібрэта оперы, – казаў ён, – павінна быць пабудаванае на рамантычным каханьні з трагічным эпілёгам. Нават сэнтымэнтальнасьць тут не пашкодзіць”. Вось я й занялася рамантычна-сэнтымэнтальнымі плянамі. Пасьля доўгіх хістаньняў я наважылася ўзяць за сюжэт оперы маё „Лясное возера” з цыкля „Зачараваны кут” у зборніку „Пад сінім небам”. У тварэньні оперы брала ўдзел блізу ўся рэдакцыя, бо, калі лібрэта было скончанае, прынятае й пісаньне музыкі даручанае кампазытару М. Шчаглову, кожны крок наперад, кожная новая арыя праслухоўвалася і абмяркоўвалася ў нашым рэдакцыйным пакоі. Я-ж проста не магла дачакацца кожнага новага акту! Упершыню я чула свае радкі жывымі, зьвязанымі з мэлёдыяй.

Ды ня толькі лібрэта оперы было мною напісанае. Я-ж напяяла сп. Шчаглову мэлёдыі шмат якіх песьняў, сустраканых у оперы. Усё гэта былі беларускія песьні, якіх я навучылася ў Дорах ад вясковых жанчынаў. Песьні гэтыя – гэта ў другім акце песьня скамарохаў, у трэцім акце ўсе вясельныя („Ой, борам, борам”, „Ой, гара з гарой разлягаецца” і іншыя). Тэксты іншых народных песьняў, сустраканых у оперы, я ўзяла са зборніка Раманава („Завіваньне бярозкі” з 4-га акту, напрыклад). Які гэта быў чароўны час, і як я люблю і Менск, і рэдакцыю, і людзей, што былі тады са мной, за ўсе тые гарачыя творчыя імкненьні, якія я тады перажывала!

Прэм’ера оперы чакалася зь біцьцём сэрца, кожная перашкода жыва перажывалася! Пасьля „Ляснога возера” я ўзялася за пераклад „Затонутага звону” Г. Гаўптмана. Гэта была ўжо рэч шмат цяжэйшая, але ўдалася і яна. „Затонуты звон” падабаўся мне даўно, цяпер-жа, перакладаючы, я часамі была як-бы ў нейкім трансэ, словы самі нізالیся ў радкі. Асабліва месцы, якія я любіла, перакладаліся лёгка. Іншыя зноў аніяк не выходзілі. Усё здавалася ня тое, не хапала слоў у мове, каб перадаць адчуванае. Велізарнай прыемнасьцяй была кожная ўдача, кожная перамога. Ізноў-жа мае дарагія сябры, асабліва сп. Адамовіч, заўсёды дапамагалі мне ў працы, то падказваючы патрэбнае якраз слова, то радзячы нейкую зьмену ці папраўку. І ўсё гэта ў цягу працы, якой заўсёды ў рэдакцыі было аж зашмат. Бо так ужо зляжылася, што, хоць супрацоўнікаў было шмат, адны сядзелі над сталом крукам дацямна, а іншыя прыходзілі сюды толькі абмяняцца чуткамі ды плёткамі, канчаючы свой гэтакі „працавіты” дзень за чаркай у аднэй із шматлікіх менскіх піўнушкаў, – таксама свайго роду ваенная своеасаблівасьць гораду!

Так прамінулі 41 й палова 42 году. Аднаго дня я атрымала ліст зь Нямецчыны. Гэта быў ліст ад майго брата, які жыў увесь гэты час із жонкай і дзіцём у Вільні, а ў саракавым годзе ўцёк у Нямецчыну, ратуючыся ад бальшавікоў. Ліст быў вельмі трагічны, як-бы развіталны. Брат пісаў, што ён цяжка хворы і вельмі хацеў-бы пабачыцца са мной і перадаць мне апеку над сваёй сям'ёй.

Я вельмі пранялася весткаю аб цяжкой хваробе брата, і мы пачалі стараньні аб дазвол на выезд у Нямецчыну, што было тады рэчай вельмі цяжкой. Урэшце ўсімі праўдамі й няпраўдамі, але дазвол быў дадзены, і я выехала ў Бэрлін, а адтуль у Ляйпцыг, дзе жылі мае. Брата я ў Ляйпцыгу не застала, ён быў у санаторыі Reisingebirge. Доўга ня думаючы, я паехала туды. Як бедны цешыўся, калі пабачыў мяне! Тым больш, што гэта была для яго вялікая неспадзеўка. Я прабыва ў гарах тры дні, кожны дзень наведваючы санаторыю. Стан брата быў цяжкі. Ад'яжджала я зь цяжарам на сэрцы. І не дарма. Не мінула двух дзён па маім павароце з гораў, як братавая мая атрымала паведамленьне, што брат памёр. Праз гадзіну мы абедзьве ехалі ізноў у горы. Цяжкія гэта былі часіны, і мы з братавай шмат паплакалі, пакуль пахавалі нябожчыка. Плакалі й вярнуўшыся ў Ляйпцыг.

Тэрмін майго пропуску падыходзіў да канца. Як ні сумна было пакідаць сваіх, трэба было варочацца ў Менск. Па дарозе я затрымалася на пару дзён у Бэрліне. Беларускі Камітэт наладзіў тут мой літаратурны вечар. Др. Тумаш прачытаў рэфэрат, а я – цэлую вязанку сваіх вершаў. Наведала я й Бэрлінскую опэру, але, дзіўная рэч, наш сыціплы Менскі тэатар, мо' таму, што свой, падабаўся мне шмат больш, чым усё, што я бачыла ў Бэрліне. Тут, дарма што вайна, дэкарацыі былі сапраўдныя, галасы сьпевакоў добрыя, але ім не хапала чагосьці, каб закрануць мяне, – душы. У нас-жа ў Менску, хоць і заслона і дэкарацыі былі зьнішчаныя, па-ваеннаму бедныя былі і дэкарацыі і касцыёмы, але кожная арыя, кожны дуэт даходзілі да сэрца.

Адпачыўшы крыху ў Бэрліне пасья сумных дзён у Ляйпцыгу, я, ужо нідзе не затрымоўваючыся, прыехала проста ў Менск. Як я цешылася яшчэ ў цягніку, набліжаючыся да яго, зь якой прыемнасьцяй пабегла ізноў у родную рэдакцыю, зь якою прагаю села за працу! А працы чакала шмат. Усё пераважна для тэатру. Цяпер быў на чарзе „Цыганскі барон“, „Разьбіты кубак“ Клейста, „Зачараваная жалейка“ Моцарта й „Вольны стралец“ Вэбэра, ня лічачы драбнейшых рэчаў і перакладаў, якія былі патрэбныя для тэатру блізу штодня. Праца для тэатру – пробы, праслухоўваньні – незвычайна падабалася

мене. Каб гэта залежала ад мяне, я-б да канца жыцця не хацела ніякае іншае. Тут, у тэатры, чуеш свае словы, сваю працу жывымі, злітымі з мэлёдыямі, так што яны й самі робяцца мэлёдыяй. А бяз гэтага каму яны, гэтыя словы, патрэбныя? Хто ўмее цаніць ці любіць вершы? Дробная жменька людзей мо' й прачытае іх, мо' й зразумее, і на гэтым усё. Прачытаныя, яны забываюцца, яны паміраюць. А колькі ёсць людзей, што нічога не разумеюцца на паэзіі? Якія сваёй „мудрай” крытыкай патрапяць давесьці нават цярплівага з натуры паэта да распачы? Не, я сапраўды дзякую лёсу, што ён хоць коратка, а даў пачуць мне мае словы са сцэны, даў ім жыцьцё, кроў і цела. Хай-жа сяньня спачываюць у супакоі!

Так ішлі дні, тыдні, месяцы. І надшыоў дзень 22 чэрвеня, найгоршы, найцяжэйшы дзень у маім жыцці. Наш Ярак, якога я так любіла, быў разарваны мінаю, падложанаю ў тэатры. Разам зь ім загінула шмат, шмат іншых. Немагчыма было, здаецца, перажыць гэныя дні, а трэба было. І я сапраўды ня ведаю, каму я павінна дзякаваць за тую сілу, той дзіўны гарт, які даў мне ператрываць гэты час спакойна, – лёсу, Богу? Пахаваньне ахвяраў бальшавіцкага тэрору было ўрачыстае, ды я мала што памятаю. Памятаю толькі, што трунаў было 14. Памятаю, што сьвяціла сонца і што я плакала і плакалі ўсе вакол...

На другі дзень пасля пахаваньня я пайшла ў рэдакцыю, як штодня да гэтага хадзіла. Праца спачатку ня йшла, глухі боль не даваў зьявіцца натхненьню. Але жыцьцё не чакала. На наступны дзень прыйшоў у рэдакцыю сп. кампазытар Шчаглоў і нясьмела папрасіў мяне напісаць яшчэ адну арыю для княгіні Праксэды для 3-га акту опэры „Ўсяслаў Чарадзей”. Я ў гэтым часе пісала лібрэта якраз для опэры, заснаванай на аўтэнтчных гістарычных дадзеных, якія толькі мне ўдалося знайсці ў Менску. Я ўзялася за пяро й сама здзівілася, калі словы пачалі плысці адно за адным. Гэтая любоўная арыя – адна з найпрыгажэйшых у опэры. За арыяй Праксэды, памятаю, трэба было дапісаць арыю Ўсяслава з 4-га акту, пасля – перакласці пару рамансаў і, сама ня ведаючы як, я ізноў усёй душой аддалася працы, ізноў наўчылася хвалявацца, перажываць, шкадаваць і цешыцца, хоць я думала, што ніколі ўжо нічога гэтага не патраплю. Аднаго я не наўчылася аж да сёння: сапраўды, усёй душой цешыцца. Хай сабе радасьць будзе як найбольшая, хай усе вакол сьмяюцца й сьмяешся сама, – недзе на дне, глыбака, глыбака жыве вечны ўспамін, і немагчыма яго пазбыцца. Але што-ж? Можна жыць і ня цешачыся. Я гэта й раблю.

Калі лібрэта да оперы „Ўсяслаў Чарадзеі” было канчаткова скончанае, увэртура й найлепшыя арыі й дуэты былі выкананыя сьпевакамі й поўнай аркестрай у студыі Менскага радыё. Прысутных было шмат гасьцей. Ці спадабалася ім опера, ня ведаю. Мне яна не магла не падабацца, бо быў гэта зноў мой твор, які я цяпер паспраўднаму чула й перажывала. Асабліва падабалася мне якраз успомненая ўжо тут арыя Праксэды і арыя Ўсяслава „Год доўгі й цяжкі ў няволі я праседзеў”. Кампазытар зразумеў, як ніхто, змест словаў і перадаў іх у музыцы, таксама як гэта было і ў „Лясным возеры”. Адно, што там была пяшчотнасьць каханьня, туга й пакора перад лёсам, а тут гераічныя й трагічныя матывы ходаньня за родны край і трыумф перамогі.

Столькі ўсяго перажылося на працягу колькіх год, пражытых у Менску, што немагчыма, здаецца, і апісаць усяго. Няма рэчаў больш ці менш важных, кожная падзея, кожнае здарэньне мусілі пакінуць сьлед і ўва мне і ў маіх творах. Хутка пасяля выбуху ў тэатры загінуў ад міны, падложанай у ягоны ложак, найвышэйшы прадстаўнік акупацыйнае нямецкае ўлады Гаўляйтэр Кубэ, а тады міны пачалі ўзрывацца штодня, асабліва вечарамі.

Аднаго дня, а было гэта ўжо восеняй, хоць надвор’е й было цёплае й прыгожае, аднаму з нашых супрацоўнікаў Лявону Савёнку спатрэбілася пярэ. Скрыначка зь пёрамі ляжала ў аднэй з шуфлядаў Адамовічава стала. Сп. Адамовіч, які часіну перад тым вярнуўся з радыёстудыі, адчыніў шуфляду, і раптам ягоны моцны, не пераляканы, а як-бы трыумфальны крык „Ёсьць!” паставіў на ногі ўсю рэдакцыю. Усе мы кінуліся да стала. У шуфлядзе, на месцы скрыначкі зь пёрамі, ляжала нейкая іншая, незнаёмая, падобная да скрынкі ад цыгараў. „Міна”, – зразумелі ўсе. Рэдактар Казлоўскі хацеў нават выняць яе, але ўсе запратэставалі. Адамовіч сказаў усім выйсьці са злашчаснага пакою, а нехта паляцеў па паліцыю, якая была паблізу, паведаміць аб знойдзенай цацы. Праз колькі часінаў прыйшоў паліцыянт і, дарма што мы ўсе пратэставалі й папярэджалі яго аб небясьпецы, выняў міну разам з шуфлядай і вынес на вуліцу. Мы ўсе, зьбіўшыся ў маленькі статак, усьцяж стаялі на сходах. Раптам шыбы задрьжэлі ад моцнага выбуху. Мы выбеглі на вуліцу. Так, як і трэба было спадзявацца, міна ўзарвалася ў руках паліцыянта й забіла яго на месцы. Усхваляваньня, мы не адважваліся варочацца да працы. Ясным было, што я й сп. Адамовіч, а праўдападобна таксама й сп. Казлоўскі й Ф. Аляхновіч, які якраз быў у гэты дзень гасьцём у нас у рэдакцыі,

цудам пазьбеглі сьмерці.⁴²⁵ Некаторыя нашыя супрацоўнікі так напалохаліся міны, што блізу зусім перасталі наведваць рэдакцыю. Я-ж, прыходзячы ў рэдакцыю заўсёды першая, пільна аглядала ўсе куткі нашага пакою, за печай і пад шафай, спадзеючыся знайсці чароднага гасьцінца ад невядомых (а мо' й знаёмых, хто ведае) „прыцеляў”.

Сп. Аляхновіч начаваў той вечар у нас. У нас-жа жыў тады й мгр. Шкялёнак. Цэлы вечар, за чаркай у чэсьць цудоўнага выбаўленьня, мы ўспаміналі здарэньне, вельмі не штодзённае як-ніяк нават на тагачасныя Менскія ўмовы. Міна, што каштавала жыцця маладому хлапцу-паліцыянту й раману Вольгі Зубко, які ляжаў у шуфлядзе пад мінай, яшчэ больш наблізіла да сябе рэдакцыйных сяброў, як-бы зьвязала іх. Я, напрыклад, дзе-б ні была і што-б ні было, заўсёды буду чуцца блізкай, ці лепш сказаць наадварот, заўсёды буду чуць сп. Адамовіча бліскім, як ніхто, да мяне. Усё тое, што мы разам перажылі ў Менску, немагчыма забыць, нават каб і хацеў.

У хуткім часе пасья здарэньня зь мінай, сп. Адамовіча выслалі на працу ў Нямецчыну. Відаць, ён пачаў рабіцца невыгодным акупантам. Сумна зрабілася ў рэдакцыі пасья ягонага ад'езду. У нашым вялікім пакоі сядзелі толькі я й сп. Казлоўскі. Працы адразу прыбыло ў тры разы. Я ўжо блізу ня мела часу на творчыя імгненьні, трэба было рабіць пераклады, папраўляць артыкулы й наагул рабіць усю звычайную рэдакцыйную працу. Так прамінуў, здаецца, тыдзень. Адноўчы каля паўдня мы заняліся з рэдактарам пераглядам спадчыны па сп. Адамовічу. З усіх шуфлядаў ягонага стала мы павыцягвалі цэлыя горы рукапісаў і пачалі перабіраць іх, адкладаючы адны набок, іншыя ў кошык.

Раптам у пакой увайшоў сп. Караленка, наш супрацоўнік, а тады й Лявон Савёнак і пачалі ізь зьбянтэжаным выглядам расказваць, што ў іхны пакой увайшоў нейкі чалавек, які трымаецца вельмі падазрона, пытаючыся аб рэдактары. Калі яго выставілі за дзьверы, ён не пайшоў, а застаўся стаяць у калідоры, быццам некага падчэкваючы. Сп. Казлоўскі, былы вайсковы, быў сьмелы й нічога ў жыцці ня браў паважна. „Глупства”, – сказаў ён толькі і, ня думваючы, выбег на калідор, прычыняючы за сабою дзьверы. Хвіліны праз тры ў калідоры пачуліся стрэлы. Усе мы рынуліся з пакою. Каля дзьвярэй ляжаў скрываўлены рэдактар. Мужчыны выскачылі на вуліцу ўздагон за забойцам. Я ня ведала першы момант, што рабіць. Нашыя машыністкі пачалі страшэнны лямант і плач. Але тады я пабегла да тэлефону й

⁴²⁵ Гл.: Успамінае А. Шу келойць. „Спадчына”, №5, 1997, с.85-89.

азваніла ў Камісарыят, просячы да тэлефону нашага цэнзара Шгэтэра. Ад хваляваньня я ледзь магла гаварыць. Праз колькі хвілінаў Шгэтэр, Шкялёнак і яшчэ іншыя былі ўжо ў рэдакцыі. Казлоўскага, які яшчэ жыў, але быў непрытомны, забралі ў шпіталь, дзе ён і памёр увечары, а нас доўга дапытваліся, як і што. Нашыя мужчыны, што кінуліся былі лавіць забойцаў (іх было двух), злавілі толькі аднаго, гэтага самага падазронага тыпа, што стаяў у калідоры. У кішэнях у яго знайшлі колькі ручных гранатаў, якія ён меў у разе якое перашкоды кінуць у наш рэдакцыйны пакой. Гэтак яшчэ раз удалося ўцячы ад небясьпекі й сьмерці. Бедны Казлоўскі, хлапец вельмі добры па натуры, хоць і не надта вялікага розуму, адзін палажыў за нас усіх галаву.

Гэты другі ўжо напад на нашу рэдакцыю вельмі ўсхваляваў усіх нашых супрацоўнікаў. Усе нашыя мужчыны абвесьцілі, што працаваць у гэтым памяшканьні, праўда, вельмі выгодным для гэтых нападаў, яны больш ня будуць. З гэтым усе й разышліся па хатах. Але мне было неяк няёмка, што газэта ня выйдзе ў сераду (яна выходзіла 2 разы на тыдзень). Я думала, што калі забойства ўчынілі бальшавіцкія партызаны, дык бальшавікі будуць вельмі цешыцца, што дапялі свае мэты, спынілі выхад газэты. Мне вельмі не хацелася, каб яны яшчэ й з гэтага цешыліся.

Прышоўшы дахаты, я сказала аб гэтым Шкялёнку, які таксама ў гэты дзень раней вярнуўся з працы, і папрасіла яго дапамагчы мне выдаць наступны нумар, тым болей, што шмат матар'ялаў я мела ў сябе, а пераклады можна было заўсёды зрабіць зь нямецкіх газэтаў, якія таксама былі ў хаце. Шкялёнак, вылаяўшыся пад адрасам некаторых нашых мужчынаў з рэдакцыі, прызнаў мне рацыю, і, павячэраўшы, мы селі за працу. Працавалі мы да трэцяй гадзіны ночы (ніхто нам не перашкаджаў, мужа, як і ў дзень першага замаху на рэдакцыю, у хаце не было, ён блізу ўсю гэтую восень і зіму быў у разьездах па правінцыі), але газэту зрабілі.

Назаўтрае ўвесь матар'ял быў перабіты на машынцы, і сын мой, які таксама працаваў у нашай рэдакцыі, завёз яго ў друкарню на Камароўку. У сераду газэта выйшла, як заўсёды. Трэці паверх нашае рэдакцыі быў замкнёны. Працавала толькі адміністрацыя і экспэдыцыя ўнізе. Я й Шкялёнак перанесліся ў Камісарыят, дзе было бяспечна й можна было спакойна працаваць. І так неяк само склалася ад гэтага часу, што рэдактарам газэты стаўся Шкялёнак, а „падрэдактарам” – я. Наразе іншых супрацоўнікаў, апрача машыністкаў, якія разьмесьціліся ў адміністрацыі, не было. Але

цяжкасьцяў з выдаваньнем газэты не было. Шмат матар'ялаў было ў запасе, шмат надыходзіла штодня ад нашых супрацоўнікаў з правінцыі. Пераклады рабіла я, часам яшчэ хто-колечы. Праўда, трэба было вельмі шмат працаваць, але я так была ўжо ўцягнулася ў працу, што мела ад яе толькі прыемнасьць. Зразумела, што ўсякае „вершапісаньне” мусіла спыніцца, бо не было на яго часу.

Гэтак мінула восень, надыйшла зіма, вельмі лагодная гэтага году, падзея ішла па падзеі, а мы жылі, працавалі. Цёмная, імглістая была гэтая зіма. Рана цягнулася. Варочаліся мы са Шкялёнкам дахаты ўжо глыбокай ночай, хоць было гэта рэдка пазьней 7 гадзіны. На вуліцах было пуста й панура. Абавязвалі ваенныя гадзіны руху на вуліцах. Пасьля 6-ае нідзе ўжо не спатыкалася ні душы. За кожнай руінай цікаваўся, здаецца, забойца, за кожным паваротам чакала, здаецца, сьмерць. Ды гэта так і было папраўдзе. Тэрарыстычныя акты множыліся. Пасьля Казлоўскага быў забіты старшыня гораду, стары беларускі дзеяч, вельмі разумны й мілы чалавек В. Іванюскі. Міны ўсьцяж яшчэ выбухалі то тут, то там. Ці-ж дзіва, што, даходзячы дахаты, заўсёды ўздыхалася з палёгкай?

Зіма гэтая была сумная. Папярэдне прыяжджаў і даў колькі канцэртаў у нашым тэатры Забэйда-Суміцкі, штораз новыя прэм'еры абагачалі тэатральны рэпэртуар. Блізу ў кожнай пастаноўцы была й мая праца, і гэта цешыла. Тэатар быў месцам адпачынку па ўсіх турботах і небазьпеках дня. Гэтай-жа апошняю зімою тэатар, зруйнаваны трагічным выбухам 22 чэрвеня, доўга стаяў зачынены, а пасьля яшчэ даўжэй рамантаваўся. Але рэпэтыцыі ішлі. Рыхтавалася опэра „Ўсяслаў Чарадзеі” – мая й Шчаглова, а з драматычных рэчаў „Загубленае жыцьцё” Тодара Лебяды.

Гэтаю зімою таксама заснавалася Цэнтральная Рада. Шкялёнак меў штораз меней часу для газэты. Рабленьне цэнзуры перайшло на мяне, дабор матар'ялу ў вялікай меры таксама. Бывалі нават моманты, калі, каб не затрымаць выхаду газэты, я ў распачы ў апошні момант хапалася за пяро й „прадукавала” перадавіцу. Можна сабе ўявіць, да чаго яны былі падобныя! Але ўсё-ж газэта расла. Павялічыўся памер, большая частка матар'ялу друкавалася пэтытам. Праўда, можа з мовай і не заўсёды было ў парадку, але я шчыра старалася зрабіць яе добрай, прыпамінаючы, наколькі патрапіла, усе тэя словы, якія ўжываліся ў ёй за часоў рэдактарства сп. Адамовіча. Я слухала й кожнае рады ягонае, прысыланае мне ў лістох з далёкае Нямецчыны, але ён не заўсёды бываў зь мяне задаволены й рабіў мне горкія вымоўкі, ведама, таксама ў лістох. Ды людзям газэта падабалася. Карэспандэнцыя

нашая так вырасла, што не хапала шуфлядаў на рукапісы, прысланыя нам з усіх куткоў Беларусі. Я цешылася.

Гэты апошні год меў вялікі ўплыў і на разьвіцьцё майго характару. Я набралася сьмеласьці й пэўнасьці, пачала верыць у свае сілы. Усё здавалася мне лёгка і магчымым, усе нашыя людзі – добрымі й цікавымі. Жыцьцё, дарма што я зазнала ў ім столькі благога й страшнага, – вартым жыць! А падзеі разгортваліся... Тэрор акупантаў, паленьне нашых вёскаў, нішчэньне людзей, набліжэньне фронту – усё выклікала пачуцьцё вусьцішы. У адказ на яго і я, і ўсе вакол намагаліся працаваць і тварыць: хай будзе, што мае быць заўтра, абы сяньня зрабіць як мага больш. Побач з гэтай гарачкавай працай вельмі пашырылася і ажывілася жыцьцё, я-б сказала, асабістае. Ладзіліся частыя вечарыны з выступамі артыстых, з гарэлкаю. Вялікдзень мінуў шумна й вясёла – сапраўдны „пір перад чумою”.

У травені мы ўсе вялікай грамадою езьдзілі ў Вільню на юбілей Віленскае Беларускае Гімназіі, вазілі артыстых, сьпевакоў з нашага Менскага Тэатру ў Вільню. У пачатку чэрвеня група беларускіх мастакоў-артыстых і паэтаў аб’ехала з канцэртамі гарады Слонім, Баранавічы, Нясьвіж. Усюды беларускія песьні й беларускае слова прымаліся гарача, так што нават я, выступаючы, забыла сваю нясьмеласьць. Пад канец чэрвеня ў Менску быў скліканы Другі Ўсебеларускі Кангрэс. Беларусы з усіх куткоў Беларусі, а нават і з замежжа зьехаліся ў Менск. Паседжаньні адбываліся ў тэатры, а ўвечары тут ішла прэм’ера „Загубленага жыцьця”. У нэрвовым, ажыўленым настроі Менск дажываў апошнія дні свайго творчага жыцьця.

Фронт быў ужо зусім блізка. Ледзь цягнулася, пачыналі гусьці сырэнны, і праз усю ноч працягвалася бамбардаваньне гораду. Памятаю ноч пасьля заканчэньня Кангрэсу. Прыехала была якраз з Прагі Ларыса Геніюш, затрымалася ў нас. Стомленая вялікім напружаньнем мінулага дня й працаю, я перапрасіла госьцю й пайшла спаць а гадзіне 11-ай. Ларыса Геніюш, якая вельмі любіла пагутарыць, засталася з маім мужам у сталовым пакоі. Ледзь я пасьпела распрануцца, – загулі сырэнны. Мы выйшлі ў склеп пад домам, а тады на вуліцу. Была гадзіна можа другая. Неба на ўсходзе пачынала сьвятлець. Так ціха й чароўна супакойна было там, угары, дзе дапаляліся зырккія зоры, што дзіўна непраўдзівым, абсурдальным здалося мне раптам усё – і далёкія выбухі бомбаў, і гуд супроцьпаветраных гарматаў, і нашая групка ля ўваходу ў склеп. Я зьяврула Ларысе Геніюш на гэта ўвагу, і яна

прызнала мне рацыю. Гэта была нашая перадапошняя ноч у Менску, хоць мы й ня ведалі яшчэ, што так хутка прыйдзеца пакінуць яго.

Назаўтрае апаўдні ўсім нам было загадана сабрацца зь неабходнымі рэчамі ў Цэнтральнай Радзе. Пачаліся гарачкавыя зборы, часу не было ні на што. Увесь двор перад Радаю выглядаў як цыганскі абоз. Мяхі, вузлы, людзі, дзеці... Усе да ночы й праз усю ноч чакалі дарэмна на магчымасьць выезду. Ледзь сьцямнела – бомбы пасыпаліся на Менск. Далёкі гул гарматаў усьцяж набліжаўся. Ужо й шыбы вакон дрыжэлі й звінелі бесьперапынку. На сэрцы было трыожна й тужліва. Раніцою ўдалося атрымаць дазвол на ладаваньне. Цягнік стаяў дзесь далёка за месам. Толькі позна ўвечары ён адышоў. Начавалі мы пад самым горадам. Над чыгункаю, над месам, прост над галавою, як здавалася, гарэлі „сьвечкі”, кіненьня з бальшавіцкіх самалётаў, вакол ірваліся бомбы. І так было праз усю дарогу. І за намі, і па баках, і наперадзе палымнела над лясамі пагара. Цягнік часта спыняўся: дарогу пераразалі партызаны. Самалёты кружылі над рэйкамі нізка, нізка, і выбухі бомбаў уздымалі ўгару слупы чорнае зямлі й дыму. На сэрцы была дзіўная пусьціня. Адночы трагічны выпадак ледзь не зрабіў канцы назаўсёды і з падарожжам, і з намі. Пад цягніком узарвалася міна, 11 вагонаў, у якіх ехалі жаўнеры РОА із сем’ямі, былі разьбітыя на трэскі. Ахвяраў было вельмі шмат. Ледзь гэта сталася й мы падняліся на ногі (у нашым вагоне нас толькі пакідала на падлогу і аб сьцены), – паляцелі на ратунак. Што за жуда гэта была! Трупы, раненьня з адарванымі нагамі, напаўрасьцісьнення, крыкі, стогны. Помню адну жанчыну, якая з разьбітым ротам і з расьсечанай барадой, уся ў крыві, зь языком, які цяляпаўся дзіўна, не зважаючы на собскі боль, бегла, трымаючы на руках і паказваючы ўсім дзяўчыну гадоў чатырох, просячы мычэньнем (гаварыць яна не магла) ратаваць яе. Мы агледзелі дзіця. Яно было зусім здаровае, толькі напалоханае. Як яна ўсьцешылася! Мужчыны затое страшэнна крычалі. Асабліва адзін расейскі жаўнер, якому тут-жа на траве нямецкія санітары, а мо’ й дактары, адразалі нагу, ведама, без ніякага наркозу. Побач паміраў нейкі немец. Але ўсё гэта ўжо не рабіла ўражаньня. Столькі трупаў і крыві давалося мне бачыць на працягу апошніх гадоў, што я, хоць і моцна ўсхваляваная, але магла заставацца на вока зусім спакойнаю. Да вечара раненых пазабіралі, памёрлых паскладалі й прыкрылі. Мы начавалі ў полі, на ўзьлессі. Стаялі тут і ўвесь наступны дзень. Нарэшце, на трэці дзень, калі ўжо цямнела і чырвоныя і зялёныя сыгнальныя ракеты партызанаў пачалі, як штоноч, узьвівацца із трэскам над лясамі, прыбыў нейкі адмысловы

паравоз, нас перавялі на іншы шлях, і цягнік рушыў зь месца. Абапал чыгункі ірваліся гранаты. Ноч была цёмная й сьцюдзёная. Але я не зважала ні на выбухі, ні на стрэлы, ні на агні партызанскіх ракетаў. Змучаная ўсімі здарэньнямі апошніх гадзінаў, я моцна заснула, заціснуўшыся ў куток паміж клумкамі. Назаўтрае мы мінулі Беласток, тады – Варшаву. Уначы спыніліся на мяжы. Цэлы дзень стаялі ля нейкае сенажаці, павыходзілі з вагонаў, памылі ў канавах і пасушылі на сонцы адзежу...

Наступным этапам быў Köningsberg. Адтуль рушыліся на Бэрлін. Тут нас падзялілі. Парасьыталі па розных лягерох. Муж вярнуўся назад. Я із сынам і сям’я кампазытара Шчаглова трапілі ў невялікі лягер у лесе пад Форстам. Тут, хоць умовы жьцьця былі даволі прымітыўныя, а харчаваньне недастатковае, мы адпачылі як належыцца. Паветра было прасякнутае смалою, пяскі й хваёвыя зарасьнікі цягнуліся на кілёмэтры вакол. За шашою пачынаўся цудоўны, увесь у красках і красуючых ліпах горад Форст, адзін з найпрыгажэйшых невялікіх нямецкіх гараджоў, якія мне давялося бачыць. Тут я прабыла зь месяц часу. А тады паехала працаваць у газету „Раніца” ў Бэрлін.

Бэрлін мне спадабаўся яшчэ ад першага майго быцьця ў ім – у 1942 годзе. Цяпер-жа, зруйнаваны й спалены, як і наш Менск, ён стаўся яшчэ бліжэйшым мне. Працы я мела шмат, але мела й час на творчую працу. Спрыялі гэтаму ўмовы жьцьця. Я не вяла нікае гаспадаркі ў хаце, цэлы дзень была за домам, жыла шумным часамі, а то й ціхім, працавітым рэдакцыйным жьцьцём. Тут, у Бэрліне, я напісала большую частку вершаў, што маюць увайсьці ў мой зборнік „Не астыць нам”.

Апошнімі часамі жьцьцё ў Бэрліне зрабілася блізу немагчымым. Частыя налёты, бамбардаваньні, пажары не давалі магчымасьці працы. Нарэшце пасля налёту 3 лютага, калі ўвесь цэнтар Бэрліну абярнуўся ў мора агню, мы наважылі пакінуць горад. Ночай, у поцемках, нам удалося з бою, праз вокны, убіцца ў нейкі цягнік на аднэй са станцыяў на паўдзённай ускраіне Бэрліну. Муж застаўся пры Радзе. Ехалі ізноў мы, Шчагловы, Каханоўскія. Пасля доўгага вандраваньня па розных нямецкіх гарадох нам пашэньціла прыпыніцца ў маленькім гарадку Амбэргу, недалёка чэскае мяжы. Умовы, у якіх мы, як уцекачы, а да таго яшчэ і аўслендары⁴²⁶, апынуліся, былі вельмі цяжкія. Мы спалі на падлозе, на саломе, усе разам. Ня мелі ніколі цёплай вады, ня мелі

⁴²⁶Чужынец, іншаземец (ням. auslander).

гарачае кавы ці проста звычайнага вару раніцамі. Ледзь не галадалі. Але гумару, як і заўсёды, ня трацілі й духам ня падалі. Я нават з прыемнасьцяй, як мілы ўспамін, захоўваю сянняя ў памяці гэтыя галодныя й халодныя амбэргскія часы. Тут заспеў нас канец вайны й прыход амэрыканцаў.

Пачаліся новыя радасьці й новыя трывогі. Усе мы баяліся бальшавікоў, вывазу „на родину”. Але, дзякуй Богу, усё скончылася добра. У чэрвені знайшоўся муж, аб якім я нічога ня ведала, жывы і здаровы заявіўся ў нашай школе, дзе мы ўсыяж яшчэ спалі на падлозе, але ўжо на сяннікох! Хутка Шчагловы (ад гэтага часу Куліковічы) і Каханоўскія пераехалі ў Рэгенсбург, дзе ў гэтым часе заснаваўся быў Беларускі Камітэт. Мы пераехалі ў Рэгенсбург пазьней, восеняй. Тут, у лягеры, ізноў знайшлася магчымасьць культурнае працы. Адбываліся канцэрты, паседжаньні, рэфэраты, літаратурныя вечары. Увесну нашая нацыянальная група, побач із іншымі нацыянальнасьцямі, узяла ўдзел у культурнай алімпіядзе, якая трывала колькі дзён. Мы, беларусы, дзякуючы выступленьням нашых артыстых, якім таксама пашчасьціла цэлымі й здаровымі перажыць канец вайны, атрымалі адно зь першых месцаў. Я была ў гэтым часе „культурным рэфэрэнтам” і мела шмат працы, але й шмат задавальненьня з гэтага.

Хутка пасьяла алімпіяды сп. Куліковіч із тэатральнаю групаю з удзелам блізу ўсяе нашае гімназійнае моладзі, паставілі „Купальле”. Паказ выйшаў вельмі цікавы. Пад цёмна-сінім вячорным небам, у дэкарацыях із сапраўдных елкаў і бярозаў, над уяўленаю рэчкаю і з сапраўдным мастком і сапраўднаю асакою й трысьцём, – уся акцыя здавалася сапраўднаю, живою. Моладзь папраўдзе і скакала праз агонь, і смяялася. Чараваў танец „Кветкі-Папараці”. „Купальле” йшло ў нас колькі вечароў, і штодня ўвесь вялікі панадворак паміж нашымі будынкамі быў поўны. Рэгенсбургскія часы былі найяснейшымі часамі на працягу даўгіх гадоў лягернага жыцьця.

Калі нас перавезлі ў Міхельсдорф пад Камам, усё скончылася. Міхельсдорф выглядаў улётку нішто сабе. Сенажаці, рака, лясы – усё цешыла вока. Але ўзімку, а асабліва ўвосень, тут было да распачы шэра й нудна. Ці-ж дзіва, што й людзі зрабіліся і шэрыя, і нудныя, і благія, спадзелі, за лішнюю банку кансэрваў ці фунт мукі адракаліся і свайго сумленьня і свае людзкое годнасьці? Разумеецца, дарма, што ўвесь гэты бруд навокал, дарма, што людзі, якія былі на Бацькаўшчыне адно беларусамі, падзяліліся тут, сталіся смяротнымі ворагамі, дарма, што ўсялякія інтрыгі й перашкоды, – культурная

праца йшла й далей. Я ўсыяж яшчэ была культурным рэфэрэнтам, а нават і пасья, калі не была ўжо ім афіцыйна, дапамагала да ладжанья канцэртаў, паказаў. Гэтыя нашыя паказы, заўсёды на высокім мастацкім узроўні, пра што мы із сп. Куліковічам і іншымі шчыра дбалі, ды нашая гімназія былі адзінымі яснымі момантамі ў лягерным жыцці гэтых год. Ведама, было яшчэ змаганьне, ды я брала ў ім адно пасыўны ўдзел або, лепш кажучы, не беспасярэдні. Я тварыла, працавала з моладзьдзю, пасья выкладала ў гімназіі на працягу трох год, і гэта было маё змаганьне.

Сутыкацца тварам у твар із брудам, із людзкім спаддзеньнем я ня ўмела і не хацела. Але перажывала я гэта ўсё вельмі балюча. Тут я таксама ўпершыню навучылася ненавідзець ці, лепш кажучы, глыбака пагарджаць некаторымі. І я адкрыла ў сабе яшчэ адну рысу характару, да гэтага мне ня знаную: я ня ўмею зусім, бяз рэшты, дароўваць людзям учынення імі крыўды ці подласьці. Чалавек, які зрабіў мне гэта, пераставаў існаваць для мяне як чалавек. Я думаю, што гэта блгая рыса, але нічога не параю, такая я ўжо сталася.

Што да творчасьці, дык я напісала параўнальна мала за гады лягернага жыцця. Шэрасьць жыцця, нястача жывых, яркіх уражаньяў, малая зацікаўленасьць лягерных жыхароў пэзіяй наагул не заахвочвалі да пісанья. Нашыя „ўзвышшы“ былі цалкам захопленыя палітычным змаганьнем, „нізы“ ходзілі за кожную пару порткаў ці камашаў з магазыну. Ці-ж маглі вершы, нават найлепшыя, супрацьставіцца гэтым дзвьём магутным сілам, што рухалі наперад (а часта-такі й далёка ўзад) жыццё лягеру? І я пісала толькі, калі гэта было патрэбнае, вершы на Новы Год, на розныя гадавіны.

Адзін толькі кароткі момант на працягу гэтых год вярнуў быў мне забытае натхненьне. У выніку гэтага зьявілася вязанка вершаў „Зьнічы“, часткова надрукаваная ў часапісе „Сакавік“. Праўда, пачынаючы „Зьнічы“, я не жыла ў лягеры, а працавала як „Welfare“ у дзіцячай санаторыі ў Ляме (у гарах, 40 км ад Кама). Але канчала я іх у Міхельсдорфе. Была позьняя вясна, пачаткі лета. Кожную вольную часіну я праводзіла ў лясох. Каб ня гэты лес, ня ведаю, што сталася-б са мной за гэтыя гады жыцця ў лягернай турме. Лес ратаваў мяне. Там толькі я чулася сапраўдным чалавекам, чыстым, дужым, здольным да працы й змаганья. Там нараджаліся мае вершы, там я была сабой.

Урэшце ў выніку зацятага змаганья нас выдзелілі ў асобную групу й перавезлі ў лягер Віндзішбэргердорф. Гэта быў вельмі прыгожы лягер. На схіле высокага ўзгорку, з трох бакоў акружаны

чароўным борам із высокімі хвоямі, што так таемна, вусьцішна гулі ў вятраныя восеньскія ночы, поўны сонца, ветру, з чароўным відам на даліну ракі Рэгену, на горы із руінамі замкаў, – лягер гэты прымірыў мяне з жыццём, даў мне сілы да новае працы, да новых імкненняў. Было, праўда, і тут ходаньне, але яно ня засьціла ўсяго, як у Міхельсдорфе, дзе на кожным кроку даводзілася сустракацца із людскою нізасьцяй. Таксама й культурную працу, якой усяляк перашкаджалі там, супакойна можна было весці тут. Штомесяц мы ладзілі канцэрты, я пісала бясконцыя мангажы й „скочы”, малявала дэкарацыі, замучвалася на рэпэтыцыях. Жыццё ізноў пачало набіраць сэнсу.

Так мінуў няпоўны год, і нас перавезьлі ў Розэнгайм. З вакон нашага пакою на даляглядзе, як вокам скінуць, выраслі сінія, белыя й ружовыя горы, чароўныя ў сваім харасьцьве. Я вельмі палюбіла іх і магла глядзець на іх гадзінамі. Аднак тут, у Розэнгайме, як і ў іншых лягерах, як ва ўсіх лягерах наагул, умоваў для паэтыцкае працы не было. Вечны шум, крык на калідорах і за сьцяной, вечныя лягерныя навіны й здарэньні не давалі таго супакою, тае магчымасьці самазаглыбеньня, якія необходимы дзеля гэтага. Да таго-ж, тут ужо панаваў настрой эміграцыйны. Зь дня на дзень чакалася ашурансаў, афармленьняў, С. І. С., камісіяў і г.д. Падсумоўвалася ўсё мінулае, падкрэсьлівалася таўстой рысаю, выводзіўся вынік, і адгортвалася новая, чыстая бачына ў кнізе жыцця – разьвітаньне з Эўропаю, выезд за мора й жыццё тут.

На гэтай, крыху ўжо запісанай сяньня бачыне, я й спыняюся. І чакаю, што будзе далей...

Кароткі жыцццяпіс і праходжаньне службы⁴²⁸

Нарадзіўся 5(17) лістапада 1893 году ў крэпасьці Дзьвінск.

Бацька – Барыс Анупрэвіч, афіцэр Расейскае арміі, родам з сялян, Полацкага павету, беларус, праваслаўны.

Маці – Стэфаніда Данілаўна з дому Брадоўскіх-Брадвінскіх, праваслаўная, беларуска, зь сямейкі чыгуначніка з Полаччыны.

21 жніўня 1902 г. паступіў у Дзьвінскае 2-ое гарадзкое вучылішча з 6-ці гадовым навучаньнем.

9 чэрвеня 1908 г. скончыў гэтае вучылішча.

15 жніўня 1908 г. паступіў на агульна-асьветныя курсы пры прагімназіі Кацярыны Сьмірновай.

25 чэрвеня закончыў гэтыя курсы.

У верасьні 1910 г. экзаменаваўся ў Грыве-Зэмгальскай і вытрымаў іспыты на вучыцеля пачатковых школ.

1 сакавіка 1911 г. прызначаны вучыцелем у Ліксненскае пачатковае з 5-ці гадовым курсам навучаньня вучылішча.

15 жніўня 1913 г. паступіў у Віцебскі вучыцельскі інстытут і пакінуў працу ў Ліксненскай школе.

1 верасьня 1913 г. паступіў вольным слухачом на Віцебскае Адзяленьне Маскоўскага Археалягічнага Інстытуту, дзе слухаў курс адначасна з слуханьнем курсу ў Віцебскім Вучыцельскім Інстытуце.

23 студзеня 1916 г. скончыў курс Віцебскага Вучыцельскага Інстытуту.

⁴²⁷ Канстанцін Езавітаў (1893-1946) – палітычны й вайсковы дзеяч, паэт.

⁴²⁸ Аўтабіяграфія напісаная ў 1944 годзе ў Бэрліне. Рукапіс захоўваецца ў архіве БНІМа (Нью-Ёрк).

1 лютага 1916 г. залічаны ў Паўлаўскае Вайсковае Вучылішча ў Петраградзе.

28 красавіка ўзведзены ў чын малодшага партупей-юнкера.

5 траўня 1916 г. – у старшага партупей-юнкера.

12 траўня 1916 г. – у фэльдфэбля.

Па сканчэньні паскоранага 4-х месячнага курсу вайсковага часу Найвысачэйшым загадам у першы дзень чэрвеня 1916 г. узведзены ў чын прапаршчыка з залічэньнем па армейскай пяхоце.

1.06.1916 г. згодна з тэлеграмай Галоўнага Ўпраўленьня Вайсковых навучальных устаноў ад 31 траўня 1916 г. № 43199 прыкамандзіраваны да Паўлаўскага Вайскавага Вучылішча малодшым афіцэрам у 5-ю часовую роту.

1.02.1917 г. Найвысачэйшым Загадам на грунце загаду В. В. 1914 г. узведзены ў чын падпаручніка, са старшынствам ад 1 лютага 1916 г.

22 красавіка 1917 г., згодна собскага жаданья, адкамандзіраваны з Вучылішча на фронт у распараджэньне камандзіра 151-га пяхотнага Пяцігорскага палка, куды й накіраваўся. Падставай было прадпісаньне начальніка Мабілізацыйнага Аддзелу Галоўнага Ўпраўленьня Генэральнага Штаба ад 31 сакавіка за № 18839.

25.04.1917 г. прыбыў і залічаны ў сьпісак 151-га пяхотнага палка й прызначаны малодшым афіцэрам у 1-ю роту.

21 траўня 1917 г. прызначаны часова камандуючым 1-й ротай.

7 ліпеня 1917 г. прызначаны часова выконваючым абавязкі палкавога ад'ютанта.

9 ліпеня 1917 г. прыняў становішча.

23 ліпеня 1917 г. зацьверджаны на становішчы палкавога ад'ютанта.

Кантужаны разрывам артылерыйскага снараду на масьце праз р. Дзьвіну у м. Пагуляны пад Дзьвінскім, але астаўся ў строі 23 ліпеня 1917 г.

25 жніўня 1917 г. прадстаўлены да ўзнагароды ордэнам сьв. Станіслава 3-е ступені зь мячамі й кукардай.

10 кастрычніка 1917 г. прызначаны часова камандуючым маршавым батальёнам палка, з астаўленьнем на становішчы палкавога ад'ютанта.

Загадам па арміі і флёту ад 12 кастрычніка 1917 г. узведзены ў чын паручніка са старшынствам ад 25 чэрвеня 1917 г.

25 кастрычніка 1917 г. прадстаўлены да падвышэньня ў штабс-капітаны.

14 лістапада 1917 г. ад афіцэраў і жаўнераў 151 пяхотнага Пяцігорскага палка дэлегаваны на зьезд вайсковых беларусаў Паўночнага фронту, які адбыўся ў Віцебску 15-22 лістапада 1917 г.

Зьездам выбраны таварышам старшыні зьезду 15.11.1917 г. Тым жа зьездам выбраны сябрам Беларускае Вайсковае Цэнтральнае Рады 20.11.1917 г.

Прыбыў у Беларускую Вайсковую Цэнтральную Раду й прызначаны заступнікам кіраўніка беларускіх вайсковых фармаваньняў 30.11.1917 г.

Выбраны заступнікам старшыні Беларускай Вайсковай Цэнтральнай Рады 4.12.1917 г.

Дэлегаваны на Першы Ўсебеларускі Кангрэс у Менску 5.12.1917 г.

Выбраны кіраўніком Аддзелу Фармаваньняў Беларускай Вайсковай Цэнтральнай Рады 22.12.1917 г.

Арыштаваны Камісіяй па барацьбе з контррэвалюцыяй і пасаджаны на вайсковую гаўптвахту ў Менску на Шырокай вуліцы, № 21 – 15.01.1918 г.

Уцёк з гаўптвахты, зьявіўся ў Беларускую Вайсковую Цэнтральную Раду й зарганізаваў захоп улады ад бальшавікоў 19.02.1918 г.

Прызначаны загадам Беларускай Вайсковай Цэнтральнай Рады й Рады Ўсебеларускага Кангрэсу беларускім камэндантам гор. Менску 15 лютага 1918 г.

Выканаўчым камітэтам Рады 1-га Ўсебеларускага Кангрэсу выбраны Народным сакратаром і Асобаўпаўнаважаным Вайсковых спраў Беларускае Народнае Рэспублікі 20.02.1918 г.

Выбраны заступнікам старшыні Народнага Сакратарыяту БНР 20.02.1918 г.

21.02.1918 г. пастановаю Народнага сакратарыяту Беларусі зацьверджана падвышэньне ў штабс-капітаны, згодна прадстаўленьня ад 25.10.1917 г.

За выслугу чарговых чатырох месяцаў у абставінах бязупыннага змаганьня з бальшавікамі пастановаю Народнага Сакратарыяту Беларусі ад 21.02.1918 г. узьведзены ў чын капітана.

За падрыхтоўку арганізацыі беларускіх вайсковых фармаваньняў усіх франтоў і за кіраваньне Аддзелам Фармаваньняў Беларускай Вайсковай Цэнтральнай рады пастановай Народнага Сакратарыяту Беларусі ад 21.02.1918 г. узьведзены ў чын падпалкоўніка.

За арганізацыю захопу ўлады ў Менску і ўмелае кіраваньне беларускай камэндатурай пастановай Народнага Сакратарыяту Беларусі ад 21.02.1918 г. узьведзены ў чын палкоўніка.

Разам з усім Выканаўчым Камітэтам Рады 1-га Ўсебеларускага Кангрэсу ўвайшоў у склад Рады Беларускай Народнай Рэспублікі 19.03.1918 г.

Выбраны сакратаром Рады БНР 20.03.1918 г.

Захварэў ад ператамленьня й пакладзены ў шпіталь 5.04.1918 г.

Прыбыў з шпіталю 24.04.1918 г.

Камандзіраваны на вывед і для патаёмнае прапаганды ў захоплены праз бальшавікоў Віцебск 10.05.1918 г.

Прыбыў з камандзіроўкі 25.06.1918 г.

Загадам Народнага Сакратарыяту БНР за ўдала выкананы вывед і выкананьне іншых даручэньняў у Віцебску ўзнагароджаны залатым персьценем з гербам Пагоні й гербам Народнага Сакратарыяту БНР для нашэньня на левай руцэ 30.06.1918 г.

Разам з усім складам 1-га Народнага Сакратарыяту Беларусі выйшаў 23.08.1918 г. у дымісію⁴²⁹.

Прызначаны інспэктарам беларускіх вучыцельскіх курсаў 15.08.1918 г. Прызначаны кіраўніком Вайсковага Адзелу Народнага Сакратарыяту БНР 2-га складу з астаўленьнем на становішчы інспэктара вучыцельскіх курсаў 30.09.1918 г.

Эвакуаваны ў Вільню 7.12.1918 г.

Прыбыў у Вільню й прызначаны беларускім вайсковым прадстаўніком ды начальнікам павету й гораду ў Беластоку 8.12.1918 г.

Прыбыў у Беласток і прыступіў да працы 10.12.1918 г.

Пераведзены на становішча начальніка Плянтава-Шчучынскага павету 10.01.1919 г.

Па справах службовых камандзіраваны ў Коўна 20.01.1919 г.

Вярнуўся з камандзіроўкі 28.01.1919 г.

Па даручэньню вайсковых уладаў разам з двума веставымі накіраваўся конна ў глыбокую вайсковую разьведку ў тыл бальшавіцкага фронту праз Васілішкі й Радунь пад Ліду 20.02.1919 г.

Прыбыў з разьведкі з ваеннымі весткамі 25.02.1919 г.

Загадам ураду БНР за разьведку й за дастаўленьне з маёнтку генэрала-ад-інфантэрыі Кандратовіча ягоных ордэнаў узнагароджаны белым эмалева-залатым афіцэрскім Крыжам Пагоні 4-ае ступені 1.03.1919 г.

Загадам вайсковага міністра Літоўскай рэспублікі ад 15.03.1919 году прызначаны камандзірам Горадзенскага Беларускага пяхотнага палка 15.03.1919 г.

⁴²⁹ Адстаўка (польск. *dymisja*).

Здаў кіраваньне паветам і прыняў Горадзенскі Беларускі пяхотны полк 28.03.1919 г.

Прызначаны як беларускі вайсковы прадстаўнік у склад беларуска-літоўскай Дыпляматычнай Місіі для перагавораў з палякамі ды выехаў у Варшаву 16.04.1919 г.

Прыбыў разам з беларуска-літоўскай місіяй з Варшавы ў Коўна 26.05.1919 г.

Атрымаў падзяку ўраду БНР за напісаньне й надрукаваньне сваёй прапагандовай кнігі „Беларусы й палякі”, у якой заклікаў да змаганьня супраць палякаў ды за незалежнасьць Беларусі 20.08.1919 г.

Згодна собскага жаданьня здаў становішча камандзіра Горадзенскага Беларускага Пяхотнага палка й выехаў у камандзіроўку ў Бэрлін 25.08.1919 г.

Пастановай габінэту міністраў Беларускай Народнай Рэспублікі прызначаны шэфам Беларускай Вайскова-дыпляматычнай Місіі ў Латвіі і Эстоніі 29.08.1919 г.

Прыбыў у Рыгу і акрэдытаваны ўрадам Латвійскай рэспублікі як шэф Беларускай Вайскова-дыпляматычнай Місіі 15.09.1919 г.

Выехаў у Рэвель для прадстаўленьня ўраду Эстонскае рэспублікі і акрэдытаваньня пры ім 1.10.1919 г.

Прыбыў у Рэвель і акрэдытаваны як шэф Беларускай Вайскова-дыпляматычнай Місіі Беларускай Народнай Рэспублікі пры ўрадзе Эстонскае рэспублікі 3.10.1919 г.

Лёгка ранены ў твар асколкам артылерыйскага снараду на Тэатральным пляцу ў Рызе ў першы дзень нападу Бэрмондта на Рыгу і астаўся ў страі 9.10.1919 г.

Выехаў у Юр’еў для ўдзелу ў канфэрэнцыі Балтыцкіх Дзяржаваў 10.10.1919 г.

Прыступіў да перагавораў з генэралам Станіславам Булак-Булахавічам аб арганізацыі Асобнае Беларускае Дывізіі ў Балтыцы 20.10.1919 г.

Выехаў у Гельсінгфорс для прадстаўленьня прэзыдэнту і ўраду Фінляндзкае рэспублікі 23.10.1919 г.

Пасьля прыйма прэзыдэнтам і ўрадам Фінляндзкае рэспублікі арганізаваў консульства ў Гельсінгфорсе й выехаў назад у Рэвель 28.10.1919 г.

Закончыў перагаворы й заклаў Асобную Беларускую Дывізію БНР у Балтыцы пад камандаваньнем генэрала Булак-Булахавіча 14.11.1919 г.

Распачаў перагаворы з урадам Эстонскай рэспублікі аб часовым перабываньні Асобнае Беларускае Дывізіі на тэрыторыі Эстоніі і аб

прыдзяленьні ёй асобнага кавалку фронту супраць бальшавікоў у раёне Пячораў ды Ізборску 15.11.1919 г.

Падпісаў умовы з урадам Эстоніі аб часовым перабываньні Асобнае Беларускае Дывізіі ў Эстоніі ды аб залічэньні ў грашовую пазыку ўраду БНР усіх выдаткаў на ўтрыманьне Асобнае Дывізіі БНР, якія будзе мець эстонскі ўрад, – 18.11.1919 г.

Вярнуўся ў Рыгу й распачаў перагаворы з урадам Латвійскай рэспублікі аб прыдзяленьні для Асобнае Беларускае Дывізіі Булак-Булаховіча базы на тэрыторыі Латвіі ў гор. Марыенбурзе і ягоным раёне 25.11.1919 г.

Выехаў на інспэкцыю фронту Асобнае Беларускае Дывізіі 5.12.1919 г.

Вярнуўся ў Рыгу 15.12.1919 г.

Дэкрэтам надзвычайнага ўпаўнаважанага пасла БНР у Балтыцы інж. Душэўскага ад 19.12.1919 г. узьведзены ў чын генэрал-маёра.

Загадам міністра Народнай Абароны БНР ад 8.01.1920 г. за № 8 пацьверджана пастанова аб узьвядзеньні ў чын генэрал-маёра.

Пастановай Рады Народных міністраў Беларускай Народнай Рэспублікі ад 17.5.1920 г. пацьверджана пастанова аб узьвядзеньні ў чын генэрал-маёра.

Згодна собскае просьбы атрымаў згоду ўраду БНР часова падпісвацца й надалей старой рангай палкоўніка, пакуль сам буду лічыць гэта патрэбным з тых ці іншых палітычных меркаваньняў 17.05.1920 г.

З прычыны падпісаньня Латвійскім урадам умовы супакою з РСФСР далейшае існаваньне Вайскова-Дыпляматычнай Місіі БНР у Латвіі і Эстоніі сталася немагчымым. Дзеля гэтага зьліквідаваў Місію ды здаў архіў ураду БНР у Коўна 1.11.1920 г.

Вярнуўся ў Латвію й заняўся арганізацыяй беларускай нацыянальнай меншасьці 25.03.1921 г.

Зарганізаваў у Дзьвінску Беларускае Культурна-асьветнае таварыства „Бацькаўшчына” 25.03.1921 г.

Зарганізаваў беларускія летнія вучыцельскія курсы ў Дзьвінску 25.05.1921 г.

Зарганізаваў першых 16 беларускіх школаў у Латвіі 15.08.1921 г.

З дазволу ўраду БНР прыняў латвійскае грамадзянства 30.11.1921 г.

Зарганізаваў сталыя беларускія вучыцельскія курсы ў Дзьвінску 1.12.1921 г.

Прызначаны інспэктарам беларускіх школаў у Латвіі 1.01.1922 г.

Прызначаны дырэктарам Люцынскае беларускае гімназіі 1.04.1923 г.

Арыштаваны латвійскім урадам 25.05.1924 г. за беларускую нацыянальную працу.

Пастановай латгальскага акруговага суда ў Латвіі апраўданы й звольнены з вастрогу 25.04.1925 г.

10.06.1925 г. зарганізаваў у Рызе беларускую газету „Голас Беларуса” й часопіс „Беларуская школа ў Латвіі”, якія баранілі беларускія нацыянальныя інтарэсы да 1934 г., пакуль не былі зачынены латвійскім урадам.

Прызначаны выкладчыкам мэтодыкі беларускае мовы й гісторыі на беларускіх вучыцельскіх курсах у Рызе 1.01.1926 г.

Прызначаны выкладчыкам Рыскае беларускае гімназіі 15.09.1931 г.

У часе Ёльманісаўскага перавароту ў Латвіі арыштаваны ўрадам Ульманіса за нацыянальную беларускую працу 15.05.1934 г.

Без суда й сьледства звольнены з вастрогу 20.08.1934 г.

Выехаў на працу ў Лібаўскі раён, дзе будаваў рыбныя сажалкі, займаўся гадаваньнем кармаў і супрацоўнічаў у беларускай нацыянальнай прэсе 1.10.1934 г.

Вярнуўся ў Рыгу, дзе прыняў удзел у стварэньні Беларускага Таварыства ў Латвіі ды аднаўленьні беларускіх школаў. Адначасна пачаў супрацоўнічаць у бэрлінскай газэце „Раніца” ў 1939 г.

Прызначаны кіраўніком адноўленае беларускае вячэрняе школы ў Чырвонай Дзьвіне ў Рызе 1.08.1940 г.

Зарганізаваў Беларускі Нацыянальны Камітэт і Беларускае Аб’яднаньне ў Латвіі 15.07.1941 г.

Зьездам Беларускага Аб’яднаньня 22.06.1944 г. дэлегаваны на 2-гі Ўсебеларускі Кангрэс у Менску.

Прыбыў у Менск 26.06.1944 г. і пакліканы спадаром Прэзыдэнтам БЦР у склад сяброў Беларускае Цэнтральнае Рады.

Другім Усебеларускім Кангрэсам выбраны на старшыню Рэдакцыйнай Камісіі 27.06.1944 г.

Прыбыў у Бэрлін 6.08.1944 г. і прыступіў да працы ў БЦР.

Пастановай БЦР і спадара Прэзыдэнта прызначаны выконваючым абавязкі 2-га віцэпрэзыдэнта на час водпуску сп. Сабалеўскага 20.08.1944 г.

Загадам Прэзыдэнта БЦР прызначаны кіраўніком Галоўнага Кіраўніцтва Вайсковых Спраў БЦР 15.10.1944 г.

10.01.1945 году пастановай Прэзыдэнта БЦР сьцьверджана й прызнана ранга генэрал-маёра, нададзеная ўрадам БНР у 1919 годзе.

Жыцццяпіс⁴³¹

Равенскі Мікола, сын Якуба, нарадзіўся 5 сьнежня 1886 году ў маёнтку Капланцы Чэрвеньскага раёну (былы Ігуменскі павет). У гэтым маёнтку бацька ўсё сваё жыццё працаваў садоўнікам. Маючы нізкую аплату за працу й вялікую сям'ю, ён ня мог забяспечыць ейных мінімальных патрэбаў, а тым больш даць асьвету сваім падрастаючым дзецям. Гэтае цяжкае становішча вымусіла яго шукаць нейкага выхаду. Цераз нейкі час гэтка выхад знайшоўся, і хутка мне – першаму зь дзяцей – прыйшлося адарвацца ад сям'і ў веку васьмігадовага хлапчука.

Першыя пачаткі граматы я атрымаў ад бацькі, а маючы сем гадоў, пачаў наведваць вясковую школу. Валодаючы вельмі добра дзяцінным голасам, музычным слыхам і здольнасьцямі, ад пяцёх год сьпяваў у царкоўным хоры, а ў 1895 годзе быў прыняты ў Менскі архірэйскі хор на поўнае ўтрыманьне й бясплатную навуку. Там прабыў я да 1903 году, дзе і атрымаў агульную пачатковую музычную асьвету.

У 1903 годзе атрымоўваю накіраваньне ў Менскі мужчынскі манастыр у якасьці дырыгента хору, дзе набываю салідную практыку дырыгаваньня. У 1905 годзе атрымоўваю ад архірэя накіраваньне ў Наваградак на працу дырыгентам царкоўнага хору, выкладчыкам сьпеваў і музыкі ў школах.

Адчуваючы свае музычна-тэарэтычныя веды недастаткова моцнымі, праходжу трохгадовыя дырыгенцкія курсы ў Маскве й Петраградзе, якія канчаю ў 1914 годзе. У гэтым-жа годзе я вымушаны пакінуць Наваградак у сувязі зь Першай сусьветнай вайной і эвакуацыяй. У 1915 годзе як уцякач працягваю ў вайсковым будаўніцтве

⁴³⁰ Мікола Равенскі (1886-1953) – кампазытар.

⁴³¹ Рукапіс захоўваецца ў архіве БНІМа (Нью-Ёрк). Як выглядае, аўтабіяграфія напісаная ў канцы 1951 або ў 1952 годзе. Памёр Мікола Равенскі 9 сакавіка 1953 году ў Лювэне (Бэльгія).

ў якасьці канторшчыка, а ў далейшым – на пасадзе загадчыка будаўнічымі складамі. З 1917 г. працую ў Ігумене выкладчыкам сьпеваў і музыкі ў школах гораду.

На пачатку 1919 году пераяжджаю ў Менск на працу дырыгента царкоўнага хору пры Кяцярыйнінскім Саборы і адначасна працую ў школах у якасьці выкладчыка сьпеваў і музыкі. У 1920 годзе прымаю запросіны ад Беларускага Работніцкага Клубу на арганізацыю й працу ў беларускім хоры. Ва ўспомненым клубе сумесна з Уладзімерам Галубком ставім сыстэматычныя паказы й канцэртны, але масавы арышт у 1922 годзе ня толькі сяброў клубнага камітэту і ягонага загадчыка (загадчыкам быў у той час мой родны брат, які як нацдэм загінуў у 1937 годзе ў Менскім НКВД), а нават усю беларускую інтэлігенцыю, якая ў той час прысутнічала на канцэрце, як, напрыклад, Лёсіка, Ільлючонка, Ляжневіча, Калевіча й шмат іншых (пераважна чыгуначнікаў), – цалкам спараліжаваў шпаркія крокі разьвіцьця клубнае працы. Зразумела, гэты арышт не абмінуў гэтаксама Галубка й мяне.

У 1921 годзе прымаю ўдзел у вялікай экспэдыцыі па зьбіраньню народных песьняў, арганізаванай Інбелкультам, на чале з мастаком Полазавым, накіраванай у Слуцк і ягоны раён. У 1922 годзе выходзіць з друку мой першы зборнік песьняў – народных апрацовак і собскіх твораў на вершы беларускіх паэтаў. У гэтым-жа годзе я напісаў музыку на словы Дуніна-Марцінкевіча „Залёты” (апэрэта), якая, на жаль, загінула, і кантату для хору „Курган” Канстанцыі Буйлы. У 1923 годзе прымаю абавязкі хормайстра ў Менскім Гарадзкім тэатры. У гэтым-жа годзе атрымоўваю ад Наркамату Асьветы накіраваньне ў Маскву для атрымання вышэйшае музычнае асьветы. Паступаю ў Музычны тэхнікум імя В. В. Стасава, які ў 1927 г. канчаю й пасьля іспытаў пераходжу ў кансэрваторыю.

У 1930 годзе здаю дзяржаўныя іспыты і атрымоўваю дыплём аб заканчэньні поўнага курсу навукаў у Маскоўскай кансэрваторыі. У гэтым-жа годзе ад Наркамату Асьветы атрымоўваю адкліканьне й пераяжджаю на музычную працу ў Менск.

Ад 1924 да 1930 зьяўляюся сябрам-карэспандэнтам Беларускае Акадэміі Навукаў. За час навукаў у Маскоўскай кансэрваторыі маю напісанья наступныя музычныя творы: 22 фугі для фортэпіяна, зь іх 2 дзьвюхгалосныя, 5 – трохгалосных, 11 – чатырохгалосных і адна васьмігалосная для выкананьня на драўляных музычных інструмэнтах (флейта, габой, клярнэт і фагот); кантату для хору, салістых і сымфанічнай аркестры на словы Янкі Купалы; харавыя творы ў малой

форме, апрацоўкі беларускіх народных песняў для хору й салёвых выкананняў. Шматлікія зь іх былі надрукаваныя, у гэтым ліку „Ліпнёвы гімн” на словы Ўладзімера Дубоўкі, а крыху пазьней і фортэпіянная прэлюдыя. Супрацоўнічаў у часопісе „Узвышша”, у якім зьмешчаны мае два музычна-крытычныя артыкулы. Апрача гэтага, на словы Ул. Дубоўкі напісаны вялікі хор „О Беларусь, мая шыпшына”. Партытура загінула ў 1942 г., узноўлена на эміграцыі. У 1929 г. супольна з Уладзімерам Дубоўкам прыступаем да працы над опэрай „Браніслава”.

У 1930 г. выкладаю музычна-тэарэтычныя дысцыпліны ў Менскім Беларускім Музычным тэхнікуме, а пазьней у новазакладзенай у Менску Беларускай кансэрваторыі. Побач з гэтым, выконваю абавязкі загадчыка навуковай часткі Музычнага тэхнікуму, не пакідаючы музычнае творчасці. Зь вялікіх формаў напісаная музыка для смычкавага квартэту й сюіта. Абодва гэтыя творы пабудаваныя на беларускіх народных матывах. Да гэтага ліку належыць і шэраг масавых і харавых песняў. Бальшыня дробных рэчаў была выдадзеная ў Менску Беларускім Дзяржаўным Выдавецтвам, а пазьней БДВ выдала й фортэпіянную прэлюдыю. Летнія месяцы скарыстоўваў на паездкі па вёсках для запісу народных песняў.

Амаль бесьперапыннае перасьледаваньне за нацдэмаўшчыну ды розныя непрыемнасьці параліжвалі ў мяне імкненьне да творчае працы. Каб хоць часова ўхіліцца ад гэтага перасьледаваньня, у 1940-41 навучальным годзе пераяжджаю ў Магілёў.

У 1941 годзе вяртаюся ў Менск. 23 чэрвеня 1941 – дзень пасьля пачатку нямецка-савецкай вайны. Амаль увесь Менск ахоплены морам агню; уся мая хатняя маёмасьць і ўся праца ў выданьнях і рукапісах, а ў гэтым ліку і захаваныя чарнавікі опэры „Браніслава”, гінуць.

У 1943 годзе пераяжджаю зь Менску ў горад Чэрвень (Ігумен). Тут ствараю пры мясцовым клюбе вялікі мяшаны хор, жаночкі ансамбль і драматычны гурток. Пішу музыку на царкоўныя малітвы. Тут-жа напісана зноў музыка першага й другога актаў апэрэты „Залёты”. У 1944 годзе пераяжджаю ў Менск, дзе здаю два акты гэтае апэрэты ў адзел мастацтва пры БЦР. Крыху пазьней заканчваю й трэці акт.

У гэтым-жа годзе адбываецца эміграцыя ў Нямеччыну. Увесь музычны матар’ял, які знаходзіўся ў музычным адзеле, быў вывезены ў Нямеччыну, але першы акт мае апэрэты загінуў дзесь па дарозе і атрымаць мне яго не прыйшлося. Такім чынам, і паўторная праца над апэрэтай аказалася дарэмнай.

Прыгатаваны да друку зборнік беларускіх народных песняў і ўласных твораў на словы беларускіх паэтаў, які складаўся з 75 нумароў, загінуў у друкарні ад пажару ў Бэрліне.

На эміграцыі арганізуюваў шырокавядомы сярод эмігрантаў беларускі ансамбль пры драматычнай групе „Жыве Беларусь”.

У Рэгенсбургу (1945 год) узнаўляю музыку, якая загінула ад пажару ў Менску – вялікі харавы твор на словы ўладзімера Дубоўкі „О Беларусь, мая шывшына”, арыі Браніславы з оперы „Браніслава” і „Ноч над Менскам”, абедзьве таксама на словы Ул. Дубоўкі. Гэтую працу заканчваў ў 1946 г.

У 1947 г. пішу фантазію для скрыпкі і фортэпіяна на беларускія народныя тэмы. У гэтым-жа годзе напісана скарочаная тэорыя музыкі для самаадукацыі. Напісана музыка на словы Н. Арсеньневай „Магутны Божа”.

У 1948 г. музычна аформлены п’есы „Пінская шляхта”, „Нечаканыя заручыны” і „Вясёлы майстра”. Апрацаваны шэраг народных беларускіх песняў для хору і ансамблю.

1950 г. – пераезд зь Нямеччыны ў Бэльгію. У гэтым годзе напісана „Grand Suite” для фортэпіяна на беларускія народныя тэмы (выконваецца на канцэртах у 1950-1951 гадох), трохгалосная fuga для фортэпіяна „На выгнаныні”, хор для мужчынскага ансамблю „Слуцкія ткачыі” з солё барытона ў суправаджэньні ансамблю і фортэпіяна, „Чаму-ж мне ня пець” у шырокай распрацоўцы, таксама ў суправаджэньні фортэпіяна, і песьні „Мароз”, „Свадзьба камара”, „Ой, на моры зялёным”, „Вечарком за рэчкаю”, „Паласа”, „Хмель лугамі”, „Вярба”, „Халімон”, „Бабка”, „Ой, вяду бяду” (надрукаваная), „Пагоня” – усе ў суправаджэньні фортэпіяна, выконваюцца на канцэртах і напяваюцца на пліткі. Апрача гэтага, напісана дзьве оды для мужчынскіх галасоў, беларуская калыханка для жаночага квартэту і фортэпіяна, „Мой родны кут” – дуэт для жаночых галасоў з фортэпіяна, апрацаваны для хору шэраг беларускіх народных песняў, малых харавых твораў, скаўцкіх і для жаночага ансамблю. Распрацаваны народныя песьні: „Ты, чырвоная каліна”, „Дарагая мне староначка”, „Песьня бабыля”, зроблена шмат іншых апрацовак, усе яны ў саправаджэньні фортэпіяна. Узноўлена з апэрэты „Залёты” песьня Сабковіча „Маю грошы, маю я..”. Апрацавана народная песьня для салёвага выкананьня з фортэпіяна „Чалавек жонку б’е, бічуе”. Для акардэона распрацавана музыка „Лявоніхі”, „Крыжачка”, „Мяцеліцы” і дзьве беларускія полькі.

У 1951 годзе напісаны вялікі твор на беларускія народныя тэмы пад назвай „L'exil”.

Сабрана 270 нумароў беларускіх народных песняў. Падрыхтаваны да выдання зборнік беларускіх народных песняў, які складаецца з 80 нумароў.

Апрача гэтага, на працягу гадоў ствараў царкоўную музыку: два нумары „Иже херувимы”, „Благослови душа моя Господа”, „Во царствии Твоем”, „Милость Мира”, „Верую” для хору й солё барытона, „Отче Наш”, „Достойно есть”, „Хвалите Господа”, „Многолетие”, екеніі: вялікая, сугубая й прасіцельная – і невялікі канцэрт „Славя в вышних Богу”.

Уласны жыццяпіс⁴³³

Нарадзіўся ў 1885 годзе ў сям’і сталяра (адзіночкі-саматужніка) у мястэчку Лагойску Менскай губэрні Барысаўскага павету.

На 9-м годзе пачаў наведваць пачатковую народную школу ў Лагойску, якую скончыў праз тры гады. Ад 12-15 год дапамагаў бацьку ў сталярцы, як вучань майстра, як хлопец-дапаможнік. Пачаў сьпяваць хлопчыкам (на 9-м годзе) у школьным хоры пад кіраўніцтвам настаўнікаў Бейні й Цыбкаль як высока-звонкі дыскант. На 14-м годзе адбылася гэтак званая мутацыя голасу (пералом). І калі на 16-м годзе трымаў уступны экзамен у Маладэчанскую настаўніцкую сэмінарыю, дык раптам выявіўся магутны ўжо тады бас-барытон, чым здзівіў камісію, прасьпяваўшы „Спасі, Госпадзі, людзі Твая”. За настаўніка сьпеваў у сэмінарыі быў тады нябожчык Іван Ганчарэнка, які памёр у канцы сьнежня мінулага 1943 году.

Юнаком 14-15 гадоў, да сэмінарыі, быў дзьве зімы за „настаўніка” гэтак званай школы граматы ў вёсцы Міхалова каля Лагойску. Тады ўжо іграў на іскрыпцы, як самавучка, і зарганізаваў у Міхалове трохгалосны хор, які сьпяваў літургіі й песні школьнага рэпэртуару. Ад павятовага наглядніка царкоўных школ сьвяшчэньніка Гарбацэвіча атрымаў узнагароду 10 рублёў за хор. У 1901 годзе, маючы 16 гадоў, паступіў у Маладэчанскую настаўніцкую сэмінарыю, якую прайшоў пасьпяхова, скончыўшы яе ў 1905 годзе. У сэмінарыі іграў на іскрыпцы, на барытоне й флейце пад кіраўніцтвам адстаўнога вайсковага капэлямайстра чэха Карла Дондо.

⁴³² Вечаслаў Сэлях-Качанскі (1885-1976) – сьпявак, тэатральны дзеяч.

⁴³³ „Уласны жыццяпіс” В. Сэлях-Качанскага быў падрыхтаваны да публікацыі ў часопісе „Новы Шлях”, №10(46), травень 1944. Нумар ня выйшаў з друку. Друкуецца паводле сыгнальнага экзэмпляру, які захоўваецца ў архіве БІНІМа (Нью-Ёрк).

Узімку 1905-1906 г.г. быў за настаўніка народнай аднаклясавай школы ў Мегалянах Сьвянцянскага павету былой Віленскай губэрні. З восені 1906 г. стаў за настаўніка ў чыгуначную двухклясавую школу ў г. Лібава. Праз год, у 1907 г., перайшоў выкладчыкам арытмэтыкі й расейскае мовы ў першых клясах прыватнай 4-х клясавай прагімназіі. У Лібаве спачатку рэгентаваў хорам Чыгуначнай, а пасья Аляксееўскай царквы. Тут-жа ладзіў сьвецкія канцэрты з хорам, спрабаваў выступаць як сьпявак-саліст, як аматар, бо ўжо выявіўся добры голас – барытон. У часе летняга сэзону ў марскім курзале наведваў сымфанічныя канцэрты, а таксама канцэрты выдатных эўрапейскіх сьпевакоў Лабінскага, Касторскага і іншых.

У 1910 г. паехаў у Пецярбург і быў прыняты ў кансэрваторыю ў клясу прафэсара Габеля, але з прычыны ягонае хваробы перайшоў у оперную клясу заслужанага артыста Тартакова на выдатнейшых музычна-драматычных курсах, што потым былі рэарганізаваныя ў Музычна-Драматычны Інстытут. У 1914 годзе, канчаючы оперную клясу, быў ужо прыняты ў склад артыстаў новага ў той час тэатру Музычнае Драмы пад кіраўніцтвам Лапіцкага, дырыгентаў Арбеніна, Шнеефохта і іншых.

Увесну 1915 г. выступіў на конкурсе галасоў у былым Марыінскім тэатры. Тады зь першае пробы было вылучана з 365 сьпевакоў – 63, а ў другі раз з 63-х – толькі два: барытон Сэлях і сапрана Лебедзева. Сэлях атрымаў дэбют у оперы „Князь Ігар” у ролі Ігара й пасья паспяховага выступленьня ў дэбютным спэтаклі быў залічаны ў склад опернае трупы як саліст-сьпявак на першыя адказныя ролі.

Ад 1915 да 1924 г. як прэм’ер-барытон працаваў у оперы былога Марыінскага тэатру, выступаючы ў спэтаклях разам з Шаляпіным (у „Хаваншчыне”, „Князі Ігары”, „Варожай сіле”), са Сьмірновым (у „Рыгалета”, „Багеме”, „Манон”), з Алчэўскім (у „Пікавай даме”, „Прароку”), з Ліпкоўскай (у „Манон”), Яршовым („Кармэн”) пад кіраўніцтвам Коўтса, Малько, Купэра, Дранішнікава, Пахітонава, у пастаноўках рэжысэраў Аленіна, Люскага, Лапіцкага, Мэйерхольда, Багалюбава, Мельнікава. Усяго за 9 год выступіў больш як у 25 ролях. За гэты час выяжджаў на гастролі ў 1917 г. у Рыгу ў былы Нямецкі Оперны тэатар, у антэрпрызу Арбагава і Друзякіна, у 1918 годзе – у Яраслаў у оперу Южына, у 1921, 1923 г.г. – у Варонеж, у 1924 г. – у Таганрог і Растоў.

1-га кастрычніка 1924 г. на запрашэньне Інбелкульту пераехаў у Менск і застаўся за выкладчыка ў Менскім Музычным тэхнікуме й за старшыню музычнай падээкцыі сэкцыі мастацтва Інстытуту

Беларускае Культуры пры сп. Ігнатоўскім. Арганізаваў Беларускаю Капэлю, стаяў на чале камісіі вывучэння беларускага народнага танцу. У 1927 г. пры наркоме асветы сп. Баліцкім быў прызначаны за дырэктара ў Першы Беларускі Драматычны тэатр.

Увесну 1927 году арганізаваў пастаноўку оперы „Русалка” ў беларускай мове, у якой сам сьпяваў ролю млынара. У 1930-м годзе, перад Усесаюзнай Алімпіядай тэатраў у Маскве, у час гастроляў тэатру ў Магілёве, пракурор Андрэеў двойчы прапаноўваў мне ўступіць у шэрагі камуністычнае партыі, але я адмовіўся, і пасля паспяховага выступлення тэатру на алімпіядзе па звароце ў Менск быў з дырэктарства зняты як „нацдэм”.

Далей быў за загадчыка Драматычных курсаў, за дырэктара Драматычнага тэхнікуму, за дырэктара апэрэты, а далей быў абвінавачаны Гітгарцам і Дунцом у нацыяналізме, таму што на загад Наркамашветы своечасова ня выключыў з рэпэртуару 1-га Беларускага Драматычнага тэатру п’есаў „Кастусь Каліноўскі”, „Каваль-ваявода” й „Над Нёманам”. Пасля гэтага, увосень 1933 году, пакінуў Менск і выехаў працаваць у Ленінград. Там працаваў намеснікам дырэктара опернае студыі імя Рымскага-Корсакава, далей – рэжысэрам Вандроўнае оперы Усерасейскага Тэатральнага Таварыства. У 1937 г. быў запрошаны на рэжысэра ў Дом Культуры прамкаапрацыі ў г. Чаркасы, дзе сумяшчаў кіраўніцтва студэнцкімі гурткамі Пэдагагічнага інстытуту, а ў 1939 г. пераехаў у Лугу, пад Ленінградам, дзе працаваў рэжысэрам драматычнага калектыву Дому Культуры. Там-жа атрымаў кавалак зямлі і будаваў дом-дачу, закончыць якую перашкодзіла вайна.

Пасля прыходу ў Лугу нямецкай арміі на заданьне генэрала дывізіі арганізаваў канцэртна-эстрадную групу, у якой хор становіў 27 асобаў. Арганізаваў таксама й камэдыйна-драматычны калектыў зь 9 асоб, балет з 8 асоб і домравую аркестру з 12 асоб. Адначасна, як былы настаўнік, быў прызначаны за дырэктара двух 4-х клясавых школ – жаночкай і мужчынскай.

У сьнежні 1942 г. атрымаў зь Менску запросіны пераехаць у Менск, на бацькаўшчыну, на працу ў галіне тэатральнага мастацтва. Я й прыехаў у Менск у чэрвені 1943 г. Цяпер я працую на становішчы кіраўніка Аддзелу прафэсійнага мастацтва Беларускага Культурнага Згуртаваньня пры Цэнтральнай Беларускай Радзе, адначасна займаючы становішча заступніка старшыні Беларускага Культурнага Згуртаваньня.

Мой жыцццяпіс⁴³⁵

Перад тым, як пачаць апісваць свой жыцццяпіс, я мушу коратка спыніцца на радаслоўнай маіх дзядоў, якія мелі вялікі ўплыў на ўсё маё жыццё.

Прадзед майго бацькі, які пасяля першага падзелу Рэчы Паспалітай (Польшчы й Вялікага Княства Літоўскага) быў моцна пакрыўджаны маскалямі, ратуючы сваё жыццё, падаўся ў Запарожскую Сеч. Валодаючы надзвычайнай сілаю, ён хутка здабыў сярод запарожцаў вялікую пашану. Ды нядоўга яму давалося красавацца сярод запарожцаў. Цераз пару гадоў маскоўская царыца Кацярына выкарыстала нагоду й зруйнавала Запарожскую Сеч. І павандравалі запарожцы на Кубань пад чэчэнскія кулі. Там нарадзіўся мой прадзед і вырас моцны, як дуб. Ваяваў з туркамі, быў у Пэрсіі ды, вярнуўшыся на Кубань, не паладзіў з атаманам, стаўленікам і вялікім халуём маскоўскага цара, і выехаў на Беларусь у Слуцкае Палесьсе, у дрыгву якога не дасягала нага маскаля. Празь які час мой дзед, Тарас Яцэвіч, купіў у засьценку Збудзішчы Грэскай воласьці 100 дзесяцін зямлі. Ён быў такі самы асілак, як і ягоныя дзяды, з дубінаю хадзіў на мядзьведзя й ненавідзеў маскалёў. Быў ён спрытным коньнікам і пачаў вучыць мяне коннай язьдзе, калі мне было толькі 4 гады. Не забыцца ягоных слоў: „Будзе й тут бяда, і табе гэта прыдасца. Калі вырасьцеш, падавайся на Кубань. Там ёсьць беларускія станіцы. А калі й там будзе бяда, то валі ў Чэчню. У чэчэнскі аул ні адзін маскаль ня ступіць”.

⁴³⁴ Алесь Змагар (1903) – пісьменьнік, грамадзкі дзеяч.

⁴³⁵ Рукапісны варыянт аўтабіяграфіі Алеся Змагара (Яцэвіча) захоўваецца ў архіве БІНіМа (Нью-Ёрк). Ведамья, прынамсі, яшчэ два варыянты аўтабіяграфіі Алеся Змагара: адзін друкаваўся ў часопісе „Летапіс жыцця беларускай эміграцыі”, чэрвень і ліпень 1985; другі – у кнізе А. Змагара „Мае ўспаміны” (Выдавецтва Беларускага Вывольнага Фронту, ЗША, 1985 г.).

Што датычыцца майго дзеда па мацеры, то хоць ён і не валодаў такою неймавернаю сілаю, як дзяды па бацьку, але ён быў таленавіты красамоўца – баечнік. Апавядаў ён вельмі цікавыя байкі, часта пераплятаючы з гістарычнымі слаўнымі падзеямі Вялікага Княства Літоўскага.

„Ведайце, дзеткі, – казаў ён, – што мы ня рускія. Мы й не беларусы. Мы – ліцьвіны. Наша слаўнае калісь магутнае Валікае Княства Літоўскае заваявалі маскалі, назвалі сябе рускімі, а нам далі назоў “беларусы“ дзеля падабенства з рускімі. Не забудзьце гэтага, як вырасьцеце. Любеце волно”.

Нарадзіўся я ў 1903 г. у вёсцы Цараўцы Слуцкага ўезду ў сям’і вясковага хвэльчара. У 4 гады быў аддадзены да бабкі ў засьценак Збудзішчы Грэскай воласьці. Там дзед Хведар апавядаў цікавыя байкі, а дзед Тарас вучыў верхавой яздзе, што мне вельмі падабалася, і ў 10 гадоў я зь лёгкасьцю скакаў цераз канавы, кусты й нават цераз невысокія жэрдачныя платы, што мне потым, як быў у казачым войску, вельмі прыдалося. Маючы 8 гадоў, паступіў у народную трохклясавую пачатковую школу, якую ня скончыў, бо ў 10 гадоў бацька аддаў мяне ў падрыхтоўчую клясу Слуцкае клясычнае гімназіі. Вучыўся я вельмі добра, любіў чытаць розныя прыгоднікі апавяданьні, асабліва забароненыя для гімназістаў, пра Ната Пінкертана, Ніка Картэра, Шэрлака Холмса, Тэхаскага Жака і іншых. Асабліва мне падабаўся герой Дзікага Захаду, галава племені сіўксаў Віці Бэр. У міжчасе бацька навучыў мяне плаваць, і я лёгка пераплаваў Случ. У 1915 г., падчас калядных вакацыяў, мы мелі заданьне апісаць іх. Заміж аднаго лістка я напісаў цэлы сшытак, красачна абмаляваўшы беларускія Каляды на Случчыне. Успомніў я і „зорку”, і „казу”, і „мядзьведзя з жоравам”, і „цыгана з кабылаю”, і калядныя пачастункі, і гаданьне пад Новы Год. Апісаў я па-руску, але песьні й гутаркі пісаў па-беларуску. Мой сшытак зараз-жа быў перададзены інспэктару гімназіі А. А. Вазнясенскаму, і на другі дзень я быў вызваны ў ягоны габінэт. Зайшоў са страхам, бо думаў, што будзе гутарка пра забароненую літаратуру. Але ён мяне адразу супакоіў, аддаў мой сшытак, зрабіўшы свае заўвагі, пахваліў ды парадзіў чытаць Лермантава й Пушкіна, дадаўшы, што зь мяне можа выйсьці добры пісьменьнік.

Перад рэвалюцыяй абшарнікі пачалі прадаваць свае маэнткі, і мой бацька купіў 24 дзесяціны. Заняліся сельскай гаспадаркаю.

Радасна сустрэлі апавяшчэнне 25 Сакавіка – Дня Незалежнасці. Гімназісты выдалі першы свой часопіс „Прамень” і змясьцілі мой першы верш „Прамень”.

У Слуцку на чале з Жаўрыдам працуе Камітэт. Войскі чужынцаў – немцаў, палякаў, чырвоных маскалёў, – руйнуючы беларускія сялібы, перакачваюцца па нашай бацькаўшчыне. Баронячыся ад чужынцаў, беларусы хапаюцца за зброю, а ў 1920 г. уся Слуцчына паўстала супраць крывавай навалы маскоўскіх чырвоных катаў і зацята абаранялася ў няроўнай барацьбе. Бацька з аддзелам у 80 стралкоў апэраваў у тылу чырвоных, знішчыў іхны карны аддзел Цыганкова ды, ранены, трапіў у палон. Я і іншыя юнакі былі ў разведцы. Бацьку і іншых, узятых у палон, расстралялі, а мне пашчасыціла ўцячы. Трапіў да „зялёных”. Каля мяжы новапаўсталае Польшчы я й мой сябра Ільлюк Кобер былі злоўлены й трапілі ў Слуцкую вязьніцу. Амаль год нас там катавалі. Паспытаў я й жудасны халодны карцар (2 тыдні прабыў у цёмных лёхах вязьніцы), але, як вялі на расстрэл, зноў меў шчасыце ўцячы. Зноў – да „зялёных”. Былы камандзір аднаго з аддзелаў балахоўцаў Якаў Трухан радзіць мне і Ільлюку Коберу паступіць у Беларускі Дзяржаўны Ўнівэрсытэт.

Спачатку я арганізаваў у Цараўцах гурток СБМ, а потым у 1924 г. зрабіў фікцыйны падзел маёмасці зь сям’ёю ды перадаў належныя мне 4 дзесяціны зямлі ў Цараўскую воласьць, за што атрымаў паперы, што я праятар і ня маю ніякае ўласнасці, а Ільлюк дастаў паперы, што ён – батрак.

Я здаў іспыты на „выдатна”, Ільлюк-жа, ня маючы закончаных 4 клясаў, нічога ня здаў, але як батрак быў прыняты ўмоўна, што зь цягам часу іспыты здасць, а мяне не прынялі, бо хоць праятар, але ня меў спраўкі аб працы. Наступнага году я такую даведку дастаў і паступіў у БДУ. І то з дапамогаю Ільлюка, які пасьпеў пралезьці ў камсамол. Атрымаў стыпэндыю – 17 рублёў у месяц, зь якіх 12 вылічвалі на абеды, адзін на выпіску газеты „Правда” або „Известия”, адзін – на МОПР і інш., 4 рублі выдавалі на рукі для закупу хлеба, солі, цукру ці паперы або алоўка. Лазьня і інтэрнат былі бясплатныя. Жыў упрогаладзь. Летнімі вакацыямі пайшоў на чорную работу – капаць канавы. Акрамя грошай, атрымаў даведку як чарнарабочы ды заадно й характарыстыку аб сумленным выкананьні работы.

У 1927 г. шырока разгарнулася нацдэмаўская праца й пачаліся арышты. Із студэнтаў БДУ першаю ахвяраю быў вельмі здольны студэнт 2-га курсу літаратурна-лінгвістычнага аддзелу сябра Крывіцкі.

Насоўвалася пагроза арышту, а таму раней напісаныя каля паўтысячы вершаў з тэматыкай – Бацькаўшчына, Слуцкае Змаганьне, каханьне – давалася схавать, каб потым пры нагодзе перадаць для друку за мяжу.

Уключаюся ў нацдэмаўскую крязнаўчую працу, прымаю актыўны ўдзел у выступах „Сіняе Блюзы”, навязваю сувязь з былымі слуцкімі паўстанцамі ды, каб мець рабочыя дакумэнты, іду на будаўнічыя працы, спачатку – абутковай хвабрыкі, а потым Унівэрсытэцкага гарадка. Дома не начую.

Маючы характарыстыкі з будаўнічых работ як „ударнік”, у 1929 г. паступіў на працу ў мэханічны аддзел вагона-рамонтнага заводу „Польмя Рэвалюцыі”, адкуль, каб мець дакумэнт сярэдняй школы, паступіў на 2-і курс электратэхнічнага аддзелу Вячэрняга Рабочага Ўнівэрсытэту, куды прымалі выключна рабочых. Цяпер, маючы ў кішэні два харошыя дакумэнты з фотаздымкамі (школьны сьведчыў аб маім пралатарскім паходжаньні, а завадзкі даваў права бясплатна ехаць прыгарадным поездам), я адчуваў сябе больш-менш бяспечна на выпадак уцёкаў зь Менску.

У 1930 г. адбылося раскулачваньне хутаранцаў, арыштавалі матку, брата Валодзю, сясьцёр Ліду й Любу й выслалі за Урал, пачалі шукаць мяне. Не знайшоўшы дома, пакінулі картку, каб я зьвяўся ў НКВД. Прачытаўшы раніцаю вызаў, я доўга не марудзіў, сеў на прыгарадны цягнік, ад’ехаў ад Менску ды купіў білет да Батуму, бліжэй да турэцкай мяжы. У Харкаве была перасадка. Чакаць трэба было да ночы. Перад адыходам цягніка была аблава, і я выратаваўся толькі дзякуючы бяспрытульнікам, якія выключылі сьвятло й церазь невялічкую бакоўку вылезьлі ў вакно й дапамаглі пралезьці мне. Назаўтра даехаў да Ўладзікаўказа, вылез з вагона й вырашыў ісьці пешкі па Ваенна-Грузінскай дарозе да Тыфлісу. Прайшоў 110 кілямэтраў, вельмі змарыўся, пару дзён адпачываў у парку, даехаў да Батуму, перабрацца за мяжу не ўдалося, успомніў дзедаву параду, вярнуўся на Кубань у Краснадар, потым у Ціхарэцкую, дзе паступіў на працу на паравоза-рамонтны завод ды як кубанскі казак завербаваўся на працу ў Данбас (у гэты час на Кубані быў голад), а потым 11 студзеня 1932 г. трапіў як курсант-аднагадзічнік у 34-ы Растоўскі Кавалерыйскі полк 6-й Чангарскай дывізіі, адкуль, як сярэдні камандзір запасу, 19 лістапада 1932 г. дэмабілізаваўся.

Паехаў у Менск. Праходжу паўз будынак НКВД. Вартавыя салютуюць мне. Бачна, кубанская папаха й камандзірская хворма маюць нейкі ўплыў. Пасьмялеў і вырашыў паехаць на Случчыну,

зірнуць на свой хутар. Прыехаў. Будынкаў ужо не было, а выскачыўшы з-за куста чырвонаармеец адказырнуў маёй камандзірскай хворме, запытаў пропуск ды сказаў, што без дазволу хадзіць пабочным асобам тут забаронена, бо гэта ваенны палігон. Я хутка варочаюся назад у Менск.

У пошуках настаўніцкае працы звяртаюся ў Менскі Гарадзкі Адзел Народнай Асьветы. Не памагла й вайсковая хворма, бо назаўтра казалі, што працы ня маюць. Не знайшлося працы, нават часовай, і па „лікбезу”. Па знаёмству трапіў на мясакамбінат, дзе арганізаваў спачатку групу, а потым цэлую школу з трыма настаўнікамі па ліквідацыі непісьменнасці. А плата за працу йшла не ад ГарАНА, а ад Наркамату харчовай прамысловасці.

У 1934 г., не жадаючы мець бліжэйшага знаёмства з НКВД, выяжджаю ў Кіеў. На маё шчасьце, у гэты час у Кіеве адчыняюцца дзевяцімесячныя Ёсесаюзныя курсы сьпіртавое прамысловасці з адзелам хімікаў, куды я, дзякуючы дакумэнту з Рабочага Ёнівэрсытэту, лёгка ўладкоўваюся. У прыгожых лябараторыях Кіеўскага цукровага інстытуту на Саломенцы курсанты вывучалі хімію й мікрабіялёгію.

Ледзь паспеў скончыць курсы, як атрымаў позову ў НКВД. Палажыўшы яе назад у паштовую скрынку, я тэрмінова пакінуў Кіеў. Зноў Менск. Па знаёмству – праца ў якасці зьменнага інжынэра на дражджавым заводзе. Адначасна – аспірантура. Дацэнт.

31 жніўня 1937 г. прызначаны дырэктарам 14-й сярэдняй школы дарослых, адначасна працую ў завочным сэктары Менскага пэдуцэляжы, а таксама ў Інстытуце гаспадарнікаў.

Зноў позва ў НКВД і ўцёкі на Каўказ, а там – Нальчык. 24 чэрвеня 1938 г. – Бяжайскі перавал, зварот назад у Менск, рэгістрацыя ў ваенкамаце, дванаццацідзённы практычны збор, а ў хуткім часе – шасьцідзсяцідзённы вучэбны збор КУКЗ у Новачаркаску, пасля якіх, атрымаўшы званьне сотніка, дэмабілізаваўся як камандзір запасу. Сувязі з школамі ня трачу й належную мне зарплату, як настаўніку, атрымліваю таксама са школ.

16 сьнежня 1940 г. зноў мабілізаваны й накіраваны ў 69 Аддзельны Разьведбатаральён. Зноў дэмабілізаваны, але ў хуткім часе ў студзені 1941 г. зноў прызваны й накіраваны ў 145 Казачы полк 4-й Данскай Казачай дывізіі. У маёй сотні былі чэчэнцы, інгушы, лезгіны ды іншыя каўказкія інародцы, якія лота ненавідзелі маскоўскіх парабаціцеляў і царскіх, і савецкіх часоў.

28 жніўня 1941 г. я зноў у Менску. Намесьнік Менскае акругі Р. Астроўскі прапануе мне вельмі выгадную гаспадарча-харчовую працу ў Менску. Я адмаўляюся. Тады накіроўвае ў Смалявіцкі раён дапамагчы старшыні Пятровічу арганізаваць раённую ўправу.

29 верасня 1941 г. еду на працу раённага школьнага інспэктара ў Радашкавіцкі раён, дзе адчыняю 50 народных школаў і гімназію. Паколькі немцы дазвалялі адчыніць толькі адну гімназію на акругу, дык дыпляматычна была астаўлена адна гімназія ў Радашкавічах як гімназія Вялейскай акругі, а тры іншыя (у Ракаве, Гарадку і ў Алёхнавічах) перайменаваныя ў Агульна-адукацыйныя курсы з гімназіяльнаю праграмаю. Разам з гэтым адчыняю Завочныя настаўніцкія курсы.

29 кастрычніка 1941 г. адчыняю Беларускаю народную школу ў Раёўцы Ільянскага павету.

17 лістапада 1941 г. Галоўны інспэктарат накіроўвае мяне на пасаду акруговага школьнага інспэктара ў Вялейку, ад чаго я адмовіўся і атрымаў вымову.

25 жніўня 1942 г. Галоўны інспэктарат накіроўвае мяне на пасаду акруговага школьнага інспэктара ў Лідзу, я адмаўляюся, тады прызначаюць спачатку Н. Мядзейку, а потым – палкоўніка М. Дзямідава. Я еду ў Васіліскі павет на месца інспэктара, замардаванага польскімі тэрарыстамі, і ўключаюся ў школьную й нацыянальную працу.

1 сакавіка 1943 г. атрымліваю прызначэнне ў якасці школьнага інспэктара на Жалудоцкі павет, дзе польскія тэрарысты таксама замардавалі школьнага інспэктара, ягонага сакратара й старшыню павету.

У жніўні 1943 г. працую ў якасці кіраўніка акруговых настаўніцкіх курсаў ў Лідзе ды дапамагаю палкоўніку М. Дзямідаву арганізаваць Беларускаю самаахову ў Лідзе.

3-га сьнежня 1943 г. прымаю справы яшчэ й Шчучынскага школьнага інспэктарату ды пераяжджаю ў Скрыбава.

У вольны час пішу вершы ды часам газэтныя артыкулы. Арганізую ўшанаванне нашых нацыянальных і рэлігійных сьвятаў, гурткі дэклімацыі, хор і рэфэраты.

27 чэрвеня 1944 г. быў дэлегатам ад Лідзкае акругі на Другім Усебеларускім Кангрэсе.

Хутка насоўваюцца на Менск чырвоныя маскалі. Беларуская Цэнтральная Рада выяжджае. У Скрыбаве Лідзкай акругі падарвалі іхны цягнік. На шчасьце, вагон БЦР застаўся цэлы. Наведваю сяброў

БЦР ды атрымліваю „шутцбрыф”. Маючы на руках такі важны дакумэнт, захопліваю таварны вагон ды пачынаю пераносіць свае пакункі, асабліва з кнігамі. Адначасна ўладжваю ў вагон віцебскага вэтэрынара з кароваю ды сям’ю са Смаленшчыны, таксама з кароваю. Забягаю ў Мажэйкаўскі, паўкілямэтра ад Скрыбава, спіртзавод ды, на ўсялякі выпадак, набіраю біклажку сьпірту.

Прапусціўшы цягнікі зь Менску й Ліды, наш цягнік са Скрыбава адыходзіў астатнім і мог трапіць у рукі чырвоных, што мы цяжка перажывалі. Едем па маршруту на Вільню. Вільня ўжо захоплена ворагам. Паварочваем на Варшаву. Не жадаючы ехаць у Нямецчыну, выладоўваемся, не даяжджаючы Варшавы, у Скрудзе. Наведваюся ў Беларускі Камітэт у Варшаве, там сустракаю былога аднакурсніка па БДзУ Плашчынскага. Аднойчы, вярнуўшыся з Варшавы, даведаўся, што савецкія партызаны, спаткаўшы Смаленца, пыталі, ці не нацдэм я й ці ня ўдзельнік Другога Ўсебеларускага Кангрэсу. Тагды-ж уначы перабіраемца ў Варшаву, адкуль немцы вязуць нас у Ліцманштат.

Уцякаем у пусты вагон іншага цягніка й трапляем у Петрыкаў, а потым у Чэнстахоў. Цягнік ідзе ў Чэхаславакію, куды і я хачу, але немцы адчাপілі наш вагон, і мы трапляем у лягер зь сем’ямі ўкраінскіх паліцаяў і цэлым статкам кароў. Жывецца вельмі добра, бо мяса й малочных прадуктаў дастаткова. Праз колькі месяцаў напраўляюць мяне на працу ў якасьці бухгалтара на ваенную фабрыку, а жонку – у „лофт-вафэ”. Зноў уцёкі. Непрыемнасьці з жандармэрыяй. Заступніцтва нейкай знатнай нацысткі, і мы – у Вене. Тут-жа і атаман Шгоўхань.

14 жніўня 1944 г. трапляем у лягер ШГрасгоф. Кругом калочы дрот і вартавыя. Пару глыткоў сьпірту, і я прапушчаны за вароты. Даведваюся ўнівэрсытэту, рэгіструюся як навуковец, атрымліваю прадуктовыя карткі, раблю закупы й варочаюся назад. Вартавы атрымлівае пару сьгарэт.

29 жніўня пераяжджаю ў Дзюрхгангслягер.

18 верасьня маю накіраваньне ў Грац на працу па славістыцы ва ўнівэрсытэце. Я рыхтуюся. Да мяне падышла якаясь славуцая на ўсю Польшчу гадалка й выгадала мне сьмерць падчас паездкі. Паездку адкладаю на суткі й застаюся жывы, бо цягнік быў ушчэнт разбамбардаваны ангельскай авіяцыяй.

Пераяжджаю ў іншы лягер, зь якога на дзень выпускаюць, каб самі шукалі сабе работы, але кормяць добра, і работы ніхто не шукае. Аднойчы зьявіліся эсэсаўцы, каб усіх нас арыштаваць і паслаць на фронт капаць акопы. За дзьверы нікога не выпускаюць. Чарка сьпірту

адчыніла мне дзверы. Зьяўляюся да беларускай арганізацыі, каб дапамаглі нам у нашай бядзе. Тэлефануюць. Адказваюць, што нічым дапамагчы ня могуць. Еду ў штаб казакаў. Тыя хутка акружаюць наш лагер, кольбамі вінтовак адчыняюць дзверы і ўсіх вызваляюць з-пад стражы.

12 кастрычніка 1944 г. я на прыватнай кватэры ў Швадорфе, Вена. Маючы дакумэнты школьнага інспэктара беларускіх школ на Беларусі, іду да дырэктара ваеннай фабрыкі з прапановаю адчыніць пры фабрыцы дзіцячую беларускую школу. За тыдзень было ўсё арганізавана, і школа пачала працаваць.

23 кастрычніка 1944 г. паведамляю ў Бэрлін БЦР.

25 кастрычніка 1944 г. атрымліваю з БЦР ад кіраўніка аддзелу прапаганды, прэсы й культуры Аўгена Калубовіча ўпаўнаважаньне для адчынення ў Вене беларускай пачатковай школы. Адчыняю яшчэ тры школы й прызначаю настаўнікамі паэта Алесь Салаўя, мастака Пятра Мірановіча й былую настаўніцу Радашкавіцкага павету Паплаўскую.

9 сьнежня 1944 г. школьны рэфэрэнт БЦР доктар А. Орс выслае мне другі дакумэнт.

Час ідзе, і насоўваецца з Югаславіі савецкае войска. Мінула 2 месяцы, а настаўніцкай зарплаты не атрымалі. Асінскі й Кіт зь Вены выехалі, а разам зь імі, пэўна, і настаўніцкая зарплата, а мы яе чакаем. У стане запіска, каб я прыняў іхныя справы. Раптам заскочыў зьвязны прэзыдэнта Астроўскага лейтэнант Анатоль Плескачэўскі. „Уцякайце, – прапануе, – хутка рускія зоймуць Вену”. – „Ня маем за што ехаць, чакаем на зарплату”. – „Вам выслана”. – „Не атрымалі”. – „Чакайце. Еду да прэзыдэнта. Заўтра вярнуся”. І, дзякуй яму, назаўтра мы атрымалі грошы.

Цягнікі перапоўнены. Трэба ўцякаць пешкі. Я, Алесь Салавей і нашы жонкі ўпрагліся ў каляску з нашымі рэчамі. Па дарозе заскочыў у канцэлярыю Нацыянальнай Нямецкай Рабочай партыі, бяру „маршбэфэль” з дазволам праезду з каляскаю на Аахэн, а адтуль – на далейшы праезд. Патрэбу запісу далейшага праезду я вытлумачыў таму, што, пакуль мы даедзем да Аахэну, там будзе ўжо варожае войска.

Дарога ў цэнтар Вены забіта хурманкамі. Дарога ўлева на поле свабодная. Жандары. Паказаў пропуск. Прапусьцілі, але папярэдзілі, што ў тым кірунку рухаецца рускае войска зь Югаславіі, і трэба сьпяшацца. Едзем усю ноч. Справа ад дарогі гараць аўстрыйскія сялібы, зьлева – канава й кустарнік. Назаўтра даведаліся, што амаль

поруч з намі, 200-300 мэтраў злева, рухалася савецкае войска. Карыстаючыся іхнаю перадышкаю, мы перасеклі дарогу й накіраваліся на Бадэн, мяркуючы папасыці на поўдзень да казакаў. Не ўдалося, і мы павярнулі на Пёльтэн, а потым на Рыд (Верхняя Аўстрыя). Спыняемся ў Кірхгайме. Амэрыканцы.

12 чэрвеня 1945 г. з дазволу амэрыканскай вайсковай улады арганізую Беларускі Камітэт Непаваротцаў і шмат каго ратую ад прымусовай высылкі на Радзіму або ад сьмерці. Зьвязваюся з кіраўніком Беларускага Камітэту ў Зальцбургу сп. Уладзімерам Гуцькам, дапамагаю ўкраінцам арганізаваць Украінскі Камітэт у Рыдзе, навязваю лучнасьць са старшынёй Беларускага Камітэту ў Лінцы пастарам Янам Пятроўскім, арганізую беларускую школку, хор, чытаю рэфэраты, пішу вершы й раман „Случчына ў вагні”.

1946 г. Канчаю 1-ую кваліфікацыю рамана, выдаю апрацаваны вершам казачны абразок „Рэпка”. Праводжу нацыянальную працу, як і раней.

1947 г. Выдаю апавяданьне „Случчакі”, у Рыдзе пры ІРО канчаю курсы й здаю экзамен на майстра па вырабу лялек, перапісваюся зь Лявонам Рыдлеўскім, былым случкім паўстанцам, ды пасылаю скаргу аж у Жэневу на апанаванае маскалямі лягернае кіраўніцтва за адмову запісаць у анкеце маю нацыянальнасьць – беларус. Адчыняю ў лягеры беларускую дзяцінную школу.

1948 г. Рыхтуюся да выезду ў Францыю.

23 травеня 1949 г. у лягеры „Жывэт”, на мяжы з Бэльгіяй.

2 ліпеня 1949 г. падпісваю кантракт на сельскагаспадарчыя працы ў мільянеркі – фармаркі Дуршон Івон у вёсцы Сантэны, правінцыі Сайн-Уаз. Кожнае нядзелі еду ў Парыж на беларускія сходкі. У хуткім часе мяне абіраюць на старшыню Беларускай сэкцыі Французскага Хрысьціянскага Саюзу, і я зноў уключаюся ў актыўную нацыянальную працу.

Быў прыняты ў сябры Рады БНР. Выконваю абавязкі першага сакратара Рады БНР, кіраўніка Французскай сэкцыі Рады, арганізую працу пры Сындыкаце з дапамогаю артыста Аўгена Кавалеўскага беларускі драматычны гурток, хор, гурток народных скокаў, дэклімацыі, уваходжу ў рэдкалегію часопісу „Баявая Ускалюсь”, чытаю рэфэраты, адкрываю беларускую школку.

1-га сакавіка 1951 г. пераяжджаю на працу да Профіта ў Вінант пар Жуар.

Пачынаюцца мае непаразуменьні з прэзыдэнтам БНР Абрамчыкам. Я, былы прыхільнік БАПЦ, радзіў Абрамчыку аднавіць яе, але не рабіць зь яе палітычнага прыдатку ягонага палітыканства. Дый палітычнай

эміграцыяй ён лічыў толькі чырвоных, а нашу эміграцыю лічыў калябарантамі, у той час як я лічыў усіх тых, хто вырваўся з чырвоных кіпцюроў ад сьмерці й трапіў за мяжу, палітычнымі эмігрантамі. Па сваіх паглядах ён быў „ружовы”. Не чырвоны (інтэрнацыянальны), а ружовы (нацыянальны камуніст), а я быў антыкамуніст, нацыянал-дэмакратычны анархіст, праціўнік усялякае дыктатуры.

У Парыжы я пазнаёміўся зь вельмі здольным студэнтам гістарычных навук Сарбонскага ўнівэрсытэту Янкам Філістовічам, кіраўніком беларускай моладзі.

1952 г. Працюю ў якасьці першага мэтрдатэля ў палацы буйнога мільянера Мэтэталя (Шато дэ Пэроз). Пішу апаবাদаньні й вершы.

1-га лютага 1953 г. залічаны ў склад сяброў Беларускага Вызвольнага Руху й прыпісаны да афіцэрскага корпусу. Пасада – культрэфэрэнт пры штабе БВР.

Рыхтуюся да эміграцыі ў Злучаныя Штаты Амэрыкі, працюю мэтрдатэлем, у вольны час пішу раман „Случчына ў вагні”.

Увесь час майго перабываньня ў Францыі супрацоўнічаю з часопісам „Моладзь”. Быў неафіцыйным рэдактарам газэты „За Волло”, але, пасья таго, як абрамчыкавая цэнзура не прапусьціла маіх артыкулаў „Лістапад” і „За незалежнасьць Беларусі”, я ад удзелу адмовіўся. Напісаны ў 1952 г. верш „Да згоды”, паслаў у бэнэраўскую й бэцэраўскую прэсу, але ні адна зь іх майго верша не надрукавала, тагды паслаў Хмары, і той надрукаваў. Прапанову Абрамчыку і Астроўскаму прыйсьці да паразуменьня ды спачатку чаргавацца прэзыдэнцтвам і віцэ-прэзыдэнцтвам, а свае Рады злучыць у адну Раду, якая з часам і абярэ сабе прэзыдэнта Рады, Абрамчык катэгарычна адкінуў.

Перад ад’ездам у ЗША мяне наведаў святар Фінкоўскі, ведамы мне яшчэ зь Беларусі, калі пад Менскам ірваліся бомбы, а ён адважна адкрываў цэрквы, правіў Богаслужбы ды масава хрысьціў дзяцей і дарослых.

1 сакавіка 1956 г. у Нью-Ёрку (ЗША). Ад беларусаў прыгожа сустрэла мяне юначка Галіна Ганчарэнка.

2-га сакавіка я ў Клевеландзе, дзе на мяне чакаў сябра Аўген Кахановіч. Ён вельмі дакладна азнаёміў з жыцьцём у Амэрыцы.

Уключаюся ў нацыянальную працу, выступаю на сходцы Аб’яднаньня Беларускіх Нацыянал-Дэмакратаў (АБНД), затым на сходцы аддзелу БАЗА. Еду ў Саўт Рывэр.

У Нью-Ёрку сустракаюся з М. Паньковым, І. Плашчынскім, Н. Мядзейкай і Паплаўскай.

Запрошаны старшынёй Нацыянальнай Беларускай Рады Мікалаем Дзямідавым, еду ў Чыкага, знаёмлюся з жонкай былога сакратара беларускага ўраду Варонкавай, са Змагаром-Чарапуком, зь якім моцна падружыўся, ды з другімі актывістамі старой эміграцыі. Выступаю па радыё. Лена Кузьміцкая й Валя Ламакава зачытваюць „Шляхі Беларускага Вызвольнага Змаганьня”, на сцэне Лена з Валяй танцуюць „Лявоніху”.

Запрошаны Хмараю ў Таронта на ўшанаваньне ўгодкаў Слуцкага паўстаньня, выступаю з успамінамі.

У Клевеландзе падтрымліваю сьвятара Крыга ў ягонай абароне праваслаўя ад вуніяцтва.

У 1962 г. выдаю зборнік вершаў „Да згоды”. Выступаю з рэфэратамі на сходах. Працую ў БВР.

У 1963 г. працую настаўнікам у беларускай суботняй школе. Пішу драматычныя п’ескі „25 Сакавік”, „Купала”, „Коляды” для арганізаванага знааю беларускаю сьпявачкаю Ірай Калядою драматычнага гуртка, а для школьнікаў – „Калядныя сьняжынкi”, „Школьныя хібы” й шэраг вершаў.

У 1965 г. выдаю кнігу „Вызвольныя Шляхі” й газэту „Незалежная Беларусь”.

У 1967 г. выдаю кніжку „Лесавікі”.

У 1973 г. працягваю выдаваць газэту „Незалежная Беларусь” і выдаю кніжку „Празэктар”. Падрыхтаваны да друку: „Па крывых каляінах” – апавяданьні, „Кветка шчасыця” – драматычныя творы, „Жыве Беларусь” – вершы, „Пад чаромхай” – вершы, „Край дзіваў, песьні й красы” – 1-ая квадра рамана „Случчына ў вагні”.

У 1978 г. пераяжджаю ў Флёрыду, купляю хагу, канчаю пісаць раман „Случчына ў вагні” ды працягваю нацыянальную працу, выступаю ў школах для іншанацыянальных студэнтаў з рэфэратамі пра Беларусь, выступаю ў Дзень Паняволеных Народаў, а таксама выкарыстаў радыё „Вольны Кабул” для прызыву беларускіх жаўнераў не знішчаць адважных афганскіх патрыётаў у іхнай барацьбе за вызваленьне Афганістану.

Пішу ў беларускія газэты „Беларускі Голас” і „Беларускі Час”, а таксама ў казацкія часопісы „Казачье Слово” й „Казачья Жизнь”.

Што да майго сямейнага жыцьця, то на Бацькаўшчыне я меў блізкіх прыяцелек, але афіцыйна жаніцца ня мог, каб не нараджаць іх на небясьпечныя спатканьні з НКВД. Жаніўся я падчас нямецкай акупацыі. Быў шчаслівы. Жонка Валя дапамагала мне ў нацыянальнай працы як на бацькаўшчыне, так і ў Аўстрыі, Францыі і ў ЗША, аж

пакуль у 1957 г. не адышла ад мяне. Празь які час я зноў пачаў выступаць з рэфэратамі, а для дапамогі, асабліва ў сьпевах па-беларуску, пачаў запрашаць студэнтак – японак, кітаянак, в’етнамак, мэксіканак, пэруанак, калумбіек, гватэмалак ды іншых з Паўдзённай Амэрыкі, якіх я навучаў пець па-беларуску за два тыдні. Выступы нашы карысталіся надзвычайным посьпехам. Асаблівым посьпехам адзначыўся выступ прыгожае маладое японкі, апранутай у народнае беларускае адзеньне, у ролі багіні Шчодры.

Цяпер маю клопат, каб выдаць мае падрыхтаваныя да друку творы.

26 красавіка 1984 году

Дарагі Янка Золак!

З твайго ліста даведаўся, што ты быў моцна хворы. Спачуваю, вельмі спачуваю. Цешуся, што ты паправіўся й прыступіў да творчай працы. Я таксама не зусім здаровы, маю цукрыцу, а зь ёю й розныя клопаты. Дзякую, што не забываеш. Як толькі я атрымаў твой ліст з просьбаю надаслаць мой жыцьцяпіс, я зараз-жа пачаў расшукваць сярод тысячы розных папераў (дакумэнты, атрыманыя падчас савецкага панаваньня, потым – нямецкай акупацыі, перабываньня ў Аўстрыі, Францыі й нарэшце – у ЗША. Гэта заняло шмат часу, але 22 чэрвеня я закончыў пісаць свой жыцьцяпіс і выслаў табе. Па атрыманьні – паведамі мне. Мушу дадаць, што ў жыцьцяпіс я, на вялікі жаль, забыў запісаць вельмі важную падзею, а менавіта:

7 студзеня 1972 г. я атрымаў амэрыканскае грамадзянства.

У школах, падчас вывучэньня ангельскай мовы, чытаў рэфэраты пра ўшанаваньне амэрыканцамі сваіх нацыянальных сьвятаў, пра жанчын ЗША, а таксама – пра Вызвольнае Змаганьне Беларускага Народу й Каханьне, якія ўвайшлі ў падрыхтаваны да друку збор твораў Аляксандра Яцэвіча.

У 1958 г. дырэктэра ўнівэрсытэту ў Індыяне запрасіла на працу навучаць ваенных расейскай мове, але ад выезду з Клевеленду я адмовіўся.

Некалькі слоў і пра мае інтымнае жыцьцё, пра мае сымпатыі, пачынаючы зь дзяцінства:

1917г. – Валя Квяткоўская, гімназістка Слуцкае жаночае гімназіі.
1918 г. – Стаська, уцякачка з Варшавы. 1919 г. – Саша Дубовік. 1920 г. – гімназістка Зіна. 1921 г. – Алеся Брулянка. 1923 г. – Луша Люцко. 1932 г. – Насыця Самусевіч. 1933 г. – Соня Шварц. 1934 г. – Дуся, курсантка па хіміі. 1939 г. – данская казачка ў Новачаркаску. 1940 г. – Эма Васілеўская. 1941 г. – Насыця Пыск. 1942 г. – Зіна Яблонская.

1943 г. – Ядзя Мазуркевіч. 1944 г. – Валя Кеда, настаўніца, зь якою ажаніўся і якая пакінула мяне ў 1957 г. у ЗША. 1962 г. – Казя з Заходняй Беларусі. 1963 г. – Кармэн, гішпанка. 1964 г. – Адэлаіда, кубінка. 1965 г. – Зулема, гандураска. 1966 г. – Эр іл Маз, турчанка; Гелена Сабляк, здольная маладая артыстка, харватка; Блянка Герэра, сальвадорка. 1967 г. – Ван Джу Парк, карэянка. 1968 г. – Надзея, лебанонка; Дзіна Альбарноз, пэруанка; Жозэфіна, гватэмалка; Той Сатайтгам, тайланка. 1969 г. – Марыя Мэнэндэя, гватэмалка. 1970 г. – Маргарыта Марквіна Рохо, мэксыканка. 1971 г. – Рай Сэрда, нікарагуанка. 1972г. – Набока Кунімац, японка; Ганасана Ясуко, японка. 1973 г. – Адэлаіда дэ ля Пуэрто, кубінка. 1974 г. – Мірыам Рывэра, пуэртарыканка; Шын, карэянка. 1975 г. – Шарон Ковэр, амэрыканка; Янг Пун, карэянка. 1976 г. – Амэлія Мэлэндэз, гандураска, другая жонка. 1982 – Юстына, філіпінка. Вось тыя, якія падчас мае апатыі да жыцьця ўздымалі мой настрой і ўлівалі натхненьне да далейшай творчай працы.

Твой Алесь Змагар

20 сакавіка 1986 году

Віншую зь векапомным днём 25-га Сакавіка ды жадаю здароўя й вытрываласьці ў далейшай працы для добра Беларускаму народу<...>.

Наконт жаніцьбы, думаю, што трэба. Тагды й нацыянальная праца пойдзе спарней. Цяпер-жа, калі я што-небудзь цікавае й напішу, то пад уплывам якое-небудзь каханкі (гёрл-фрэнд), якія наведваюць мяне й надаюць натхненьня. Бязь іх-жа няма ахвоты ня толькі пісаць, але й жыць.

Ведзьмы я не спаткаю, бо яны адразу адпадаюць ад мяне. Чалавек я цьвёрды, і кіраваць мною каму-небудзь немагчыма. Кожную параду або прапанову ці то жонкі, ці каго іншага я спакойна выслухоўваю, дзякую, але выконваю толькі тагды, калі яна падпадае пад мае думкі. Супярэчыць-жа мне зь першага дня нікая жонка ня будзе, аб чым яна будзе ведаць яшчэ да прыходу ў маю хату... Што рабіць і як рабіць я ўкажу адразу, і не я павінен жыць зь ёю, а яна са мною. Так што я жанімства не баюся, а трэба прысьпешыць, бо хутка надыздзе й старасьць. Як-нікак маю 83 гады й на фізычнай працы ў агародзе пачынаю адчуваць, што слабею. Дый кіраўніцтва БВР хачу перадаць камусь другому, прычым ахвіцэру з рангам не ніжэй капітана, які знаёмы з выведам і контр-выведам.

Трымайся.

Твой Алесь

Аўтабіяграфія⁴³⁷

Кожны чалавек, які родзіцца, не выбірае сабе ні бацькоў, ні месца нарадзінаў. Мне пашчаслівіла нарадзіцца ў славутай вёсцы Лоска Валожынскага раёну, вёсцы Сымона Буднага⁴³⁸. Бацька мой Рыгор, таксама як мой дзед Марка і ягоны бацька й дзед, нарадзіліся ў Лоску. Дзед мой Марка быў селянінам і будаўляным кантрактарам, а мой бацька ў вольныя зімовыя дні, калі дзеці былі ўжо вольныя ад абавязкаў пасьвіць сьвіней, цялят, кароў, вучыў дзяцей „граматы”, гэта: азбукі, чытаць, пісаць, рахаваць – і, як вясковы пастыр, за сваю працу па чарзе абедаў у кожнай хаце, дзе былі ягоныя вучні. Сколькі вучняў, столькі абедаў. Рахунак просты. Пазьней у жыцці пры спатканьні з каторым із іх казаў: „Гэта мой студэнт”.

Яшчэ малым дзіцём бацькі забралі мяне із сабой у Залесьсе, дзе я прыдбаў сабе братаў і сястрычку, калегаў, зь якімі праходзіла маё шчаслівае дзяцінства над Вяльлёй⁴³⁹. Нашы беларускія землі, паводле Вярсальскага трактату, перайшлі ў 1920 г. да Польшчы. Я пачаў ужо хадзіць у школу, якая напачатку была беларускай, а пазьней – польска-беларускай. Навучыўся чытаць па-польску. Тут адзін зь „дзядзькоў”, сабраўшыхся ў хаце майго бацькі, выняў новавыданую польскую манэту й кажа: „На, Валодзя, прачытай, што тут напісана”. Я чытаю: Rzeczpospolita polska. „Ха, ха, ха, – расьсьмяяліся дзядзькі. – Рэч пад спадніцай польскай”. Такую ацэнку мела Польшча ў беларускіх сялян. „Гэтыя пшэкі”, – маўляў мой бацька.

Пазьней у гэтых „пшэкаў” і ў „рэчы-пад-спадніцай” прыйшлося мне вучыцца ў Варшаве, служыць у войску ў афіцэрскай школе ў

⁴³⁶ Уладзімер Брылеўскі (1917) – грамадзкі, палітычны й царкоўны дзеяч. Аўтар шматлікіх артыкулаў у беларускім і польскім друку.

⁴³⁷ Друкуецца паводле рукапісу, які захоўваецца ў архіве БНІМа (Нью-Ёрк). Напісана ў 1995 г.

⁴³⁸ Гл. артыкул Ул. Брылеўскага пад псеўданімам Васіль Лоскаўскі. „Лоска і ягоная мінуўшчына”. „Беларус”, №262, 1979.

⁴³⁹ Гл. артыкул Ул. Брылеўскага „Чым славіцца Залесьсе”. „Беларус”, №246, 1979.

Дэблінэ, адбываць практыку ў Сельскагаспадарчым Інстытуце ў Пулавах. Атрымаў працу не па спецыяльнасці, а ў дырэкцыі жалезных дарог у Вільні, з умовамі, якія мяне вабілі: сама Вільня, а пасыля, акрамя зарплаты, дадатковыя выгоды – 12 дармовых білетаў на праезд чыгункай па ўсёй Польшчы.

У 1935 годзе, калі мне было толькі 18 гадоў, польскі паважны часопіс „Wshód-Orient” змясціў мой першы кароткі артыкул пра Якуба Коласа й пераклад на польскую мову ягоных „Думак у дарозе”.

„Вызваленне” Заходняй Беларусі ў 1939 г. застала мяне ў Вільні, якая „шчодрай” рукой Сталіна была перададзеная Ліцьве. Трэба было „вяртацца” на Беларусь. Тут, як сын „служителя культа” (бацька быў дзякам у Сьв. Пакроўскай царкве ў Залесьці), працаваў ціха-моўчкі то ў Зямельным адзеле як аграном, то ў „БелторгплодовоЭтресте” у Маладэчне. Да 1939г. савецкая прапаганда ў Заходняй Беларусі мела вялікае поле й сабірала вялікае жніво. З прыходам Саветаў міт пра шчаслівае жыццё „пад сонцам сталінскай канстытуцыі” пырснуў, як мыльная бурбалка.

Новае панявольенне немцамі ў 1941 г. лічылі збаўленьнем. Каму доля Беларусі й беларусаў не была абыякавай, кінуліся да змаганьня з палякамі, савецкімі партызанамі, польскай Арміяй Краёвай, каб абараняць правы свайго народу на сваёй зямлі, арганізоўваць школы для дзяцей у меру тых магчымасцяў. Будучы ў віры ўсіх гэтых падзеяў, я раздзяліў долю вязняў у Вялейцы ў канцы 1943 году. Лягчэй было сядзець, бо ў той самай камэры сядзелі: Аляксандар Калодка (пазней вязень Асьвенціму; памёр у Аўстраліі), Родзевіч – начальнік Вялейскага раёну (знішчаны ў турме), Галяк (выпушчаны стараньнямі сына). Замест расстрэлу я атрымаў вываз у Нямеччыну (разам з жонкай, калі-б яна зажадала). Зь вялікага ваеннага транспарту нам удалося ўцячы ў Фаніпалі, 25 км ад Менску. Мусілі ўцякаць з дому таксама, бо лясы кішэлі партызанамі ўсякай масьці. Чалавек пачаў баяцца ўсіх, асабліва жывучы на „зайчыных правах”. Часопіс на беларускай мове „Новы Шлях” у Рызе (Латвія) патрабаваў карэктара, і я быў ім удзячны за той для мяне з жонкай прытулак. Тут я пазнаёміўся зь беларусамі: Канстанцінам Езавітавым, Уладзімерам Сядурам, сям’ёй Алеся Салаўя (Радзюк-Кадняк), Масальскім (Сокал), Міколам Дзямідавым, бацькам Міколы Сіцько.⁴⁴⁰

⁴⁴⁰ Гл.: Незабыўны дзень у маім жыцці. „Беларус” №242, 1977; На ўгодкі сьмерці Алеся Салаўя. „Беларус” №263, 1979.

У канцы 1944 г. немцы выселілі з Курляндзі (Латвія) амаль усё насельніцтва, у тым ліку й нас. Пад бамбардыроўку савецкіх самалётаў у порце Лібава мы адплылі па Балтыцкім моры. У Гдыні (Польшча) нас віталі ангельскія бомбы, а ўжо ў Нямеччыне кожны дзень і ноч лупілі амэрыканскія. У траўні 1945 г. дачакаліся сапраўднага вызваленьня й канца Другой сусьветнай вайны.

І што-ж?

Беларусь – акрываўленая, разьбітая, зруйнаваная, зтэрарызаваная новымі арыштамі, расстрэламі, шыбеніцамі, вывазамі ў Сібір („Сибір введь тоже русская земля”). Мы на Захадзе апынуліся бяз бацькаўшчыны, бяз дому, краіны, без сям’і й родных, бяз месца, якое можна было-б назваць сваім. Гняздо ў Залесьі раскінутае. Старога бацьку забралі ў канцлягер. Аднаго брата забілі партызаны, другі апынуўся ў Англіі. Сястру выгналі з хаты „на волю лёсу”. У Нямеччыне мы – „аўслэндэры” (чужынцы). За табой ганяюцца савецкія агенты, каб цябе схапіць і забраць „на родину”. Лягеры ДП (перамешчаных асобаў) акружаныя амэрыканскімі ці ангельскімі войскамі (залежыць ад зоны), каб савецкія „чорныя вораны” свабодна не маглі вылаўліваць няшчасных людзей, якія ня хочуць ехаць у савецкі „рай”. Адно сховішча было ў польскіх лягерах, дзе людзі, скажам, з-пад Тулы, запісваліся палякамі, каб ратаваць жыцьцё. Заходняму сьвету (Англіі, Амэрыцы) не патрэбна была гэтая маса людзей, якім не было куды дзявацца. Трэба было ствараць немагчымыя ўмовы да жыцьця, каб людзі ўсё-ж выяжджалі. Мы з жонкай усё-ж вытрымалі 5 гадоў гэтай мізэры. У лягеры Зэедорф удалося арганізаваць гадзіну ў дзень беларусаведы й беларускай мовы ва Ўкраінскай лягернай школе. Пазьней, у 1947 г., ва ўкраінскім лягеры „Лысенко” ў Ганновэры, дзе была большая калёнія беларусаў, зь Міхалам А. Завістовічам і Віктарам Літаровічам арганізуем беларускую школу, а вучняў хапае на 4 клясы. Амаль 80 дзяцей.

У 1949 г. (вось ужо мінула ад таго 46 гадоў), дзякуючы афідавіту ад цёткі маёй жонкі (Асташонак), выяжджаем із старой, змучанай вайной Эўропы ў Новы Сьвет, у Нью-Ёрк, дзе жыве цётка, у новае жыцьцё і... няведамае будучае. Беларусь яшчэ далей асталася за намі, да яе на працягу ўсіх гадоў варочаліся толькі ў думках і снах. Пазьней наладзілася перапіска „празь дзясятныя рукі”. Толькі ў 1969 і 1978 гг. жонка змагла спаткацца з роднымі ў Польшчы⁴⁴¹.

⁴⁴¹ Гл.: Турыстка. Мае ўражанні з падарожжа ў Польшчу. „Беларусь”, №256-260, 1978.

Прыехаўшы ў Амэрыку ў чэрвені месяцы, мы ўжо ў ліпені пачалі высыліць ашурансы на прыезд у Амэрыку тым, хто яшчэ астаўся ў лягерох ДП у Нямецчыне. І так, на сваю адказнасць, сьцягнулі ў Саўт Рывэр, Нью Джэрсі, 10 сем'яў, у тым ліку сем'і Завістовічаў, Літаровічаў, Гайшуноў, Касьцюкоў, Камянковых, Варанцовых ды іншых, якія сталі падставай найбольшай беларускай калені ў ЗША, а таксама моцным кулаком у арганізацыі парафіі й пабудове царквы.

Кожны з нас прыехаў сюды бяз мовы, прафэсіі ці фінансавых рэсурсаў. Шчасьцем было атрымаць хоць якую працу, хоць за якую плату. Я напачатку працаваў у садзе за 65 цэнтаў у гадзіну, жонка – на швэйнай фабрыцы за 60 цэнтаў. За работай не было часу сумаваць па Бацькаўшчыне. Эмігрант – гэта гной, на працы якога расьце Амэрыка й нажываюцца адзінкі. Эмігранты сваёй цяжкой працай будуць дарогу для амэрыканскага „сукцэсу” (посыпеху) і – свайго ўласнага. Кожны з нас асягнуў тут „амэрыкэн дрым” (мрою амэрыканца). Кожны мае дом, самаход (2 або 3), рахунак у банку, плацім падаткі, і гэта – наша заслуга перад Амэрыкай, чаго вельмі часта не здабывалі амэрыканцы, тут роджаныя з пакаленьня ў пакаленьне. Усе жывуць у крэдыт, вышэй сваіх магчымасьцяў.

Празь Беларусь вякамі каціліся хвалі войнаў. Паганілі нашыя скарбы, руйнавалі нашу культуру. Але 75 гадоў камунізму нашу душы „вынеслі на зьдзек”. Наше вуха й сэрца раніць расейшчына ў мове нашых „культур-трэгераў”. Згубім мову – згубім саміх сябе. Ніхто нас ратаваць ня будзе, паколькі мы самі „ў чужацкую скуру лезем жыўцом”.

У Саўт Рывэры быў добры хор пад кіраўніцтвам Сэлях-Качанскага. Давалі канцэрты для старой і новай эміграцыі ў ваколіцы. Мая жонка дэклімавала вершы Янкі Купалы „Брату на чужыне”, „Цару неба й зямлі”, „Паўстань з народу нашага, прарок”. Плакалі ўсе, „старыя” й „новыя”. Сягоньня прыходзіцца плакаць над доляй Беларусі, якая, быццам незалежная, адкідае нават сваю гістарычную эмблему – сьцяг, бо так хочацца здраднікам Бацькаўшчыны. Адзін жах! Хто й што можа выратаваць наш народ, калі ён сам сябе топча!

„...нарадзіцца з сэрцам, мабыць, давялося,

А цяпер паслухаў – дык яго няма...”

У 1994 годзе, 16 жніўня, адсвяткаваў свае 77-я ўгодкі нарадзінаў, а 11 верасня.. памёр. Інфаркт! Дзякуючы жонцы і „амбулянсу” (хуткай дапамозе) вярнулі мяне да жыцьця. Прайшоў паважную апэрацыю на сэрцы. Пры гэтым атрымаў строк (інсулт), у выніку страціў зрок.

Гэты нарыс майго жыцця напісала пад дыктоўку мая жонка Лёнгіна, сяброўка майго жыцця й частка маёй Беларусі. Дзякуючы яе дальназоркасці, прадпрымальнасці й працавітасці, мы пераехалі з Саўт Рывэру ў Флярыду, дзе былі створаныя для мяне ўмовы быць не „прыхільнікам беларушчыны”, а яе абаронцам на ламах беларускай і польскай прэсы. „Інфармаваў сьвет”, – як казаў пра мяне др. Станіслаў Станкевіч.

КАМУНІКАТ.ORG

Маё паходжаньне⁴⁴³

Я, Юры Попка, нарадзіўся дня 7.10.1912 году на хутары Высокі Груд, воласьці Гарадзечнянскай, на Пружаншчыне, ад бацькоў Сымона й Ганны Попка. Дзявочае прозьвішча мацеры – Іванюковіч.

Мой дзед па бацьку называўся Хведар Попка, паходзіў зь вёскі Брады, дзе радзіўся й мой бацька.

Мой бацька зь дзьвюма сёстрамі яшчэ малымі дзецьмі засталіся сіротамі – памерла маці. Дзед мой ажаніўся з другой, але ўжо тады, калі пераехаў у Высокі Груд. Ад другой жонкі, майго бацькі мачахі, дзед меў яшчэ шэсьць дзяцей: чатыры дачкі й два сыны. Агулам сям’я складалася з шасьці дзяцей ад другой жонкі і ад першае тры, разам дзевяць дзяцей, двух бацькоў, дык разам аж адзінаццаць чалавек сям’і.

Дзед вёў гаспадарку і адначасна займаўся паляваньнем у Пушчы Белавескай, якая гранічыла зь вёскай Брады. Каля Брадоў працякала рака Лясная, па якой вясной сплаўлялі вялікія масы дрэва.

Абставіны жыцьця падзейнічалі на натуру майго дзеда – ён быў цвёрды характарам, што задумаў, тое зрабіў, і заўсёды зь вялікім размахам.

Як толькі скончылася паншчына й было дазволена сялянам купляць зямлю, дзед мой адразу пачаў скупліваць палоскі ня толькі ў Брадох, але й за Брадамі. Дапамагалі яму ў гэтым грошы – золата, якога меў дастаткова. Варта зрабіць тут паясьненьне, скуль ён іх узяў.

У 1812 годзе, як Напалеон ішоў на Маскву, каля Паддубнога адбылася бойка паміж францускай арміяй і рускімі казацкімі

⁴⁴²Юры Жывіца (1912-1992) – пісьменьнік, грамадзкі дзеяч, заснавальнік Беларускага музэю ў Нямеччыне.

⁴⁴³Друкуецца паводле рукапісу, які захоўваецца ў архіве БНІМа (Нью-Ёрк). Рукапіс мае падзаглавак: Нямеччына, Віндсбэрг – Пірмазэн, 1954 г.

адзеламаі, дзе й да сёння стаіць памятник. Вось-жа зараз пасля бойкі дзядзька майго дзеда пайшоў на пабаявіска й там знайшоў каня, які пасвьёўся ў балоце. Гэта быў французкі конь. Ён забраў яго й прывёў дамоў. На каню было сядло, а каля сядла каса з грашмыма й золатам. Гэтыя грошы праляжалі ў дзядзькі дзедавага пад печкаю болей пяцідзсяці гадоў, прыблізна да 1867 г. Ці дзядзька аддаў гэтыя грошы дзеду, ці яны былі як пасьмяротныя спадкі, гэтага ня ведаю.

Маючы золата, маючы даходы з паляваньня ды з гаспадаркі, дзед мой мог пазволіць сабе на закупы зямлі. Пасля пачаў купленья палоскі прадаваць, а купляць зямлю на Высокім Грудзе.

Высокі Груд – гэта востраў сярод балота, якіхсьці 60 дзсяцін. Найбліжэйшая лучнасьць праз балота была каля адной вярсты да двара Роўнае.

У той час, як дзед купляў на супалку Высокі Груд, там пераважна рос дубовы лес, толькі малы кусок абрабляўся дваром (Роўнае).

Гэты кусок быў на найвышшым месцы й да сённяшняга дня называецца Старополіца. У той час не было яшчэ грэблі, і на Высокі Груд абрабляць Старополіцу езьдзілі на валах па Старой грэблі, па якой маглі прайсьці толькі валы, бо была загачана толькі малою колькасьцю лазы. Побач грэблі быў канал, па якім езьдзілі чаўном. Зімой, як замярзала балота, перавозілі жыта ці авёс у двор.

Закупіць цэлы Высокі Груд дзед мог сам, але ён баяўся, бо лес, які тады яшчэ рос, трымаў сырасьць, і быў сумніў, ці зямля будзе надавацца пад ральлю. Дзед не хацеў рызыкаваць. Ён набраў сабе супольнікаў, здаецца, яшчэ чатыры чалавекі. Сам купіў, здаецца, дваццаць дзсяцін. Выбраў сабе месца, зь якога найбліжэй было з балота да двара. За свае грошы закупіў паласу зямлі – балота на грэблю, дзсяць дзсяцін лесу, які рос на балоце, і ўвесь угаціў у балота, але грэблю зрабіў, што можна было па ёй ехаць коньмі.

Каб пазбыцца суседзяў, ён не дазволіў ім езьдзіць грэбляй. Суседзі былі змушаны прадаць яму сваю зямлю. Ён хоць і змусіў іх прадаць такім чынам, але заплаціў добра за зямлю, так што яны змаглі купіць сабе таксама добрыя кавалкі зямлі й нават хутары.

Дзед ад таго часу стаўся гаспадаром якіх 100 дзсяцін. Праз балота не даходзілі суседзі, і ён чуўся, як у собскай дзяржаве.

Мой бацька падрос і ажаніўся, за пасаг пабудаваў велізарную хату, у якой жылі ўсе, ды гаспадарыў, працаваў з работнікамі, а дзед займаўся паляваньнем, разьяжджаў, гандляваў ды залагоджваў іншыя справы.

Варта зазначыць, што дзед быў вельмі хітры, разумны чалавек. Ён быў заўсёдным дарадчыкам у пана ня толькі, як гаспадарку весці, але і як весці іншыя справы. Разьяжджаў з панамі па таргах, калі прадаваліся маёнткі. За гэта паны добра яму плацілі, вазілі брычкамі.

Ясна, дзед меў і сваю брычку. Меў найпрыгажэйшыя коні ў той час на Пружаншчыне. Ён быў першым чалавекам, які стаў прадаваць сыры й масла на рынку ў Пружане.

Але дасягнутым дзед мой не задавальняўся. Ён шукаў заўсёды нешта новае. У самой Пружане купіў цагельню ў канцы Забродзкай вуліцы. Ад вёскі Жабін аж да вёскі Харкі купіў рэчку на якіх пяць кілёметраў ды хацеў пабудаваць каля Харкоў на гасьцінцы вадзяны млын. Аднак вайна перашкодзіла ягоным плянам.

З жалем пакідаў дзед, як і ўся сям'я, родны свой хутар, калі трэба было выяжджаць у Расею ў часе Першае сусветнае вайны.

На хутары засталася ўсё багацьце: жывёла, коні, авечкі, сьвінні, вялікі дом, дзьве клуні з драўлянаю малатарняю, дзьве аборы, два сьвірны.

У Баранавічах захварэла мая сястра Марылька й цётка Вера на тыфус. Сястра там-жа й памерла. Цётка Вера памерла на Ўкраіне.

Мае бацькі аддзяліліся ад сваіх бацькоў, і мы ў вёсцы Кадніцы Харкаўскай губэрні жылі асобна. Пасьля пераехалі ў вёску Мняхкаўку. Усё гэта было недалёка разьезду Рэпкі.

Апрача мяне, было яшчэ ў жывых тры сястры – Антаніна, Юля й Серафіма. Я быў наймалодшым, пятым дзіцём. Наша сям'я была зь сямі чалавек.

З Украіны, каб ня йсці ў армію, бацька паехаў у Мурманск на пабудову порту. Мы з мацераю й сёстрамі засталіся самі. Жылося нам там на паўбяды. Як у казках, я бачыў сваю хату й слухаў пра Высокі Груд, дзе „многа ваўкоў”, як гаварыла мне маці.

Але трэба вярнуцца да бацькоў мае мацеры.

Якаў Іванюковіч – гэта бацька мае мацеры, а мой дзед. Бацькі мацерыны паходзілі зь вёскі Мартынюкі, каля Каменца Літоўскага. Таксама вельмі зраньня, як кончылася паншчына, пакінулі сваю вёску й пераехалі на Прылуччыну нашае воласьці, дзе купілі зямлю. Аднак доўга там не жылі, бо, як толькі падрасьлі дзеці, набралі на сіле, мой дзед па мацеры купіў двор, усяго 220 дзесяцін зямлі з палацам, каля вёскі Свацьбічы, які й называўся гэтым-жа імем, пятнаццаць вёрст ад Бярозы Картускай па шашы на Кобрын. Перад самай вайной старгаваў дзед Якаў вялікі маёнтак каля Высока-Літоўска, на 1200 дзесяцін зямлі, з суконнай фабрыкай, але вайна не дазволіла здзейсьніць

задуманья пляны. Выехаў у Расею й там памёр з бабулькай, сваёй жонкай. Разам пахаванья.

Мая маці мела яшчэ тры сястры й чатыры браты.

Іваноківчы вызначаліся сваёй працавітасьцю, чэснасьцю, музыкальнасьцю й дабротой сэрца, мелі больш спакойны характар. Дзед быў добры гаспадар. Кіраваў і суседнім дваром. Кожны дзень вазілі яго брычкаю на поле.

Попкі вызначаліся таксама працавітасьцю, чэснасьцю, ваяўнічасьцю, хоць у агульным былі таксама спакойныя, а былі помсьлівыя тады, калі нехта дакучаў.

Якаў Іванюковіч у вышытай кашулі й пасталах хадзіў па сваім палацы, аднак карыстаўся, як мой дзед Хведар Попка, вялікай пашанай ня толькі сярод акружаючых сялян, але сярод начальства, бо, апрача таго, што дзяды былі багатыя й чэсныя, яны былі адначасна й разумныя.

Дзяды адышлі ў небыцьцё, а засталіся толькі нашчадкі.

Дзед па бацьку вярнуўся зь бежанцаў са сваёй сям'ёй. Памёр у сваёй хаце. Пахаваны на магільніку каля царквы ў Гарадэчні. Што сталася зь ягонай жонкаю – ня ведаю, бо вайна й маё выгнаньне прарвала ўсякую лучнасьць.

Першым вярнуўся на Высокі Груд мой бацька зь сёстрамі Антанінай і Серафімай. Мы з маці й сястрой Юляй засталіся яшчэ на Ўкраіне. Бацька застаў наш хутар амаль што зруйнаваным. На ім сядзеў наш колішні парабак Даніла Кавальчук з Жабіна і абрабляў кавалкамі поле. Поле зарасло лесам, маладняком, які пасья трэба было карчаваць. Аднае аборы сыцены заўсім разабраныя, і немцы дэлямі вылажылі кладкі на грэблі, якія праляжалі да маіх апошніх дзён у родным хутары. Іншая абора была часткова разабраная. Клуні, сьвірны, сьвінюшнік, каменны склеп, як і хата, засталіся цэлымі.

У хуткім часе, як вярнуўся дзед са сваёй сям'ёй, мой бацька пабудаваў сабе новую хату з паўдэляў, забраў сьвіран і клуню ды перасяліўся на новую ўсадзьбу. На новай усадзьбе пабудавалі мы яшчэ раз новую хату, а са старой зрабілі хлёў, пабудавалі два скляпы, у якіх складаліся пасья сыры. Была пабудаваная новая маленькая сыраварня. Засаджаны быў садочак, высаджана бацькам дубовая алейка на паўночным баку двара, мной засаджана алейка ліпавая каля дарогі, якая з дарогі вяла на наш двор. Калі сёння прыпамінаю наш двор, які, як у вяночку, так сярод зелены быў, сярод бярозак і дубоў, ліпаў, дык сьлёзы коцяцца мімаволі... Там было столькі ўложана працы! Там прайшлі маладыя гады! Там адчуў сямейнае шчасьце! Там

была радасьць! Там усё засталася, там і цяпер мае думкі й сэрца, хоць я тут, на чужыне!

Высокі Груд быў падзелены на тры часткі. Мы дасталі сярэдняю.

Дядзька Хведар ажаніўся зь Серафімай ШЫшко, меў трох дзяцей і пасяліўся на Старополіцы. Жонка й сын хутка памерлі. Засталіся дачкі Тамара і Іля.

Дзядзька Валодзя таксама ажаніўся. Меў болей дзяцей. Ён застаўся на старым месцы, у хаце, якая куплена была на пасаг маёй мацеры. Пры ім жыла бабулька. Быў музыкант-аматар, граў на скрыпцы, балалайцы, гітары.

Цётка Маруся выйшла замуж яшчэ перад вайной за настаўніка ў Яловай – Лукевіча, іх вывезлі Саветы зь сям’ёй у 1941 г. Старшы іхны сын ажаніўся, малодшы, Валянтын, памёр. Ён загарэўся беларускай ідэяй, пачаў пісаць вершы, але сьмерць абарвала жьцьцё й гарэньне. Перад сьмерцю ўспамінаў усьцяж мяне, што я яго добра даглядаў. Шкада мне яго, ня толькі як далёкага дваюраднанага брата, але як маладога, запальчывага Беларуса, і хто ведае, мо’ й добрага паэта. На вялікі жаль, ягонныя вершы не засталіся ў памяці.

Цётка Насыця, мая хросная маці, выйшла замуж за Другака на Прылуччыну-Сэксэвончыцы, тут-жа, на граніцу Пружаншчыны, у Кобрыншчыну. Была бязьдэтай.

Цётка Надзя памерла ад сухотаў. Яна вучылася на настаўніцу. Добра малявала.

Сям’я Іванюковічаў распалася гэтак.

Дачкі павыходзілі замуж. Адна, Яўдоля, выйшла замуж у Камяніцу, хутар каля Шанёў у Пружанчыне, за Дземянюка Канстанціна. Мела трое дзяцей: два сыны й дачку. Старшы сын Валодзя быў арыштаваны Саветамі й вывезены на Далёкі Ўсход. Быццам ідучы назад з-пад Менску, куды быў перавезены, папаў у нямецкі палон і там памёр. Яго прадаў Зубка, вэтэрынар, які хадзіў да сястры Веры, але Валодзя быў супраць яго, дык той у помсьце сказаў, што Валодзя меў заржаўленае ружжо, а гэтага толькі й трэба было НКВД у 1940 г. Вера выйшла замуж за Усіка ў Пружану, але пакінула яго, бо той меў яшчэ іншыя каханкі. Паўторна выйшла за Петрыка ў Шані. Віталі, наймалодшы сын, ажаніўся з Валяю Люсьцібэр з Шакуноў, быў на вайне й страціў нагу. Быў у нямецкім палоне з часу польска-нямецкай вайны.

Цётка па мацеры, Юля, выйшла замуж за Тройчука пад Кобрын на Плянту. Тройчук меў 80 гектараў зямлі. Меў дзьве дачкі, якія павыходзілі за братоў Паўзуноў у Стрыгаве. Тройчук быў два разы

багатшы за Дземянюка, а чатыры разы за нас, бо мы мелі ў апошні час толькі 40 дзесяцін з балотам. Перад вайной пабудоваў Тройчук трэці па мадэрнасьці ў Польшчы млын каля Кобрына на суполку зь дзядзькам Паўлам Іванюковічам.

Двор Свацьбічы быў падзелены між дзядзькамі – Паўлам, Сьцяпанам й Аляксандрам. Чацьвёрты дзядзька застаўся ў Расеі. Ён страціў руку на вайне. Паславіўся тым, што ўратаваў у часе рэвалюцыі цэлы атрад. Ён застаўся з кулямётам сам у лесе, перабягаў зь месца на месца і абстрэльваў ворагаў, а вораг–бальшавік думаў, што іх там многа. Трымаў фронт да тае пары, пакуль ня быў паранены ў руку.

Дзядзькі Іванюковічы вызначаліся вялікай сілай, былі вельмі рослыя й двух зь іх былі ў ахране цара афіцэрамі.

Дзядзька Сьцяпан ажаніўся з Казловай дачкой з Шанёў. Меў ад яе дзьве дачкі й чатыры сыны. Жонка памерла, і ён ажаніўся з другою. Меў ад яе яшчэ аднаго сына.

Сын Алёша выехаў у Канаду, і да сёньняшняга дня там.

Валодзя ажаніўся, разьвёўся й зноў ажаніўся. Развод зь першай жонкай так падзейнічаў на яго, што ён захварэў на падучку. Другі раз ажаніўся з зусім непрыкметнай жанчынай зь дзіцём. Памёр у часе савецкай акупацыі.

Яша выехаў зь сястрой Аняй у Варшаву, і там яны засталіся.

Аня была выйшла замуж за паляка Пясецкага ў час першай вайны й доўгі час пражывала ў Харбіне, але здароўе не дазволіла ёй там жыць. Мела слабое сэрца.

Оля выйшла замуж за паляка. Жыла ў Ловіч.

Якая доля спаткала іншых, цяпер ня ведаю.

Дзядзька Антось быў жанаты. Меў трое дзяцей. Якая іхная доля, ня ведаю. Сам ён загінуў у трансмііі ў сваім млыне ў Свацьбічах, які быў пабудоваў разам з дзядзькам Паўлам.

Дзядзька Павел ажаніўся са сваёй служанкай, але пасья разьвёўся зь ёю, бо была бязьдетная. Паўторна ажаніўся з Устынай, разводкай з суседняга двара.

Цётка Аляксандра выйшла замуж у Красналескі. Доўгі час жыла шчасьліва, але із-за бязьдетнасьці разьвялася з мужам.

А цяпер вярнуся да нашае сям’і.

Найстаршая мая сястра Антаніна выйшла замуж за Навума Корнача на Канаршчыну. Мела двое дзяцей – Ліду й Слаўку. Жыла шчасьліва. Што прынесла вайна – не магу цяпер сказаць.

Сястра Юля выйшла замуж за Аляксандра Дробата. Мела двое дзяцей – Вітольда й Лёніка. З Трусавіцы пераехала ў Свацьбічы на хутар, які купілі ад дзядзькі Паўла. Якая спаткала іх доля пры паноўнай бальшавіцкай акупацыі, таксама цяпер ня ведаю.

Сястра Сіма выйшла замуж, але за каго, цяпер не магу сказаць, бо дайшлі весткі вельмі скупя.

Я сам быў жанаты й меў дочачку Рагнедку. Доўгае маё прабываньне ў санаторыі было галоўнаю прычынаю, што сям’я мая распалася – я разведзены. Памаглі ў маім няшчасці Міхал Тулейка, Л. К. і Іван Чыжык, якія пхнулі маю былую жонку ў распушту.

Фальшывымі сьведкамі на судзе былі: расеец са сваёй пасьветкай Сінявін зь Бібэрэху, і Юхніўская Аляксандра – украінка.

Гэтых, вышэй успомненых, калі толькі будзе мне магчымасьць, паб’ю – не із-за мяне, але із-за Рагнедчынага шчасьця, якой разьбілі жыцьцё і ўлілі раз назаўсёды атруту ў яе душу.

Вучыць мяне бацька не захачеў, бо заўсёды гаварыў: „Калі чалавек разумны, то й без навукі-школы будзе разумны, а калі чалавек дурны, дык і школа не паможа”. Мая маці прыводзіла мне ў прыклад свайго бацьку, а таксама й свайго сьвёкра, як яны маглі ў жыцьці й бяз школы добра й чэсна кіравацца ў жыцьці.

Вялікае жаданьне маіх бацькоў было, каб я дагледзеў гаспадарку і іхную старасьць, але, на вялікі жаль, ані адно, ані другое не збылося. Ці яшчэ застану я іх у жывых, таксама няведама, бо вось ужо мінула дзесяць год нашага расстаньня. Пры разьвітаньні мы прашчалі крыўды, якія мо’ зрабілі адзін аднаму.

Мая нацыянальная сьведамасьць узрасла вельмі рана. Яшчэ будучы на Ўкраіне хлапчуком, я адчуваў сябе іншым, як акружаючыя людзі. Я першы раз пачуў, што мы беларусы, ад сваёй мацеры. Цяга дамоў была ў мяне вялікая.

Першая сустрэча зь беларускасьцю была тады, калі я бачыў, як мой бацька чытаў беларускую газэту „Сын Беларуса” й перахоўваў грамадоўца аднаго зь вёскі Лазоўка. Я прыслухоўваўся тады да іхнае гутаркі. Мая цікавасьць узрасла.

Будучы ў школе, я купляў беларускія газэты, календары. Беларускі каляндар сарвала польская паліцыя, як убачыла яго на сьцяне.

У 1929 годзе польская паліцыя зрабіла ў мяне вобыск.

Празь некалькі год я навязаў лучнасьць зь беларускімі студэнтамі-гімназістамі зь Беларускай гімназіі ў Вільні. Сярод іх мушу зазначыць наступныя асобы: Ніна Ляўковіч, цяпер Абрамчык, Жэня Волас, Валя Засім, Янка Жэдзік, Піліп Засім, Аляксандар Засім, Янка Хворас,

Барыс Клім, сям'я Стаўбунікаў, Віця Люсьцібэр, Рыгор Шырма, Ганна Новік – паэтка.

Чытаю „Беларускую Крыніцу”, „Хрысьціянскую Думку”, „Родны Край”, „Новы Шлях”, „Саху”, „Шлях Моладзі”, у якім першы раз друкуецца ў 1938 г. мой твор „Восеньню”, а на пачатку наступнага году – першы мой артыкул „Пазнавайма родны край!” Такім чынам, праз чатыры гады адбудзецца 20-годзьдзе маёй літаратурнай творчасьці, хоць я пачаў пісаць яшчэ раней перад гэтым, і быў напісаны цэлы зборнічак расказаў, але яны так і прапалі недзе ў Вільні, куды я быў выслаў.

Варта яшчэ зазначыць маё знаёмства зь Міколам Дудзейкам, які жыў з маці ў Пружане на Горцы. Ён быў патрыёт-камуніст. Перайшоў да Саветаў напярэдадні мінулае вайны. Яго пасадзілі ў турму.

Як выгаварваць па-беларуску першыя словы, мяне навучылі Ліда Канюк з той-жа самай Горкі й Мікола Кот з Заброду, абое з Пружаны. Кот паказаў мне на вуліцы першы раз Хведара Ільляшэвіча, які якраз у той час быў у Пружане ў сваіх бацькоў.

Варта зазначыць маё знаёмства з Міколам Засімам – паэтам, які быў шчырым беларусам, хоць і камуністам. Ён быў так да мяне шчыры, хоць я й быў варожа настроены да бальшавікоў, што як прыйшлі Саветы ў 1939 г., а ён быў у НКВД, дык даў мне пропуск у Берасьце й браўнінг са стала НКВД. Ён верыў у маю чэснасьць, што я яго не прадам. Браўнінг даў мне „на памятку” як падзяку за сяброўства.

Пасьля гэтага я яшчэ больш перакананы, што мой бацька й маці былі правыя, калі вучылі мяне быць чэсным і не трапаць языком, не ашукваць людзей абяцанкамі, быць гаспадаром свайго слова. Я й сёння ўдзячны ім за гэта.

На пачатку 1942 году я еду ў Беласток і сустракаюся з Хведарам Ільляшэвічам і іншымі – беларускім актывам у Беластоку. Сустрэча гэта была пачаткам маёй грамадзкай працы й шырэйшае літаратурнае творчасьці.

Ільляшэвіч назначае мяне прадстаўніком Беларускага Камітэту на нашую гміну. Я пішу часта ў газэту „Новая Дарога”.

Праз год я бяру на сябе абавязак стварыць у Пружане Адзел Беларускага Аб'яднаньня.

Пружанскі адзел Беларускага аб'яднаньня паўстаў улетку 1943 г. у гэтакім складзе:

Ягор Попка – старшыня,

Сяргей Самайлуковіч – сакратар,

Тацьцяна Ляўковіч – машыністка,
Мікола Шопік – заступнік старшыні.

Адзел, па доўгіх ходаньнях, атрымаў рагавы будынак пры Царкоўнай і Гімназіяльнай вуліцах. З шасьці пакояў Адзел займаў тры пакоі, а рэшта пакояў была ў рэзэрве.

Адкрыцьцё Пружанскага Адзелу папярэдзілі дзьве чарговыя абвесткі ў газэце „Новая Дарога”, у якой паведамлялася беларусам Пружаншчыны аб адкрыцьці Адзелу й мэтах ягонае дзейнасьці.

Не прайшло й паўгадзіны пасья адкрыцьця, як зьявіліся першыя зацікаўленыя.

Адзел адразу прыступіў да працы. Аб сваім адкрыцьці зараз-жа былі павядомлены акупацыйныя ўлады. Немец, бюргермайстар, быў вельмі здзіўлены, калі мы яму падсунулі фірмовыя паперкі зь пячаткамі.

У першую чаргу, Адзел прыступіў да арганізацыі беларускай школы ў Пружане. Першыя спробы былі цяжкія. Справа доўга валкавалася із-за будынка, які яшчэ ня быў адрамантаваны. Перашкоды былі пераможаныя. Будынак колішняе польскае гімназіі быў забраны намі пад школу. Залі былі адмалёваныя й рабілі вельмі мілае ўражаньне. Горш было з лаўкамі, якія былі параскіданыя й панішчаныя часткова. Але і іх назьбіралі, а потым дарабілі новыя.

Горш была справа з вымыцьцём падлогі, якая была заваленая вапнай ад маляваньня. Арбайтсам не хацеў даць работнікаў. Бюргермайстар дазволіў мне праз солтыса набраць работнікаў у горадзе. Але й солтыса ня вельмі слухалі, бо не было афіцыйнага загаду. Мне прыйшлося сесьці на самакат, узяць партфэль у рукі ды ехаць шукаць работніц быццам па загаду бюргермайстра. Такім чынам мне ўдалося набраць некалькі жанчын. Яны на другі дзень вымылі дзьве залі. На трэці дзень пачаўся запіс вучняў. Перад гэтым былі паведамленьні, разьвешаныя па горадзе й прагалашаныя ў царквах.

Наплыў вучняў быў вялікі. Як толькі сабралася іх адпаведная колькасьць, зараз-жа прыступілі да арганізацыі першае клясы.

Як толькі пачаліся заняткі першае клясы, наплыў вучняў раптам узрос. Такім чынам была створаная аж васьміклясавая школа з агульным лікам вучняў каля 450.

Дырэктам школы быў Янка Жэдзік з Шакуноў. Агулам было, апрача дырэктара, 11 настаўнікаў і адна сакратарка канцэлярыі. Настаўнікі былі ўсе прафэсіяналы, за выняткам толькі некалькіх, якія сталіся настаўнікамі пры саветах, як сам дырэктар Жэдзік, другі –

Шопік. Назаву яшчэ двух настаўнікаў з савецкае школы – гэта Зайчанка і ягоная жонка.

Спачатку была нязгранасць сярод настаўнікаў, але пасля я быў змушаны зьявнуць ім на гэта ўвагу, угаворваць, настрашваць, і пад канец была наладжаная сапраўдная праца.

Дырэктар Жэдзік быў вельмі працавіты. Мне прыйшлося быць духовым апекуном школы, і, як сябра з малых гадоў, я памагаў Жэдзіку ўва ўсім, дзе толькі была патрэбная мая дапамога.

Фізычны і хімічны габінэты школы былі вельмі добрыя, як на ваенныя часы. Было многа прыродазнаўчых экспанатаў.

Арганізую школы па вёсках. Адчыняюцца школы ў Арабніках, Чахцы, Гародніках, Купічах, Дабучыне. Наладзіў працу ў Пружане, як на тыя часы, вельмі добра.

У 1944 годзе, 11 ліпеня пакідаю Пружаншчыну й празь Бельск, Ломжу еду з жонкай у Прусы. Каля Тойбургу ў вёсцы Эрленталь жывём да бальшавіцкага наступу.

Адступаем разам зь немцамі. У Прусы я прыехаў брычкай. Пры адступленьні памагаю гнаць статак. Па дарозе распускаю многа статку, а рэшту арганізую, і гонім далей. Пры Вайсбэргу затрымліваемся. Стуль едем праз Кёнігсбэрг у Бэрлін.

У Бэрліне затрымліваемся ў Ільяшэвіча. Стараньні нашыя, каб нас прынялі разам да Беларускага Батальёну, не даюць выніку. Мы едем праз Камітэт Самапомачы (Сабалеўскі) у Цьвітаў, дзе працуем на фабрыцы.

Здароўе маё пагоршала, і перад прыходам бальшавікоў у Цьвітаў мы выяжджаем у Шусэнрыд каля Бібэрах-Рыс. Там тры месяцы працуем у баўэра, пакуль не адчынілі лягеры УНРРА.

Пераяжджаем у Бібэрах-Бэргенгаўзэн на Шнайт Штрасэ, 6.

Я іду на прасьвятленьне й зараз-жа ў шпіталь, дзе прабыў з малымі перарывамі аж да 1950 году, пакуль не прыехаў у Віндсбэрг. Усяго адведаў 15 санагорыяў і шпіталяў.

Гэта мая збольшага накінутая дарога, па якой я ішоў ад калыскі да сённяшняга дня.

Уваход мой у беларускае жыццё стаўся з блаславенства маіх бацькоў. Яны прыказвалі й навучалі мяне, каб я заўсёды быў чэсны й шчыры, каб ня пляміў іхнае імя сваімі праступкамі. Я руплюся ўсё гэта рабіць згодна зь іхнай воляй-тастамантам. Калі гісторыя будзе ўдзячная мне, дык хай-жа ў такой самай меры будзе ўдзячная ня толькі маім бацьком, але й дзядом, бо дух мой узгадоўваўся

пакаленьямі. Я рупіўся заўсёды берагчы ў сабе самыя лепшыя якасьці ўсіх маіх родных, блізкіх, якія праз кроў былі й ва мне.

Хай-жа Усемагутны Бог блаславіць маю працу й вядзе мяне ў сьвет, у будучнасьць.

КАМУНІКАТ.ORG

Успаміны пра Алеся Салаўя⁴⁴⁵

Дарагі дзядзька Антон!

Ужо прайшло шмат часу, як я абяцала напісаць. Зараз не працую, абставіны злажыліся так, што я змушана была пайсці на пэнсію. Пакуль што не раблю ніякіх плянаў, бо ніколі не выходзіць, як думаеш. Хаця не працую на фабрыцы, але працы маю аж зашмат у доме. Зараз са мной жыве Юрка са сваёй сям’ёй. Ён закрыў свой бізнэс, бо быў вельмі хворы, у выніку залез у глыбачэйшыя даўгі. Цяпер у бальніцы. Зрабілі нарэшце апэрацыю, калі без ускладненняў, у суботу, можа, выпішучь. Можа будзе здаровы і па-сапраўднаму возьмецца за жыццё. Ужо час.

За пісаньне бярусь вельмі неахвотна. Усё адкладваю зь дня на дзень, а час ляціць. Вось і новы год стукае ў дзверы. Хацелася-б напісаць кароценька пра сумеснае жыццё з Алесем, але не выходзіць, атрымоўваецца вельмі доўга. Колькі разоў пачынала пісаць і кідала.

Пазнаёміліся зь ім увосень 1944 году ў Бэрліне праз Аўгена Кавалеўскага, які расказваў Алесю пра мяне, і яму хацелася пазнаёміцца з той „чудоўнай дзяўчынай”, па словах Аўгена. Для таго, каб атрымаць прадуктовыя карткі, патрэбна была прыпіска й праца. Вось яго ўладкавалі бібліятэкарам пры Цэнтральнай Радзе. Алесь быў вельмі непрактычны ў жыцці, асабліва ў цяжкіх абставінах. Я старалася чым памагчы, мела магчымасьць даставаць купоны на мяса, хлеб, так як ён у першы тыдзень „зьядаў” свае купоны на мяса, на другі – заставаліся другія прадукты, на трэці – цукар, на чацьвёрты

⁴⁴⁴Зінаіда Кадняк – жонка паэта Алеся Салаўя.

⁴⁴⁵Друкуецца паводле рукапісу, які быў дасланы Антону Адамовічу і захоўваецца ў архіве БНіМа (Нью-Ёрк). Найбольшаўтарытэтай працай пра Алеся Салаўя застаецца манаграфія Ант. Адамовіча, дзе часткова выкарыстаны і ўспаміны ўдавы паэта. Тут успаміны Зінаіды Кадняк друкуюцца поўнасьцю.

жыў выключна на чужыя. Я прапанавала мыць бялізну, бо мела для гэтага лепшыя ўмовы, чым у яго. Так як Аўген часта выяжджаў на гастролі з групай артыстаў, я часта бачылася з Алесем.

Адносіны ў мяне да яго былі чыста сяброўскімі, я думаю, ён добра разумеў гэта. Калі Барткевіч (Аўген называў яго часам Мефістофелем) казаў, што з нас была-б нядрэнная пара, я злавалася й казала, што такі тып людзей мне не падабаецца, гэта ня мой ідэал. Тым часам бамбардзіроўкі Бэрліну значна ўзмацніліся, і шмат хто з нас падумваў пакінуць горад. Асабліва пасья вялікай бамбардзіроўкі 6-га студзеня 1945 году быў дадзены загад разгрузіць Бэрлін. У некаторых месцах можна было атрымаць пропуск на выезд без усякіх дакумэнтаў, сказаць, што яны загінулі ў час бамбардзіроўкі, і немцы верылі. Аlesь, Масей Сяднёў і Сядура часта ездзілі па гораду, асабліва пасья бамбардзіроўкі, на дармовую гарохаўку. У разьбітыя раёны пасылалася паходная кухня, дзе дармова давалі абеды. У адным з такіх месц яны даведаліся, што можна атрымаць пропуск. Аlesь узяў на сябе й на жонку, запісаўшы маё імя. Узяў таксама й Сядура. Гэта быў маршрут Прага-Вена-Брэгенц. Аlesь прыехаў увечары з гэтай навіной. Я пагадзілася ехаць, бо маршрут спрыяў мне. З апошняга ліста ад Аўгена я ведала, што яны знаходзяцца ў Вене, я спадзявалася сустрэцца зь ім. Па дарозе мы застанавіліся на пару дзён у Празе, у Сядуравай маці, якая жыла там у той час. Там сустрэліся з Ларысай Геніюш. Масей і Аlesь адведалі яе. Калі прафэсар П. Жарскі (ён таксама быў там) і Ларыса Геніюш прапанавалі мне застацца ў Празе, бо толькі жанчын у той час прыпісвалі, Аlesь паспяшаўся ехаць у Вену.

Па прыездзе ў Вену мы завіталі да П. Мірановіча. Ягоная жонка сказала, што артысты выехалі пару дзён назад, ня ведала, куды. Бо адны стаялі за тое, каб ехаць назад, у Бэрлін, другія – у Брэгенц. Я ня ведала, на што Аlesь спадзяваўся, калі браў пропуск на мяне. Ён добра ведаў адносіны паміж мной і Аўгенам як ад мяне, так і ад Аўгена. А можа я была такой наўнай? Аlesь заўсёды стараўся нагаварыць мяне супраць Аўгена (здавалася, яны былі сябры), асабліва пра ягоную сувязь з „каралевай” – так называлі тую расейку, што стаяла на чале артыстычнай трупы. Аб гэтым усім я ведала ад самога Аўгена. Наракаў, што з-за мяне пакінуў сяброў.

Ваенныя абставіны, няпэўнасьць у Аўгенавым пачуцьці пад уплывам Алесевых нагавораў (пазьней я пераканалася ў шчырасьці Аўгена), а галоўнае, мне было шкада Алеся, і я пагадзілася стацца ягонай жонкай. Можа так і сталася, як пісаў шмат пазьней Аўген:

гэтым я зрабіла ўсіх трох няшчаснымі. Я паставіла крыжык на мінулым, але нялёгка было трываць. Алесь без усялякіх прычынаў быў вельмі зайздросны. Ня раз ён прыносіў часапісы, дзе друкаваў Кавалёўскі свае п'есы, і казаў: „На, прачытай, што піша табе твой Аўген”. Праўда, часам там трапляліся ягоныя або мае словы, укладзеныя ў вусны сваіх дзеючых асоб. (Гэта было тады, калі мы жылі ў Зальцбургу).

За гэты час мы пазнаёміліся з А. Яцэвічам (Алесем Змагаром). Ягоная жонка Валя вучылася з Алесем у Беларускаім Пэдагагічным тэхнікуме ў Менску⁴⁴⁶. Тым часам фронт набліжаўся, і быў час пакінуць Вену. Яцэвіч ужо даўно нагледзеў возік у адным з двароў і проста „пазычыў” бяз спрасу. Ён меў шмат рэчаў, у нас-жа было па пары валізак, якія мы маглі ўзяць з сабой, і кожны праяжджаючы грузавік мог нас падабраць. Але Алесь пагадзіўся трымаць кампанію. Гэта быў вельмі даўгі шлях. Так у дарозе Алесь сустрэў свой 23 год нарадзінаў. Яцэвіч неразлучны быў са сваім пузатым партфэлем, у якім насіў свае вершы. І калі астаноўліваліся дзе ў баўэра на начлег у клуні, ён казаў, што ён „шрыфштэлер” (аўстрыйцы мелі павагу да іх), часам яго запрашалі ў дом на кухню; тады ён паважна садзіўся за стол, з кішэні вымаў чарнільніцу, з партфэля ручку й паперу й штосьці пісаў. Алесь толькі сьмяяўся зь яго.

Пасьля мы далучыліся да маладой пары галічанаў, якія працавалі ў баўэра на валох, а потым зьехалі зь імі і доўгай арбой. Вось да гэтай арбы мы прычапілі свой возік, а самі ўсе ўладкаваліся на арбе; было куды лягчэй, бо ня трэба было цягнуць возік. Так мы ехалі ў кірунку Зальцбургу, аж пакуль не нагналі нас амэрыканцы. Гэта было каля мястэчка Кірхгайм, там амэрыканцы далі нам кватэру, папрасілі немцаў пацясьніцца. Іх перасялілі ўсіх на больш высокі паверх, а нас пасялілі ўнізе. Там мы жылі да глыбокай восені. За гэты час ездзілі ў Зальцбург у разведку. Там ужо быў Уладзімер Дудзіцкі са сваёй Люсяй. Ва ўкраінскім лягеры „Ленарказэрнэг” быў Аляксей Грыцук кватэрмайстрам. Дзякуючы яму мы атрымалі там кватэру.

Гэтыя гады ў Зальцбургу былі самыя пладаторныя. Алесь пазнаёміўся там з украінскімі паэтамі й пісьменьнікамі. Напісаў шмат вершаў, піць ён шмат ня мог у той час, бо ня меў за што. У красавіку 1946 году нарадзіўся першы сын – Міхась, а ў ліпені 1947 году – дачка Анна. Па сваёй натуры Алесь ня быў сямейным чалавекам. Ён не любіў дзяцей, ніколі ня меў часу для іх. Лічыў перашкодай і лішнім

⁴⁴⁶Гл.: „Беларусь”, №439, лістапад 1996, с.3.

клопатам. Я старалася зь дзецьмі не перашкаджаць яму. Мы мелі магчымасьць пераехаць у Баварыю, але ён не хацеў ехаць з-за Аўгена. Ён баяўся, што я змагу там аставіць яго. Ведаў, што Аўген не паглядзіць, што я маю двое дзяцей. У гэтым ён не памыляўся.

Прышоў час, што трэба было думаць, куды падзецца, якую краіну выбраць на пастаяннае жыцьцё. Як і шмат іншых, Алеся цікавіла Аўстралія. Падалі паперы на дазвол на ўезд ў Амэрыку і Аўстралію. Здаліся на лёс, куды дазвол прыйдзе першым. Першым атрымалі ў Аўстралію. Тут мы і апынуліся. Па дарозе ў Аўстралію ў італьянскім парту сустрэлі знаёмага зь Нямецчыны, ад якога даведаліся, што Аўген выехаў у Францыю. Нашыя дарогі разьшліся назаўсёды.

Цяжка было прызвычаіцца да працы: фізычную Алеся не любіў, але не стараўся здабыць лягчэйшую працу. Ён мог-бы вучыцца або мог-бы ўладкавацца працаваць на пошту. Ягонае веданьне ангельскай мовы дазваляла на гэта. Але ён спасьлаўся на тое, што там мала плоцяць. Ён ніколі ня слухаў маёй парады. Слухаў работнікаў, зь якімі працаваў. Яны былі задаволеныя на фабрыцы, бо былі спрытнейшымі й зараблялі болей за яго, асьветы-ж яны ня мелі. Толькі тады, калі пасья 20 год працы на адным месцы яго звольнілі і ён амаль што нічога не атрымаў за гэта, зразумеў, што дрэнна зрабіў, што ня слухаў мяне. Але ўжо было позна.

Алеся вельмі зьмяніўся, працуючы на фабрыцы. Зжыўся з работнікамі, пачаў гутарыць такой-жа мовай, як і яны, ужываючы брудную лаянку, зрабіўся непазнавальным. На людзях ён быў карэктным, мог кланяцца, дзесяць разоў прасіць прабачэньня, дзякаваць. Умеў падабацца жанчынам. (У маладосьці ён быў сарамлівым у гэтым сэнсе, пазьней-жа вельмі асьмеліўся). І на пахвалы быў аматар. Кожнай звычайнай жанчыне ён мог нагаварыць столькі камплімэнтаў, што тая сапраўды пачувала сябе надзвычайнай. Або, будучы ў каго на абедзе, так расхваліць якую страву, як быццам ніколі такой ня меў, і другія думаюць, які-ж ён бедны, жонка ня можа зварыць звычайнай стравы.

На кароткі час быў закаханы ў сп. Ліду Нікан. У іхным зьбліжэньні быў яе пачын, у яго-ж не хапіла адвагі. Яна-ж пасья разрыву з Калодкам прыхінулася да Алеся. Мы толькі што пераехалі ў Мэльбурн. Ліда любіла кампанію, умела добра выпіць, мела нядрэнны голас, магла сьпяваць, любіла й разьбіралася ў музыцы, цікавілася паэзіяй, думаю, каб падабацца Алеся, мела шмат вольнага часу. У мяне-ж было трое дзяцей і ўся гаспадарка. Я не магла ўдзяліць яму

шмат часу, таму ня мела нічога супраць Ліды. Таму яны ўдваіх часта сустракаліся, ездзілі ў кіно, наведвалі музэі і Бог ведама што. Але на перашкодзе стаў Мікола Скабей, які вырашыў выратаваць ад „няшчасця” дзве сям’і (ніхто яго не прасіў). Алесь, маючы сям’ю, ня меў магчымасці траціць шмат грошай на старонку, для яго самога не хапала на выпіўку. Мікола-ж Скабей мог дазволіць сабе гэта. Такім чынам, Алесь застаўся з носам. У ягоным беспрасветным жыцці хаця на кароткі час зазьзяла сонца, вярнулася натхненне, ён напісаў тады колькі добрых вершаў. Болей раманаў ён не заводзіў. Пераважна пасяля працы заставаўся дома, запасаўся пивам.

Любіў чытаць уголас вершы – свае, Сяднёва, другіх паэтаў, чытаў ахвотна Лермантава, Пушкіна – усё з памяці. Памяць ён меў надзвычайна добрую. У апошнія гады жыцця яна крыху прытупілася. Лёгка пісаў вершы пры якой-небудзь аказіі за сталом, пры бяседзе ці то на дзень народзінаў, ці на вясельле або якія другія прычыны. Вершы фармаваліся адразу ў ягонай галаве. Пісаў гумарыстычныя, часам сагырычныя. Але гэтыя вершы ён не лічыў мастацтвам, а таму нідзе не друкаваў. Нічога не засталася ад іх – усё знішчыў. Калі-б можна было сабраць усё тое, што ён напісаў, то атрымалася-б немалая кніжка. Ён пакідаў і друкаваў толькі тое, што, на ягоную думку, было добра напісана.

Я не разумею, у яго было такое вялікае жаданне пісаць, што ён лічыў сябе нешчаслівым таму, што ня меў магчымасці пісаць, але не стараўся палепшыць умовы. Ён лічыў, што толькі на сваёй роднай зямлі ён зможа па-сапраўднаму пісаць. Зайздросціў сваім сябрам па пярэ – тым, з кім быў на курсах маладых пісьменьнікаў, адчуваў недахоп у асьвеце. Ён ніколі-б не асьмеліўся наведць сваю Бацькаўшчыну. Я была ўпэўнена, што калі-б яму далі дазвол на адведзіны, то яго-б не затрымалі. Але страх, хранічны страх перад міліцыяй і другімі органамі бясъпекі ў яго застаўся назаўсёды. Ён назаўсёды запамятаў тую ноч 1937 году, калі арыштоўвалі ягоных бацькоў. Уся брутальнасць часта паўставала перад ягонымі вачыма. Ягоныя бацькі былі рэабілітаваныя пасяля іхнай сьмерці.

Па сваёй натуры Алесь ня быў сямейным чалавекам. Яго змусілі абставіны, бо ня змог глядзець за сабой. Вядома, у лепшых матар’яльных абставінах, маючы грошы, ён-бы пражыў добра. Найтаньней было мець жонку, якая і памые, і накорміць, яшчэ і грошы заробіць, якую можна лічыць за собскасць.

Яшчэ калі мы толькі пабраліся, ён напісаў:

Ажаніўся. Ой, Божа мой, Божа.

Я ніколі ня сьніў, не гадаў,
Што мяне і сагне, і стрыножа
Нявыноснае гора-бяда.
Ажаніўся – быць мужам і толькі,
А паэтам – ім можаш ня быць.
І ўтыркай пад пазногці іголки,
І цярпі, не кажы, што баліць.

Калі я запытала, чаму ён так напісаў, ці сапраўды так ёсьць, бо я, наадварот, старалася не перашкаджаць яму, але сапраўды ён так адчуваў, хаця тады казаў, што напісаў абы напісаць.

На людзях Алесь быў вельмі ветлівы, ніколі нікому не сказаў дрэннага слова, кожнаму хацеў дагадзіць, калі яго штосьці папросяць зрабіць. Дома-ж ён быў зусім іншы. Аб дрэнных ягоных баках можна было-б успамянаць вельмі шмат, але ніхто не паверыць, толькі пару блізкіх людзей ды жонка ягонага брата, бо брат ягоны ня лепшы. Няхай-жа застаецца такім, якога ведалі людзі, зь якімі яму даводзілася сутыкацца.

Аднойчы, незадоўга перад ягонай сьмерцю, я запытала, чаму ён мне не прысьвяціў ніводнага верша, хаця пісаў шмат, але не друкаваў. Толькі адзін надрукаваны, ды й там напісаў – Сяднёву. На гэта ён адказаў, што ўсё, што ён напісаў пасля вайны, гэта толькі дзякуючы мне. Я часта думаю, мяне шмат хто вінаваціць, у тым ліку і ягоны брат, што я была замяккай да яго. Трэба было змусіць яго, каб ня піў. На што я брату ягонаму адказала: „Ці зможа цябе жонка ўстрымаць? Толькі партыйная дысцыпліна цябе трымае, бо даўно-б страціў працу”.

Я-ж не такой натуры, каб змушаць. А пры тым пытаньне, ці напісаў-бы ён тады й палову таго, што напісаў?

Я ўсё-ж цьвёрда веру ў тое, што вялікая тэмпература пры ягонай цяжкой працы, на якой ён быў апошнія два тыдні, спрычынілася да ягонай сьмерці. Бо ён такі змучаны прыяжджаў з працы, што я настойвала, каб кінуў працу, лепш пасядзеў на беспрацоўнай плаце. Ён пагадзіўся, даў слова, што ў панядзелак пакіне працу, а ў нядзелю яго ня стала.

Якім-бы ён ні быў, але мне бясконца яго шкода, што так рана адышоў ад нас. Усё-ж думалася, калі-б дажыў да пэнсіі, калі-б скончылася ягоная праца на хлеб штодзённы, ён-бы спыніў піцьцё, можа, шмат яшчэ чаго напісаў.

Які ён ні быў сьмелы ў доме, але на працы ня мог абараніць сябе, і кожны мог ім папіхаць і сьмяяцца зь яго, асабліва апошні год на

працы, калі ягоным начальнікам стаўся паляк Адам, якому пашчасьціла працаваць на гэтай фабрыцы ад самога прыезду ў Аўстралію, і ён нарэшце выбіўся ў „босы” й хацеў паказаць, што можа паслаць кожнага на работы, куды захоча, ды яшчэ мае права падганяць. Не адзін раз я такая была злосная, што ўжо хацела йсьці сама на фабрыку ўбачыць гэтага паляка, хоць-бы вылаяць яго. Але шкадавала Алеся, каб не сьмяяліся зь яго, што жонка прыйшла ў абарону.

КАМУНІКАТ.ORG

Беларусы ў Аўстраліі⁴⁴⁸

Яшчэ маладым юнаком я цікавіўся гісторыяй і геаграфіяй. У 1924 годзе мне патрапіўся ў рукі польскі падручнік геаграфіі прафэсара Станіслава Любіч-Маеўскага. Толькі шмат пазней, ужо ў Вільні, я даведаўся, што аўтар падручніка – беларус. Як памятаю, экзатычнай Аўстраліі было прысьвечана шмат месца. Даваліся назовы гарадоў, рэчак, вазёраў. Аўтар пісаў, што ўсё жыццё канцэнтруецца ў прыбярэжных палосах, што Аўстралія – краіна недасьледаваная.

Аўтара падручніка я спаткаў у верасні 1941 году ў Маладэчне. Мы доўга гутарылі й развіталіся як сябры. Крыху пазней я даведаўся, што ён знік бяследна ў ваколіцах Мядзеля, дзе ўжо дзейнічала польская партызанка.

Пасьля Другой сусьветнай вайны я выэміграваў у ЗША, а потым у гэтую экзатычную Аўстралію. І ніколі не шкадаваў аб гэтым.

Гісторыя беларускай эміграцыі ў Аўстралію яшчэ чакае грунтоўнага дасьледаваньня. Тым часам яшчэ жывуць некаторыя сьведкі і ўдзельнікі, піянеры, якія могуць сваімі ўспамінамі даць багаты матар’ял для такой працы.

Пасьля заканчэньня Першай сусьветнай вайны, у якой змагалася каля 300 тысячаў аўстралійцаў, распачаўся ў Аўстраліі крызіс і вялікае беспрацоўе. Эміграцыя была амаль спыненая, і толькі калі сытуацыя ў канцы трыццатых гадоў палепшылася, аўстралійскі ўрад згадзіўся прыняць эмігрантаў. Урад, у паразуменьні з апазыцыяй, кіраваўся так званым прынцыпам Шчыце Аўстралія Поліцы, што значыла прыём эмігрантаў белай расы. З гэтай квоты скарысталі ў асноўным расейцы,

⁴⁴⁷ Аляксандар Калодка – грамадзкі й рэлігійны дзеяч.

⁴⁴⁸ Успаміны напісаныя ў 1984 г. на просьбу дырэктара БІНІМа доктара Вітаўта Кіпеля. Рэфэрат-успаміны А. Калодкі былі дапоўненыя заўвагамі М. Скабея. Рукпіс перахоўваецца ў архіве БІНІМа (Нью-Ёрк), друкуецца ў скароце.

што жылі ў Манчжурый і Кітаі, але ў гэтай хвалі эміграцыі былі й беларусы.

Другая сусветная вайна спрычыніла Аўстраліі шмат шкоды й людзкіх стратаў. Не хапала рабочай сілы, не маглі працаваць нармальна фабрыкі й прадпрыемствы, у краіне быў недахоп самых неабходных рэчаў. Паўстала дyleма: засяліць краіну або загінуць. Аўстралійскі лейбарысцкі ўрад выбраў першае. Тагачасны міністар Інфармацыі і Эміграцыі А. Калўэлл (A. Calwell) звярнуў увагу на ўцекачоў, што апынуліся ў Заходняй Нямеччыне, пераважна маладых і працаздольных людзей. Міжнародная Арганізацыя ўцекачоў (IRO), якой падлягалі лягеры ДП, абяцала дапамагчы з транспартам.

У 1947 годзе пачаўся набор эмігрантаў у Аўстралію. Тыя эмігранты, якім аўстралійскі ўрад аплаціў падарожжа, былі забавязаны адпрацаваць паўтара-два гады там, куды іх пашле ўрад Працы. Праца была фізічная, пераважна цяжкая, на якую не хацелі йсці карэнныя жыхары (лесапільні, цагельні, праца ў лесе, на цукровых плянтацыях, на шахтах, на будове чыгункі ў Паўдзёнай Аўстраліі, у псыхіятрычных шпіталях). Аўстралійскае насельніцтва ў вадносінах да эмігрантаў было вельмі неталерантнае. Гутарка ў іншай, як ангельская, мове на вуліцы, у транспарце была часта прычынай непрыемных заўвагаў ды патрабаванняў гаварыць па-ангельску. Ды інакш яно не магло й быць, бо палітыкай ураду была поўная і як найхутчэйшая асыміляцыя.

Апазыцыя да асыміляцыйнай палітыкі ўраду выйшла, перш-наперш, з каталіцкага касцёлу. Зрэшты, і спасярод эмігрантаў была вялікая колькасць каталікоў, зь якімі прыехалі іхныя сьвятары. Такія высокія аўстралійскія духоўнікі, як арцыбіскуп Д. Манікс у Мэльбурне, біскуп Дэйноіг у Брызбане, біскуп Бэовіч у Адэляйдзе былі ня толькі супраць асыміляцыі, але, наадварот, імкнуліся прыдзяліць сьвятатыні для розных этнічных групаў ды даваць ім усякую дапамогу. Былі выпадкі, калі маладыя аўстралійскія сьвятары імкнуліся вывучыць адну ці некалькі чужых моў дзеля магчымасці абслугоўваць неангламоўных вернікаў. Апазыцыя да асыміляцыі была нагэтулькі вялікай, што ўрад быў змушаны шукаць іншага падыходу. Дзякуючы актыўнасьці шматлікіх этнічных арганізацыяў палітыка асыміляцыі, а пазьней інтэграцыі, была зьменена на новую – палітыку шматкультурнасьці. Не апошняю ролю ў гэтай барацьбе адыгралі беларускія арганізацыі.

Першы беларускі транспарт прыбыў у Аўстралію ў травені 1948 году й быў скіраваны ў былы жаўнерскі лягер у Батгурст, а адтуль

пераважная колькасьць беларусаў была высланая на працу ў штат Квінсьленд – адрабляць двухгадовыя кантракты. Пасля сканчэньня тэрміну кантрактаў амаль усе беларусы выехалі або ў Сьднэй, або ў Мэльбурн. У Квінсьлендзе, асабліва ў галоўным горадзе Брызбане, засталася невялікая беларуская грамада тых, што адраблялі кантракты.

У пяцідзясятых гады Брызбан выглядаў малым гарадком, бяз значнай прамысловасьці, а таму эмігранты ў Брызбане асабліва не затрымоўваліся. Але ўсё-ж невялікая група беларусаў пачала там грамадскую працу. У гэтым была найбольшая заслуга Даната Яцкевіча. Ужо ў канцы 1950 году ён зарганізаваў Згуртаваньне Беларускіх Вэтэранаў ды пачаў выдаваць у 1952 годзе ворган гэтае арганізацыі – „Лучнік”, які разросься ў даволі інфармацыйны часопіс. У тым-жа Брызбане неўзабаве было зарганізавана Згуртаваньне Беларускіх Жанчын і парафія сьв. Юрага.

Данату Яцкевічу ўдалося ў травені 1953 году навязаць лучнасьць з радыёстанцыяй 4KQ і, дзякуючы ейнаму кіраўніку Рэкеу Годэлю, была зроблена першая беларуская перадача. Яна складалася з канцэрту беларускіх песьняў і мэлэдыяў ды абшырных звестак пра Беларусь, ейнае мінулае ды сучаснасьць. Падобных перадачаў было пазьней больш, у ваднэй таксама было інтэрвію з Данатам Яцкевічам⁴⁴⁹. Яму-ж быў даручаны кальпартаж (ад анг. *colporteur*) беларускай прэсы й кніг.

У 1953 годзе распачалася ў Аўстраліі эканамічная дэпрэсія, якая асабліва адбілася ў Брызбане. Яцкевіч быў звольнены з працы і, маючы на ўтрыманьні жонку й двое малых дзетак, мусіў у пошуках працы выехаць у 1954 годзе ў Мэльбурн, дзе браў таксама актыўны ўдзел у грамадскім жыцьці. Памёр Д. Яцкевіч у 1969 годзе.

Нягледзячы на тое, што ў Брызбане засталіся два гадунцы беларускіх гімназіяў (Вільні й Клецку), беларуская грамадзкая праца там зусім спынілася.

У Сьднэй беларускае жыцьцё пачало арганізоўвацца ў 1950 годзе, калі беларусы, адрабіўшы свае кантракты, пачалі зьяжджацца туды ў пошуках лепшай працы.

Уладзімер Клуціцкі і яшчэ некалькі беларусаў зарганізавалі Аб’яднаньне Беларусаў у Аўстраліі – арганізацыю, якая мелася аб’яднаць усю беларускую эміграцыю. Калі-ж выявілася, што арганізацыя атрымоўвае дырэктывы ад Сяргея Хмары з Канады, дык

⁴⁴⁹ Падрабязней пра беларускае радыё ў Аўстраліі глядзі: Анфіса Ляднёва. Беларускі радыёперадачы ў замежжы. У кн.: Культура беларускага замежжа; Беларусь-Амерыканскія гістарычна-культурныя ўзаемадачыненні. Белару сіка 5. Мінск, 1995 г., с.53-60.

бэнэраўцы на чале з Я. Малецкім стварылі Аб'яднаньне Беларусаў у Новай Паўднёвай Валіі.

У чэрвені 1972 году памёр у Сыднэі Адам Чурьла, які тастамантам пакінуў дом для беларускай арганізацыі, якая-б аб'яднала бэнэраўцаў і бэцэраўцаў. 14 сьнежня 1973 году быў афіцыйна зарэгістраваны Беларускі Культурна-Грамадзкі Клюб, які й пераняў дом Адама Чурьлы.

Ад 20 чэрвеня 1976 году пачаліся на ўрадавым аўстралійскім радыё беларускія тыднёвыя перадачы, якія вялі Аркадзь Качан, Аўгенья Каранеўская й Міхась Лужынскі. Пасьля сьмерці Качана й Каранеўскай перадачы вядуць М. Лужынскі й Марыля Каранеўская _ дачка сьв. пам. Мікалая і Аўгеньні Каранеўскіх. Марыля Каранеўская зьяўляецца таксама кальпартэрам беларускай прэсы й кніжак.

У 1953 годзе была спроба зарганізаваць беларускі мяшаны хор, аднак з-за вялікіх адлегласьцяў і раскіданасьці сыднейскіх беларусаў спроба аказалася няўдачнай.

Сыднейскім праваслаўным беларусам не ўдалося зарганізаваць собскае парафіі БАПЦ, нягледзячы на тое, што былі беларускія праваслаўныя сьвятары ды што архіяпіскап Сьргій, галава БАПЦ, больш за чатыры гады жыў у Сыднэі (1953 – 1957).

Супрацоўніцтва паміж прыхільнікамі БНР і БЦР існуе ў Сыднэі толькі на агульнаграмадзкім грунце. Беларусы ўдзельнічаюць у праграмах Рады Паняволеных Народаў і Этнічнай Рады, бяруць удзел у этнічных выставах, дэманстрацыях і паходах, ладжаных абодвума згаданымі міжнацыянальнымі арганізацыямі.

У Паўдзённую Аўстралію эмігранты-беларусы пачалі прьяжджаць у 1949 годзе. Першы афіцыйны сход адбыўся ў студзені 1950 году. Было толькі пяць асобаў: айцец Шчурко, др. Мілянцэвіч, інж. П. Трысмакоў, сп. Дзігман і А. Кадняк (Алесь Салавей). Удзельнікі сходу паставілі шукаць беларусаў па усёй Паўдзённай Аўстраліі ды ўцягваць іх у грамадзкую працу. Дзякуючы стараньням айца М. Шчурка, распачаліся ў эміграцыйным лягеры Вудсайд першыя беларускія праваслаўныя Божыя службы. Крыху пазьней айцец М. Шчурко і ўкраінскі праваслаўны сьвятар айцец П. Грушэцкі пачалі адпраўляць у Адэляйдзе Божыя службы супольна для беларусаў і ўкраінцаў.

Лік беларусаў у Адэляйдзе пабольшваўся, і ў 1951 годзе яны прынялі ўдзел у міжнароднай выставе. У 1952 годзе беларусы Паўдзённай Аўстраліі першы раз урачыста сьвяткавалі ўгодкі 25 Сакавіка. У 1954 годзе была афіцыйна заснавана парафія БАПЦ. Гэтая

важная падзея мела ў наступным ня толькі велізарнае значаньне ў беларускім рэлігійным жыцьці, але таксама і ў грамадскім. Парафіяльная рада доўгі час кіравала й грамадскім жыцьцём. Заснавальнікам парафіі быў айцец М. Шчурко, удзельнік канфэрэнцыі 1948 году ў Канстанцы, калі была адноўлена аўтакефалія Беларускай Праваслаўнай Царквы.

У 1952 годзе быў заснаваны беларускі хор пад кіраўніцтвам Міхася Бурноса, пачала таксама дзейнічаць беларуская школка для дзяцей. Новая парафія ўзяла ў арэнду прыцаркоўны будынак Мэтадысцкай аўстралійскай царквы, што яшчэ больш спрычынілася да актывізацыі беларускага грамадзкага жыцьця.

У 1958 годзе ў Гіндмарш (прадмесьце Адэляйды) была куплена будаўляная плошча пад царкву. Быў выбраны камітэт пабудовы царквы, дзякуючы дружнасьці й працавітасьці якога ды ахвярнасьці беларусаў Адэляйды, ужо ў 1963 г. была пасьвячоная арх. Сергіем прыгожая беларуская Царква сьв. Апосталаў Пятра й Паўла.

Пасьля доўгай і цяжкай хваробы 11.10.1971 г. айцец М. Шчурко, вялікі беларускі патрыёт, адзін з арганізатараў беларускага рэлігійнага й грамадзкага жыцьця ў Паўдзённай Аўстраліі, адышоў у вечнасьць. Ягоным наступнікам стаўся а. Васіль Чычэліс, а пасьля ягонае сьмерці (5.07.1973 г.) апекаваўся парафіяй на працягу сямі гадоў сэрбскі праваслаўны сьвятар айцец Жорж Джонліч, чалавек высокаадукаваны, выкладчык у англіканскім сьвятарскім коледжы, вялікі прыяцель беларусаў і папулярызатар нашае культуры.

Загадам сэрбскага япіскапа а. Жорж быў у 1978 годзе пераведзены з Адэляйды ў Сыднэй, але, ведаючы задоўга аб гэтым загадзе, ён знайшоў час добра падрыхтаваць да сьвятарскага сану сп. Аўгена Сітніка, які й быў высьвечаны ў сьвятарскі сан 30.07.1978 году й да сянья кіруе парафіяй сьв. Апосталаў Пятра й Паўла.

Гадамі ўсё грамадзкае жыцьцё тут было цесна зьвязана з жыцьцём і разьвіцьцём парафіі. Парафіяльнай радзе было цяжка справіцца із штораз большымі ды разнастайнымі заданьнямі. Таму ў 1976 годзе паўстала Аб'яднаньне Беларусаў Паўдзённай Аўстраліі, якое й пераняло велізарную частку функцыяў, якія дагэтуль мела Парафіяльная рада.

Спасярод былых гадунцоў беларускай школы ў 1977 годзе была зарганізаваная танцавальная група „Лявоніха”, якая й дасюль выступае на міжнацыянальных канцэртах, беларускіх сустрэчах, на спэцыяльных праграмах аўстралійскага тэлебачанья.

Зь ініцыятывы д-ра Я. Малецкага быў створаны Беларускі Мастацкі Фонд, заданьнем якога зьяўляецца фінансаваньне Беларускай Мастацкай Групы, да якой належаць харыстыя, музыканты, сьпевакі й дэкляматары.

Парафіяльная рада, Мастацкая Група і Аб'яднаньне зьяўляюцца сябрамі Фэдэральнай Рады Беларускіх Арганізацыяў у Аўстраліі.

Першы параплаў, на якім было каля 30 беларусаў, прыбыў у Мэльбурнскі порт 28 чэрвеня 1948 году, а 30 чэрвеня ўсе эмігранты гэтага транспарту былі завезеныя ў былыя вайсковыя баракі ў Бонэгілі (каля 400 км ад Мэльбурну). Тут яны атрымалі неабходную вопратку й па некалькі шылінгаў ды харчаваньне ў сталеўках. Неўзабаве адзел працы пачаў прапаноўваць розныя заняткі, ад якіх двойчы можна было адмовіцца, але за трэцім разам трэба было прыняць тое, што прыдзеліцца. Адзінокія пасылаліся на працу ў лесе, у цагельні, фабрыкі, а сямейных разьдзялялі. Жанчын і дзяцей адпраўлялі ў асобны лягер, а мужчын – на тую самую працу, што і адзінокіх. На прыдзеленай працы трэба было адпрацаваць 18-ці месячны кантракт. Некаторым сем'ям пашчасьціла атрымаць працу ў шпіталях і тамсама кватэру. Тыя, што ад'яжджалі на працу, ведалі свой будучы адрас і пакідалі яго тым, хто яшчэ заставаўся ў лягеры, – дзеля лучнасьці. Адзел іміграцыі не даваў адрасоў жаданых асобаў, але напісаны ліст з прозьвішчам даручаўся данай асобе. Такім чынам кантакт паступова наладжваўся са знаёмымі ў Аўстраліі й Нямеччыне. Па адбьшці кантракту (а некаторым удавалася раней) можна было ехаць куды хто жадаў.

Беларусы гэтага транспарту вярнуліся зноў у Мэльбурн, у тыя самыя баракі для эмігрантаў, але ўжо як вольныя людзі. На прыватных кватэрах жыць не дазвалялася, ды аўстралійцы не хацелі прымаць. Савецкі Саюз шырыў прапаганду, што ўсе эмігранты – гэта злачынцы і што таму яны ня хочуць вяртацца на бацькаўшчыну. Іміграцыйны-ж урад, пераканаўшыся, што эмігранты – людзі вартасныя і Аўстраліі патрэбныя, рабіў захады дзеля зьбліжэньня мясцовага жыхарства з эмігрантамі. Вось так і была зарганізаваная аб'яздовая выстава мастацтва, рукадзелья і іншага з экспанатаў, прывезеных эмігрантамі. Выстава наведала ўсе большыя гарады Аўстраліі. У гэтай выставе мелі свой стэнд і беларусы.

Трэба адцеміць, што ў гэтым часе Аўстралія расейцаў не прымала, а беларусаў памылкова лічыла расейцамі. У Мэльбурне выставу наведваў міністар іміграцыі А. Калўэл. Яму вельмі спадабаліся нашыя экспанаты: вышываная вопратка, настольнікі, посьцілкі, шкатулкі,

скрыначкі, паклееныя саломкай. Ён увайшоў у гутарку і, даведаўшыся, што беларусы – не расейцы, запытаўся, колькі беларусаў прыехала ў Аўстралію. Мы казалі, што камісія ў Нямецчыне беларусаў не прымае. На гэта міністар сказаў: „Я шчэ сёння дам тэлеграму прымаць, а вы напішыце свайму камітэту, каб ехалі ўсе”. Неўзабаве даведаліся, што беларусы маюць дазвол на выезд у Аўстралію.

Першай грамадзкай працай была матар’яльная дапамога беларускім сем’ям у Нямецчыне, што ня мелі магчымасці эміграваць з розных прычынаў – былі старыя, хворыя.

У 1951 годзе была ўтворана арганізацыя пад назовам Беларускі Клуб у Мэльбурне, сябрамі якога былі беларусы бэнэраўскага й бэцэраўскага напрамкаў. Клуб навязаў цесную лучнасьць з украінцамі. Было зарганізавана Таварыства Беларуска-Ўкраінскай Прыязні, сябрамі якога з боку ўкраіцаў былі інж. Грушэцкі, інж. Яворскі, сотнік Казачанскі, а. Вініцкі, інж. Олійнік і шмат іншых. Таварыства ладзіла супольныя даклады й рэфэраты. Але Клуб праіснаваў нядоўга. Ён распаўся. Бэнэраўцы ўтварылі арганізацыю пад назовам Згуртаваньне Беларусаў у Вікторыі, а бэцэраўцы – Аб’яднаньне Беларусаў у Аўстраліі з галоўнай сядзібаю ў Сьднэі.

Амаль ад пачатку арганізаванага жыцця паўстала патрэба распаўсюджваньня кніжак. Гэтым заняліся Янка Ролсан, М. Скабей, М. Андрэйчык, М. Нікан. На працягу больш як 25 год на ўсе нашыя імпрэзы М. Нікан зьяўляўся са сваім „беларускім шапікам”: газэтамі, часапісамі, кнігамі. Згуртаваньне Беларусаў у Вікторыі пры розных нагодах распаўсюджвала брашуры аб Беларусі й беларусах у ангельскай мове, перадрукаваныя з лёнданскіх выданьняў. Усе гэтыя выданьні перадаваліся ў Публічную бібліятэку ў Мэльбурне.

Дзякуючы стараньням М. Андрэйчыка, тады студэнта Мэльбурнскага Ўнівэрсытэту, цяпер доктара мэдыцыны, сп. М. Нікана ды іншых, аўстралійскае радыё ў Джьлонг падало некалькі разоў у 1954 г. канцэрт зь беларускіх кружэлак, запісаных на Захадзе.

У 1968 г. паўстаў у Вікторыі Беларускі Цэнтральны Камітэт, які аб’ядноўвае абодва палітычныя напрамкі й зьяўляецца прадстаўніком беларусаў Вікторыі ў міжнацыянальных арганізацыях.

У 1972 г., дзякуючы стараньням Камітэту, у Брайбруку (прыгарад Мэльбурну) быў куплены й пабудаваны Беларускі Дом ды была зарганізаваная Каапэратыва таго Дому.

У 1976-1977 г. вяліся ў Мэльбурне беларускія радыёперадачы. Каардынатарам і сьпікерам была Ліля Яцэвіч. Дапамагалі ёй Альбэрт

Кадняк (Алесь Салавей), Аля Яцэвіч-Папярэчная і А. Калодка. Перадачы мелі агульнабеларускі характар, адлюстроўвалі нашае жыццё ў Аўстраліі, давалі інфармацыю аб падзеях у свеце й на Беларусі.

Першая беларуская школка ў Мэльбурне паўстала ў 1955 годзе. Настаўнікамі былі Жураўлёў, У. Сідлярэвіч, Э. Яцкевіч. Школа мела ладную колькасць дзетак. Вучні бралі ўдзел ва ўсіх нацыянальных імпрэзах, ладзілі тэатральныя інсцэніроўкі.

Другая беларуская школа паўстала ў 1970 г. Настаўнікамі там былі М. Нікан, У. Сідлярэвіч, Э. Яцкевіч, Гладкі. Кіраўніком школы даўжэйшы час быў М. Нікан.

У Мэльбурне знаходзіцца сэктар Рады БНР, аддзел Беларускага Вызвольнага Фронту.

У Мэльбурне доўгі час не было свайго сьвятара, таму беларусы далучыліся да парафіі Ўкраінскай Праваслаўнай Аўтакефальнай Царквы. Адносіны былі вельмі прязныя, нат' была думка супольна будаваць ці купляць царкву, бо маліліся ў нанятым будынку. Як вернікі, так і сьвятары-ўкраінцы, айцы пратапрасьвіцер Іван Вініцкі і пратаярэй Барыс Стасьшын, спачувалі беларусам у нацыянальных памкненьнях. Неўзабаве вернікі-беларусы былі аформленыя як беларуская парафія пры парафіі ўкраінскай, і раз на месяц Служба Божая лічылася беларускай, на якой успаміналіся нашыя сьвятыя і ерархі БАПЦ. У склад парафіяльнай рады быў абраны адзін беларус. Крыху пазьней а. Іван Вініцкі лічыўся апекуном нашай парафіі.

У 1950 г. зусім неспадзявана ў Аўстралію прыехаў першаерарх БАПЦ архіяпіскап Сьргій, адпушчаны Ўкраінскай Аўтакефальнай Праваслаўнай Царквой. Быў ён чалавекам малаадукаваным, бяз ведаў кіраўніцтва царквой, уладалюбівы (хоць, паводле ягоных слоў, быў манахам з маладых гадоў). Ягоныя розныя недарэчныя прапановы й вымаганьні прынеслі шмат клопату як беларускім, так і ўкраінскім вернікам. Дзе-б ён ні спыняўся – у Мэльбурне, Сыднэі, Пэрце, Адэляйдзе, – паўсюль былі незадавальненьне й канфлікты.

Першы Епархіяльны Зьезд у Аўстраліі адбыўся 25 сьнежня 1953 г. у Сыднэі, а другі – 25-26 сьнежня ў Адэляйдзе. Важнымі пастановамі Другога Епархіяльнага Зьезду былі: апрацаваны й прыняты тымчасовы статут на тры гады й пастанова, што крыжам БАПЦ у Аўстралійскай і Нова-Зэляндзкай Епархіях мае быць крыж шасьціканцовы.

У 1958 годзе на просьбу вернікаў БАПЦ у Мэльбурн прыехаў айцец архімандрыт Мадэст, які эміграваў у Аргентыну й пераехаў у

Аўстралію ў Брызбан. Ён меў багаслоўскую асьвету і, пры поўнай згодзе а. Івана Вініцкага, пераняў беларускую парафію як яе наяцяцель.

6 красавіка 1958 г. адбыўся агульны сход беларускай парафіі з удзелам а. Мадэста, і 22 чэрвеня гэтага-ж году было пасьвечана часовае памяшканьне для Беларускай Аўтакефальнай Праваслаўнай Царквы ў імя трох Віленскіх Мучанікаў – Антона, Іаана і Эўстафія. Пачалі рэгулярна адбывацца богаслужбы, была зарэгістраваная царква як праўная адзінка, выконваліся трэбы, зьбіраліся грошы на набыцьцё ўласнай царквы. Айцец Мадэст выдаваў непэрыядычны рэлігійна-грамадзкі часопіс „Наша Царква”, выдаў „Катэхізіс” ды іншыя кніжкі рэлігійнага зьместу ў беларускай мове. У царкве маліліся ня толькі праваслаўныя беларусы, але й каталікі ды бралі таксама ўдзел у царкоўным хоры.

Вось збольшага мае ўспаміны зь беларускага жыцьця ў Аўстраліі.

Беларусь успамінаў⁴⁵⁰

Увосені

Празь лістападавы вогкі хлюпат крокаў
цікаецца да цябе забабонны краявід –
Беларусь успамінаў.

Ізноў гэта

далёкія павевы летуценьняў,
даліны сярэбраныя зелены ды іржы,
дзе язьмін, і зораў вагні, і птушыныя лёты,
і скорэе, пералётнае шчасьце
дзень у дзень,
ноч у ноч –
галоўная нота.

З пацерамі й дымам кадзільным міналі траўні,
бэзам адцвіла Беларусь.

У гэтым ужо пах аеру й балота,
і босыя пяты на сенакосах,
і тарахценьні вазоў па бульбяных,
і тое,

што калі дзень пра сонца раптам забываўся, –
страшны Бог грукацеў па небе грымотамі.

Жняркі – вылі,
галасілі жалейкі,

вечар кусты й дрэвы агнём запаляў,
жабы горла палоскалі, а ўначы
зоры на вецьці расьлі,

дый Птушыны Шлях жываплотам расьцьвілым на небе мігціць.

Над месцам,

па-над плахтамі мокрых дамоў
гудуць жорны,
жвір і грукат капытоў,

⁴⁵⁰Верш Юзэфа Масьлінскага ў перакладзе Тодара Дубровы. „Беларусь” №444, травень 1997, с.3.

успаміны зліваюцца потам, бы коні,
карагод чараў Палярная Зорка вядзе,
а тады, дзіцянё адзіноты,
трапеча ціхі крык, анатэма, скавытаньнем пачатая,
і кроплямі твайго поту зьвініць цішыня,
чарамі працяты стаіш,
занямелую думку ловіш, чытаеш шыфр:
гэта край,
гэта язьміну шантаж,
гэта на крэйдавых шчоках
цалунак нясьцернаю плямай.

КАМУНІКАТ.ORG

**МАНАГРАФІЧНЫЯ ВYДАНЬНІ
ЭМІГРАЦЫЙНАЙ МЭМУАРЫСТЫКІ**

Алесь Алехнік. Пад бел-чырвона-белым. Вільня, 1999. 224 с.

Юры Весалякоўскі. Нясна мроіліся новыя дарогі. Лёндан, 1997.

Леанід Галяк. Успаміны. ЗША, Выдавецтва „Летапіс”.

Кн. 1, 1982. 248с. Кн. 2, 1983. 166 с.

Уладзімер Глыбінны. Паэта з Божай ласкі. Успаміны й роздум.
Нью-Ёрк, 1979. 131 с.

Айцец Язэп Германовіч. Кітай, Сібір, Масква. Мюнхэн, 1962. 292 с.

Вінцэнт Жук-Грышкевіч. 25 Сакавіка. Успаміны зь Менску, Будслава, Вільні, Прагі, Савецкай турмы. Выдавецкі Фонд Успамінаў зь Беларускага жыцця. Торонто-Канада, 1978. 41 с.

Раіса Жук-Грышкевіч. Жыцьцё Вінцэнта Жук-Грышкевіча. Выдавецкі Фонд Успамінаў зь Беларускага жыцця. Торонто-Канада, 1993. 797 с.

Юрка Жывіца. Радаслаў Астроўскі. Прэзыдэнт Беларускай Цэнтральнай Рады. Ягонае жыцьцё, праца й змаганьне. Нямецчына, Выдавецтва „Веж”, 1964. 74 с.

Алесь Змагар. Мае ўспаміны. ЗША, Выдавецтва Беларускага Вызвольнага Руху, 1985. 128 с.

Аўген Калубовіч. На крэкжавой дарозе. Клыўленд, выдадзена коштам аўтара, 1986. 252 с.

Яўхім Кіпель. Эпізоды. Нью-Ёрк, Выдавецтва газэты „Беларус”, 1998. 305 с.

Язэп Малецкі. Пад знакам Пагоні. Таронта, Выдавецтва „Пагоня”, 1976. 198 с.

Канстанцін Мерляк. Дзейнасьць Кастуся Мерляка на эміграцыі. Нью-Ёрк, выданьне аўтара, 1992. 476 с.

Пётра Палягошка. Успаміны з жыцця пад савецкай уладай і з пабудовы Беларускага каналу. Нью-Ёрк, Выданьне Парафіяльнага Камітэту Беларускай Праваслаўнай царквы Сьв. Эўфрасіньні Полацкай у Саўт Рывэр, Н. Дж., 1968. 91 с.

Ян Пятроўскі. Мэмуары. Стагодзьдзе ў рэтраспэктыве. Кніга 1 (1905-1945). Слуцк-Гейнсвільл, Быелорусіян Цчарітабле Едукаціон Фунд, Інц., 1988. 347 с. Кніга 2 (1945-1953), Слуцк-Гейнсвільл, 1991. 367 с. Кніга 3, Гейнсвільл- Слуцк, 1997. 365 с.

Барыс Рагуля. Беларускае студэнцтва на чужыне. Лёндан (Канада) _ Нью-Ёрк, 1996. 206 с.

Васіль Рагуля. Успаміны. Нью-Ёрк, Выданьне і ўступ Міхася Рагулі, 1957. 127 с.

Янка Ролсан. З глыбінь мінулага. Адэляйда, Аўстралія, 1984. 80 с.

Кастусь Старажоўскі. 30 гадоў на службе роднай культуры. Дэтройт, Беларускае выдавецтва „Сьвет”, 1961. 13 с.

Пётра Сыч. Сьмерць і салаўі. Мюнхэн, 1965. 62 с.

Янка Купала і Якуб Колас. Вянок успамінаў пра іх. ЗША, 1982. 81 с.

Янка Юхнавец. Запіскі й зацемкі, напісаныя ў працягу некаторых гадоў прад траўнем 1996 г. Нью-Ёрк, 1996. 157 с.

Sviataslav Cous. The Story of the Byelorussian Camp Watenstadt, Germany. 1945-1949. A Picture Album in Byelorussian. USA, 1981. 112p.